

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI

ELMİ İŞ

humanitar elmlər üzrə aylıq beynəlxalq elmi jurnal

SCIENTIFIC WORK

monthly International journal on humanitarian sciences

НАУЧНАЯ РАБОТА

ежемесячный международный научный журнал
по гуманитарным дисциплинам

№1(2)

Вакı – Ваку –Баку

2019

ISSN 2663-4619

Jurnal Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyində Dövlət qeydiyyatından keçmişdi.

Qeydiyyat nömrəsi: 2212

VÖEN 6200060022

Журнал зарегистрирован в Министерстве Юстиции Азербайджанской Республики.

Регистрационный номер: 2212

The journal has been registered by the State Ministry of Justice of the Republic of Azerbaijan.

Registration number: 2212

Təsisçi və baş redaktor: Mübariz Hüseynov

Elmi redaktor: filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent D.F.Hümbətli

Redaktor: Səbinə Fərmanqızı

Redaksiya heyəti:

Q.Ş.Kazımov - filologiya elmləri doktoru, professor

N.N.Bobux - filologiya elmləri doktoru, professor, Poltava İqtisadiyyat və Ticarət Univeritetinin Ukrayna, əcnəbi dillər və tərcümə kafedrasının müdiri

Ş.H.Alışanov - filologiya elmləri doktoru, professor

C.Ə.Bəhramov - tarix üzrə fəlsəfə doktoru, professor

O.Kızılkaya - doç.dr. (Kafkaz Universiteti, Türkiyə)

A.Q.Abbasov - pedaqoji elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, professor

Q.B.Voronina - filologiya elmləri namizədi, professor,
Moskva Dövlət Linqvistik Universitetinin alman dili fakültəsinin dekanı

Ş.M.Qasımov - tarix elmləri doktoru, professor

D.Abık - prof.dr. (Çukurova Universiteti, Türkiyə)

Ş.T.Bünyadova - tarix elmləri doktoru, professor

A.A.Şevtsova - tarix elmləri doktoru, Moskva Dövlət Pedaqoji Universitetinin professoru

Q.F.Bayramov - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, professor

U.E.Musabekova - filologiya elmləri doktoru, professor (Kazaxstan)

M.Hüseynov - filologiya elmləri doktoru, professor

İ.M.Məmmədli - filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent

İ.Qulusoy - doç.dr. (Kafkas Universiteti, Türkiyə)

© Jurnalda çap olunan materiallardan istifadə edərkən istinad mütləqdi.

Ünvan: AZ 1073, Bakı ş., Yasamal r.,

Mətbuat pr, 529-cu məhəllə

Tel.: (+994 12) 510 63 99

Mob.: (+994 50) 209 59 68

(+994 55) 209 59 68

http: // www.elmi-ish.az

E-mail: elmi-ish@mail.ru

Address: 529 block., Matbuat ave.,

Yasamal dis.,Baku,AZ 1073

Tel.: (+994 12) 510 63 99

Mob.: (+994 50) 209 59 68

(+994 55) 209 59 68

http: // www.elmi-ish.az

E-mail: elmi-ish@mail.ru

Адрес: AZ 1073, г.Баку., Ясамальский р.,

Метбуат пр., 529-ый квартал

Tel.: (+994 12) 510 63 99

Mob.: (+994 50) 209 59 68

(+994 55) 209 59 68

http: // www.elmi-ish.az

E-mail: elmi-ish@mail.ru

DİLÇİLİK

Э.С. Мамедова
Бакинский славянский университет
e-mamedova@mail.ru
А.А. Кадымова

РАСТИТЕЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ

Ключевые слова: растения, азербайджанский и русский языки, фразеологические единицы

Açar sözlər: bitkilər, Azərbaycan və rus dilləri, frazeoloji birləşmələr

Key words: plants, Azerbaijani and Russian languages, phraseological units

Языкознание конца XX-XXI столетия акцентирует основное внимание на языковых единицах, изучение которых взаимосвязано с понятием "человеческий фактор". М.Хайдеггер и другие лингвисты, поддерживая идеи В.фон Гумбольдта, считают, «что мир и человек образуют единство. А в мире человек выделяется только потому, что его человеческая сущность заключается в языке» [2; 1 и др.]. Растения, деревья считаются плодами Матери-Земли, рожденные от брака Земли и Неба. Принадлежность их к этим мирам говорит о значимости растений, об особом месте, занимаемом ими в языковых единицах и литературе. Фитонимическая лексика, окружающая человека природой, бесконечно богато и разнообразно, неслучайно, что одним из символов, проводимых в Азербайджане «Европейских игр – Баку 2015», является гранат/nar. В Азербайджане ежегодно проводятся фестивали и праздники, посвященные фруктам, цветам, например: Фестиваль «Nar bayramı» - Праздник Граната в городе Геокчайе, «Alma bayramı» - Праздник Яблока в Кубе, «Gül bayramı» - Праздник Цветов в Баку и т.п. Древнеславянские названия месяцев были связаны с растениями, приведём некоторые из них: март – березозол; апрель - цветень, березозол, дубень; май - травень, желтопушник; июнь - липень; июль – липец и т.п. В Азербайджане имеется ещё один символ - символ весны - семени/səmənı – проросшая пшеница, которая символизирует праздник «Новруз байрамы». Проросшая пшеница бывает зеленого цвета и своим цветом она символизирует - новую жизнь, весну.

На Руси существовал также праздник «Яблочного Спаса» (время поспевания яблок и других садовых и огородных плодов) или «День Преображения». В день Преображения крестьяне несли в церковь для освящения яблоки, горох, картофель, огурцы, репу, брюкву и т. п. В Суздале проводят Праздник Огурца. Фитонимическое пространство является одним из распространенных ЛСГ в языковой картине мира и ареал использования их в жизни любого этноса является весьма значительным и отражает принцип «язык-культура-этнос».

Фитонимы огородных растений используются в составе фразеологических единиц, так как каждому овощу свое время и место: картошка, морковь, лук, тыква и т.д.: взял с сердцем, так и ешь с перцем; задавать /здать/ дать перцу/ задавать перца с гвоздичкой/здать перца с гвоздичкой - жёстко нака-зать, сильно отругать; başında soğan əkmək - поедом есть – мучить, терзать, истязать; зло потешаться; посыпать /насыпать перцу на хвост кому- либо - сильно досадить кому-нибудь чем-либо; задать/задавать перцу кому-либо - сильно выбранить, наказать кого-либо; istiot vurmaq - остроумная, ядовитая насмешка; ağzına bibər sürtmək –данная идиома сообщает об использовании в речи бранного слова; горе луковое - о незадачливом человеке; мелкие печали, ничтожные огорчения, не заслуживающие слез; лук от семи недуг - лук исцеляет все болезни; лук с чесноком - родные братья; soğan başı deyil – не обсевок в поле (о том, кто не хуже других); qoy soğan yeyib içi göynəsin, yanıb tökülsün - пусть ест лук, чтобы душа горела; soğan olsun nağd olsun - синица в руках лучше соловья в лесу; денежки вперед - лучше горе не берет; anan soğan, atan sarımsaq, hardan oldun gülbəşəkər/ atan soğan, anan sarımsaq, hardan oldun gülbəşəkər - отец твой чулок/онуча, мать тряпица, а ты что за птица?; kefinə soğan doğramağ - насолить/навредить; портить/ испортить настроение; biğima soğan doğrama – не сыпь мне соль на сахар; soğan yemə-misən için göynəyir – чья душа чеснока не ела, та и не воняет; başında soğan əkmək - поедом есть – мучить, терзать, истязать; зло потешаться; saqqalına soğan doqrauyr – бочка меду, ложка дёгтю; доверь козлу капусту стеречь - все съест; не в капусте подобран /найден - не хуже других в каком-либо отношении; такой же, как все; коза сыта и капуста цела - о возможности примирить и удовлетворить интересы и стремления разных людей или непримиримых группировок; в одном кармане пусто, а в другом капуста – cibində sicanlağ ounauyr; морская капуста - вид дикорастущей по морским берегам капусты; морские водоросли, используемые в пищу и для лечебных целей; изрубить/рубить в капусту – ot kimi biçmək; xingal kimi doğramaq - изрубить, искрошить на мелкие части; капуста белокочанная - советские деньги; капуста цветная - иностранная

валюта; рублевая /рубленая капуста - разменная монета; гриб да огурец в животе не жилец; огурец с гору/римский огурец - о чрезмерном преувеличении.

В составе многих фразеологических единиц функционируют наименование репы и других растений. До появления картофеля репа была самым распространенным в России овощем и входила в повседневный рацион населения. ФЕ с компонентом репа: проще пареной репы - очень просто; дешевле пареной репы – предельно дешево; дешевле не бывает; надоел хуже горькой редьки/ хуже горькой редьки - *sanımı boğazıma uğib; zəhərdən də acıdır; uaxın qoyulası deyil* - невыносимо, очень сильно надоест; осточертеть; редька на авось мужик репу сеял – наугад; наудачу, по воле случая; дедка за репку - о коллективном труде, где все связаны друг с другом, зависимы друг от друга; на спине не репу сеять - об ударах розгами по спине; голодному Федоту и репа в охоту - *adam ac olanda pendir-çörək də ləzizdir*; горох да репа животу не крепа /репа животу не крепа; горох да репа - завидное дело: кто ни идет, урвет; горох да репа в поле - вдова да девка в людях; хрен - старый хрен – *çoşa kaftar* - бранное обращение к старому человеку; хрен редьки не слаще, черт дьявола не лучше/ хрен редьки не слаще, уголь сажи не белей - одно плохое не лучше другого такого же; хрен кому-нибудь /в голову/ в пятку - выражение удивления или возмущения; до хрена - очень много, в большом количестве, в избытке кого-либо или чего-либо; какого хрена - почему, отчего; кой хрен - выражение сильного недовольствия, раздражения; к хренам - выражение пренебрежения, презрения; на кой хрен - зачем, для чего; на хрена - зачем, для чего; ни хрена - совершенно, совсем ничего не понимать/ не иметь и т.п.; один хрен - одно и то же; то же самое; хрен его знает - неизвестно, никто не знает; выражение восторга, возмущения, недоумения, радости; хрен с ним /с тобой - пусть будет так, можно обойтись без кого-либо или без чего-либо; выражение уступки, согласия с чем-либо; хрен тебе/вам в сумку - бранное выражение; ничего не получишь; ничего не выйдет; хрен в пятку - выражение удивления или шутливой порицания; ничего не выйдет; картошка - любовь не картошка - не пустяк, не безделица; не картошка – *halva deyil; zarafat deyil* - совсем не пустяк; не шутка; о чем-либо достаточном, сложном, значительном; картошка в мундире - неочищенный отварной картофель; держи хвост морковкой! - бодрись, не робей! до морковкина заговенья/ морковкино заговенье – *kim bilir nə vaxt; vaxtı vaxt-vədəsi məlum olmaуan* - неопределенно долго, до времени, которое никогда не наступит, до бесконечности; неопределенно отдаленное время; попробовать тыквенной каши – значит получить отказ при сватовстве, ухаживании; *qarız qarın doyurmaz* - горох да репа животу не крепа; *qoltuğuna qarız vermək* - петь дифирамбы; *bilmək olmaz – kəsilməmiş qarızdır* – трудно распознать хороший арбуз и хорошую жену; *belə qazanına belə də çuğundur olar* - какова толчая, таково и толокно; *başında tuğr əkmək* - насолить/навредить; портить/испортить настроение и т.д.

Фитонимы злаковых культур - зерно/дән, рожь/агра, пшеница/ *buğda*, крупа/уарма, просо/darı являются компонентами ФЕ. Среди ФЕ с фитонимом зерно функционируют идиомы: заронить зерно – возбудит, вызвать какое-либо чувство; посеять зерно раздора; отделять зерна от плевел/ отделять злаки от плевел/отделять плевелы от пшеницы/отделать/отделить/ зерно от плевел/ отсеивать плевелы от зёрен/ отсеять плевелы от зёрен - отделять, отбрасывать вредное из множества чего-либо; отделять полезное от вредного; разграничивать плохое и хорошее; *dən düşmək* – появление первых признаков седины; *aşın duruluğu dənin azlığındandır* – просо реденько, так и каша жиденька; с компонентом пшеница/ *buğda*: не хвали кашу, коли просо не посеяно/ хвали пшеницу в стогу/ хвали деньги в кошеле, а пшеницу в квашне – *buğdam var demə - anbara tökməyincə; buğda olmayan yerdə darını gözə tərər* - съешь ржаного, коли нет никакого; съешь и морковку, коли яблочка нет; *buğdasını sütlü yeуən xırmanda ac qalar* – семена съедим, так по урожаю тужить не станем; с компонентом рожь/агра: он на пяти овинах рожь молотит - *bir torba dənı var, beş dəуirməna üyütməуə gedir/bir dağarcıq dənı var, boş dəуirmən axtarı*; на обухе рожь молотить, а зерна не уронит – *daşdan tük çəkər* - прибегать к самым крайним мерам, делать все, чтобы обогатиться; не лошадь везёт, а овёс - *yemiş at mənzil kəsər* - не торопись ехать, торопись кормить; агра - *samanı artıq düşüb/ aғrası artıq düşmək* – от жиру бесится; агра *verilməуən at qamçı gücü ilə yeriməz/arabanı at aғrılmaz, aғra aғrarat/ at qamçı aғrılmaz, aғra aғrarat; at qamçı gücü ilə yeriməz/arabanı at aғrılmaz, aғra aғrarat* - не кони везут, а овёс; *atı əl ilə yox,aғra ilə tumarla* – не гладь коня рукою, гладь мешком; агра *unundan paxlava olmaz* – из одной муки хлеба не испечешь; *atın ölümü təkı aғradan olsun* – кашу маслом не испортишь; *ay zamana zamana, oхu qoydun kamana: eşşəklər aғra yeуir, at həsrətdir samana/ eşşəklər aғra yeуir, at həsrətdir samana* – рабочий конь на соломе, а пустопляс на овсе; *üç eşşək bir axurdan aғra yeməz* – две бараньи головы в один котел не влезут; *yoxsul aғra tapar, saxlamaya yer tapmaz* – денег страсть – да не во что класть; *iki eşşəyin aғrasını bölə bilmir* – на трёх свиней корму не разделит; *öz evində aғra çörəуi, özgə evinin buğda çörəуindən uaxşıdır* – чужой хлеб рот дерет и в горле петухом поёт; агра, *buğda doғmaq* - рожать то мальчика, то девочку; с компонентом просо/darı: птиц бояться - проса не сеять/ кто боится воробьев - проса не сеет - *qarğa - quzğundan qorхan darı əkməz; evində tapmaz bir çürük darı, bardaş qurar, oturar hamıdan uxaғrı* - дома щи без круп, а в гостях шапка в рубль; *dua oxumaqla donuz darıdan çıxmaz/bismillah deməklə donuz darıdan çıxmaz* - молитвой каши не смесишь; *yağ ilə yağ qovuşar, yarmalar yavan qalar* – деньги к деньгам льнут; *darısını kola dağıtmaq* - быть в гневе и т.д.

Изучение национально-специфического в различных фразеологических системах и культурах позволяет закончить высказыванием академика Л. В. Щербы: "Мир, который нам дан в нашем непосредственном опыте, оставаясь везде одним и тем же, постигается различным образом в различных языках"[3,64].

Литература:

1. Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. М.: Прогресс.1984, 396с.; Он же: Язык и философия культуры. М.: Прогресс,1985.398с.
2. Хайдеггер М. Время картины мира. М.: Республика, 1993. С. 41-62;
3. Щерба Л. В. Языковая система и речевая деятельность. М.: Едиториал, 2004, 432 с.

Bitki frazeoloji birləşmələri

Xülasə

Bitki leksikası insanın təbiət üzərində apardığı müşahidələrin nəticəsidir. Hər bir xalq bitkilərə ad seçərkən onun daha maraqlı və məhz bu mədəniyyətin daşıyıcılarının üstünlük verdiyi cəhətləri əsas götürür. Və məhz rus və azərbaycan dillərinin bu səpkidə tədqiqi göstərir ki, bitki adlarıyla bağlı frazeoloji birləşmələr sırasında həm ekvivalent bütöv semantik birləşmələrə, həm də sırf milli arazeoloji birləşmələr mövcuddur. Bu işə milli düşüncənin və dünya qavramının özəlliyindən irəli gəlir.

Plant phrazial associations

Summary

A vegetable vocabulary is the bright reflection of supervisions of man above the surrounding world of nature. In every people. get out and register in the called nominations those lines, descriptions that seem substantial and important. The comparable analysis of two languages (Azerbaijani and Russian) having in the composition of the name of plants showed that at the use of identical plants in composition phraseological units both complete semantic equivalents and especially national phraseological units are distinguished. Like phenomenon conditioned by the national specific of culture, vivid perception of the outer world both people.

Rəyçi: prof.N.Məmmədov

КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ

Açar sözlər: frazeoloji semantika, frazeologizmler, leksik vahid

Ключевые слова: фразеологическая семантика, фразеологизмы, лексическая единица.

Key words: phraseological semantics, phraseological units, lexical unit.

Интересные соображения в области лексической и фразеологической семантики были высказаны уже акад. Ф.Ф. Фортунатовым, который впервые обратил внимание на соотношение общего значения так называемых слитных слов и слитных речений со значением тех слов свободного употребления, на базе которых сформировались соответствующие языковые единицы. Ф.Ф.Фортунатов, например, отмечает, что частица *не* и слово *приятель* в составе слитного слова *неприятель* (враг) семантически преобразуются, вследствие чего «слитное слово не разлагается на слова, входящие в его состав» (1, с.173).

В языке, по мнению Ф.Ф. Фортунатова, могут существовать устойчивые словосочетания типа *железная дорога*, которые по значению однородны слитным словам, ибо семантически не разлагаются на самостоятельные лексемы «без изменения значения». Соответствующие устойчивые словосочетания Ф.Ф. Фортунатов называет слитными речениями.

Начало научной разработки русской фразеологии вообще и ее семантики в частности было положено известными трудами В.В. Виноградова. В своей работе В.В.Виноградов стремится выявить собственное значение таких слов, которые реализуются в строго ограниченных сочетаниях. Так, слово *крошечный*, с точки зрения В.В.Виноградова, «лишено собственного значения», так как оно не имеет никакой свободы передвижения и «почти превратилось в составную часть идиомы» (2, с.121). Естественно, в составе идиомы компоненты теряют свои лексические значения и «становятся лишь морфологическими компонентами сложной лексической единицы».

Широкую известность получила также работа В.В.Виноградова, в которой выявляются основные типы лексических значений слова. Опираясь на сочетательные способности лексических единиц, он выделяет слова со свободным, конструктивно обусловленным, синтаксически обусловленным и фразеологически связанным значением.

Опираясь на учение В.В. Виноградова, языковеды распространяют выявленные типы лексических значений слова на фразеологизмы. Н.М.Шанский выделяет три основных типа значений: свободное значение, фразеологически связанное и синтаксически обусловленное (3, с.48). Так, фразеологизм *носить на руках* 'обожать' обладает свободным значением: связи этого фразеологизма с другими словами «определяются предметно-логически» и потому являются широкими и разнообразными. Фразеологизм *без задних ног*, напротив, семантически реализуется в сочетании лишь с определенными словами и обладает фразеологически связанным значением. Наконец, отдельные фразеологизмы типа *кровь с молоком* закрепились в качестве сказуемого. Подобные обороты наделены синтаксически обусловленным значением.

В специальной статье Б.А.Ларина, освещающей систематизацию и методы исследования фразеологического материала в исторической перспективе, также затрагивается семантическая проблематика. Интересно в этом отношении следующее высказывание Б.А. Ларина: «Самым существенным и решающим условием преобразования простого предложения в идиоматическое было семантическое обогащение, называемое метафоризацией, сущность которого в расширении и обобщении значения в сторону образной типичности» (4, с.220).

С учетом метафоризации свободных словосочетаний Б.А. Ларин строит свою трехчленную классификацию фразеологического материала. При этом свободные словосочетания в этой классификационной схеме объединены в одну группу с фразеологическими сочетаниями, так как последние обладают наименьшей степенью идиоматичности и вследствие этого находятся «как бы на периферии подлинно фразеологических объединений». Таким образом, подлинными фразеологизмами в понимании Б.А. Ларина являются метафорические образования типа фразеологических единств и сращений.

Отдельные наблюдения в области фразеологической семантики встречаются в монографии А.М. Бабкина, (5) в основном ориентированной на лексикографическую разработку фразеологического запаса. В этой книге рассеяно много тонких наблюдений над изменением семантики и стилистической окраски отдельных фразеологизмов (ср., например, семантическую эволюцию фразеологизма *идти рука об руку*), раскрываются синонимические связи и отношения между отдельными фразеологизмами (ср.: *и был таков*, *и след простыл*, *как сквозь землю провалился*, *как в воду канул* и т.д.), показано воздействие фразеологической системы на лексическую в плане ее обогащения (ср.: *меднолобый* (от *медный лоб*), *сиюминутный* (от *сию минуту*) и т. д.), подробно рассмотрен вопрос о возникновении новых фразеологизмов в результате контаминации семантически сближенных оборотов и т. п.

Н.М. Шанский в своей работе рассматривает фразеологизмы, охваченные явлением вариантности,

ограничивает подобного рода обороты от фразеологических синонимов, имеющих в своем составе одинаковые компоненты (дублетные синонимы) (ср.: *здать баню - здать перцу, от всего сердца - от всей души* и под.), выявляет условия, способствующие возникновению вариантности в сфере фразеологии и т.д.(3)

Семантическая проблематика затрагивается в интересных и полезных работах по общей и русской фразеологии, в частности в исследованиях Н.Н.Амосовой, В.Л.Архангельского, Ю.А.Гвоздарёва, А.И.Кожина, А.В.Кунина, В.М.Мокиенко, А.И.Молоткова, Л.И.Ройзензона, М.Т.Тагиева, В.Н.Телия, А.Н.Тихонова, Д.Н.Шмелева и др.

Изучению фразеологической и лексической семантики посвящено монографическое исследование В.Н.Телия (6). В нем анализируется особый тип лексического значения – фразеологически связанное значение, участвующее в формировании фразеологических сочетаний.

Ю.А. Гвоздарев посвятил рассмотрению и систематизации фразеологических сочетаний отдельную монографию (8).

Представляется, что появление связанного значения вызвано не только актуализирующим влиянием опорного наименования, но и системообразующим воздействием семантической парадигмы. Дело в том, что слова со связанным значением вступают в сложные семантические связи и отношения с другими словами на парадигматической оси; причем связанное значение нередко замыкает смысловую структуру многозначного слова, являясь своеобразным семантическим дериватом.

Слова со связанным значением могут вступать между собой в антонимические отношения (ср.: *приводить в состояние— выводить из состояния*); кроме того, эти слова способны расширять свои сочетательные свойства (ср.: *крошительный ад, мрак, тьма, ночь, мгла* и т. п.). С расширением сочетаемости связанное значение постепенно сближается со свободным.

Слова полного значения, не выдержав конкуренции, могут менять свою типологическую характеристику и занимать новое место в семантической парадигме и в лексико-семантической системе в целом. Не случайно В.В. Виноградов связывал появление фразеологических сочетаний с утратой или ослаблением основных значений слов. Так, в глаголе *пробудить (пробуждать)* прямое значение постепенно вытеснялось синонимами *будить, разбудить* (кого-нибудь), вследствие чего глагол полного значения *пробудить* стал семантически приспособляться к ограниченному кругу слов: *интерес, желание, страсть, охота* и т.п.

На наш взгляд, в конструкциях со связанным значением своеобразно преломляется знаковая функция языка. Здесь прослеживается определенная закономерность. Чем четче выделяется посредством словарных избыточных толкований семантический объем связанного значения слова, тем полнее такое слово выполняет знаковую функцию, и наоборот.

Выработанная В.В. Виноградовым типологическая классификация значений слов, основанная на сочетательных свойствах лексических единиц, распространяется и на фразеологизмы, обладающие целостным значением. Что касается фразеологических сочетаний, то они сами по себе составляют своеобразную единицу микроконтекста, так что компоненты фразеологизмов с целостным значением и слова с фразеологически связанным значением занимают различное место в системе языка.

Фразеологизмы с общим значением качественной характеристики действия, сочетающиеся с одним глаголом, находятся на границе наречной и глагольной фразеологии. Решающим в определении основной формы фразеологизма является коммуникативная функция оборота и сохранение или утрата глаголом семантической самостоятельности. Взаимодействие окружения и ядра фразеологизмов с общим значением качественной характеристики действия, имеют лексически ограниченное окружение. Единицы типа *краем уха, краем глаза, во всю глотку, в пух и прах* и др. отличаются от рассмотренных большей отвлеченностью содержания. Чем меньший объем семантической информации содержится в фразеологизме, тем большую смысловую зависимость испытывает фразеологизм от непосредственно сочетающегося с ним слова. Окружение фразеологизмов с ограниченной сочетаемостью, как правило, детерминировано значением ядра, однако говорить об информативной избыточности окружения здесь неправомерно. Понятно, что в окружении, например, фразеологизма *во все горло /или во всю глотку/* будут выступать глаголы, обозначающие действия, которые производятся горлом /или глоткой/. В этом и заключается детерминированность окружения семантикой ядра. Однако, если окружение дифференцировано в семантическом плане */кричать и петь во всё горло/*, то не приходится уже говорить о его информативной избыточности (9, с.10).

Стилистическая окраска фразеологизма влияет на предпочтительное употребление при ней одних глаголов по сравнению с другими. Так, сниженный характер фразеологизма *во всю глотку /за счет компонента глотка/* предопределяет более частое употребление при ней стилистически сниженных глаголов */орать, вопить/*.

Рассматриваются и фразеологизмы с общим значением качественной характеристики действия, имеющие широкое окружение */например, время от времени, изо дня в день, засучив рукава, спустя рукава, изо всех сил, от души, с бухты-барахты* и т.д./ . Фразеологизмы данного типа отличаются наибольшей степенью отвлеченности.

Ədəbiyyat:

1. Фортунатов В.В. Избранные труды. М.,1956, т.1,450 с
2. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины// Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. М.,1977,310 с.
3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка.М., Высшая школа, 1969, 232 с
4. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии//Ученые записки ЛГУ, 1956. Вып. 24, №198, 218-224с
5. Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие и источники. Л., 1970, 263 с
6. Телия В.Н. Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. М., 1981, 269 с.
7. Виноградов В.В. Русский язык (грамматическое учение о слове). М., Высшая школа, 1972, 614 с.
8. Гвоздарёв Ю. Основы русского фразообразования . Ростов – на – Дону, 1977, 184 с.
9. Мамедов А.М. Взаимодействие окружения и ядра наречных фразеологизмов с общим значением качественной характеристики действия в современном русском языке. АКД, Баку, 1987, 18 с.

Dilçilikdə frazeoloji semantikanın tarixinin qısa tədqiqi**Xülasə**

Məqalədə dilçilikdə frazeoloji semantikanın tədrisi tarixindən bəhs olunur. Rus dilinin frazeologiyasının elmi cəhətdən araşdırılmasında Vinqradovun əməyi böyükdür. Öz elmi tədqiqatında Vinqradov elə sözlərin həqiqi mənasını vurğulayır ki, onlar yalnız məhdud cümlələrdə işlənə bilər. Vinqradovun adı çəkilən elmi araşdırması həmçinin digər tərəfdən də tanındı, burada sözlərin əsas leksik mənaları aydın şəkildə göstərilir. Leksik vahidlərin birləşmə xüsusiyyətlərinə istinad edərək, o, sözləri sintaktik və frazeoloji mənalara görə ayırır. Vinqradovun elmi tədqiqatından bəhrələnən alimlər, frazeologiyada rast gəlinən sözlərin leksik mənalarnı təqdim edirlər. Sözlərin frazeoloji cəhətdən əlaqələrinin öyrənilməsinə dair elmi araşdırmaların sayı az deyildir. Buna misal olaraq Vinqradovun adını çəkmək olar, o, leksik vahidlərin tipoloji xüsusiyyətləri və eyni zamanda frazeologizmlərin təsnifatını təqdim edir.

Brief story of study of the phraseological semantics in language knowledge**Summary**

The article displays the history of the study of phraseological semantics in linguistics. The beginning of the scientific development of Russian phraseology in general and its semantics in particular was laid by the well-known works of V.V. Vinogradov. In his work, V.V. Vinogradov seeks to reveal his own meaning of such words, which are realized in strictly limited combinations. The work of V.V. Vinogradov, which reveals the main types of lexical meanings of the word, also became widely known. Based on the combined abilities of lexical units, he identifies words with free, constructively conditioned, syntactically determined, and phraseologically related meaning. Based on the theory V.V. Vinogradov, linguists represent the types of lexical meanings of the word revealed by him to phraseological units. Much work has been devoted to the study of phraseologically related meanings of words. V.V. Vinogradov, for example, specifically gives the corresponding formations in connection with the typological characteristic of lexical units, as well as in the classification of phraseological units.

Рецензент: доц. И.Ф.Тарзуманова

MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMASI

Açar sözlər: Mürəkkəb sözlər, isim, sifət, say, zərf

Key words: Compound words, noun, adjective, numeral, adverb

Ключевые слова: сложные слова, существительное, прилагательное, числительное, наречие

Hər bir xalqın milli mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ana dilimiz xalqımızın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Ulu Öndərin “Dilimiz çox zəngin və ahəngdar dildir, dərin tarixi köklərə malikdir. Şəxsən mən öz ana dilimi çox sevir və bu dildə danışmağımla fəxr edirəm” müdrik kəlamı ana dilimizə olan məhəbbət və hər bir soydaşımız üçün örnəkdir [2,25].

Azərbaycan dilinin qrammatikasında mürəkkəb sözlər mühüm yer tutur. İki sözün birləşməsi ilə və yaxud defislə yazılan mürəkkəb sözlər müxtəlif nitq hissələrinin birləşməsi ilə də düzələ bilirlər. Qeyd etmək lazımdır ki, dilimizin tarix boyunca yad təsirlər nəticəsində alınma sözlər qəbul etməsi normal qarşılmalıdır. Dilimizin leksikasında ərəb-fars mənşəli sözlərə tez-tez təsadüf edilir. Alınma sözlərə isimlərdə daha çox rast gəlik [3,14].

Birinci komponentlərdən hansı nitq hissəsilə ifadə edilməsindən asılı olaraq mürəkkəb isimləri aşağıdakı şəkildə qruplaşdırırıq:

- Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər
- Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər
- Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb isimlər

Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu sözlər iki ismin yanaşması ilə düzəlir. Birinci isim təyin funksiyasını daşıyır, ikinci isim atributu olur. Bu üsulla düzələn mürəkkəb isimlər bir çox dillərdə (məs.: alman dilində Yandhaus, Kaufmann) özünü göstərir. Müasir Azərbaycan dilində bu üsulla düzələn sözlər çoxdur. Məs.: *inyəyarpaq, səbziqovurma, toyuqplov, turşuplov, gilənar, giləmeyvə, qızılquş, cücəplov, ətirşah, kökmeyvə, qayışbaldır, şahdamar, hacıleylak, kəlləçarx, xartut, qanqız, balqabaq, topçiqək, xəmirmaya, çıxırtmaplov, xoruzbeçə, novçabulaq, şeytanbazar, Kürdhacı, nazbalış, şahtərə, çənəbazar, palazqulaq, qızılbaş* və s.

Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu qismə daxil olan mürəkkəb isimlərin birinci komponentləri olan sifətlər mürəkkəb sözlərin daxilində öz təyinlik funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən əşyanın adını bildirən sözlə birləşib yeni bir əşya adını əmələ gətirir. Dilimizdə bu üsulla düzələn isimlər çox yayılmışdır. Məs.: *incəsənət, istiot, qaraquş, qaratomyuq, boşqab, qaragilə, qaratikan, sarıbuğda, düzbucaq, alacəhrə, alaqarı, ağcaqayın, ağcamaya, ağcaqanaq, alacaqanad, sarıkök, sarıdimdik, albalı, uzunqulaq, boşboğaz, göygilə, turşgilə, soyuqbulaq, qarabulaq, Ağbulaq, qaraçuxa, Turşsu, Sarıyataq* və s.

Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb isimlər

Bu kimi mürəkkəb sözlərdə birinci komponentlərin sayla ifadə edilməsinə baxmayaraq, mürəkkəb sözün tərkibində bu komponentlər (saylar) təyinedici üzv ola bilmir. Saylar birləşdikləri isimlərlə birlikdə yeni mənalı mürəkkəb sözün əmələ gəlməsinə xidmət edir. Məs.: *üçbucaq, altıbucaq, üçayaq, beşbarmaq, qırxaayaq, qırxqız, yeddiqardaş, Altıağaz, yarımada, Üçtərəp* və s.

Göstərilən mürəkkəb sözlərin birinci komponenti kəmiyyəti, ikinci komponenti isə əşyanı göstərir. Özlüyündə mücərrəd olan say əşyanı kəmiyyətə müəyyən edir, əşya həmişə saya yoldaş olur. Kəmiyyət sanki əşyaya daxil edilir.

Rus dilində mürəkkəb isimlərin birinci komponenti əsas hesab olunur. Bu əsaslar dəyişmir. Məs.: *железо-бетон* mürəkkəb isminin birinci komponenti dəyişməz. Halbuki söz birləşmələrinin birinci komponenti hal, kəmiyyət və cinsə görə dəyişir. Məs.: *железная дорога, железную дорогу, железных дорог* və s. Odur ki, rus dilində mürəkkəb sözlərlə, bir məna verən sabit birləşmələri fərqləndirmək asandır. Azərbaycan dilində isə təyini söz birləşməsi, tərkibi ad və mürəkkəb sözlər arasından sərhəd çəkmək çox çətin olur. Bununla belə, Azərbaycan dilində bir növ təyini söz birləşməsi ilə həmin birləşmə şəklində formalaşan mürəkkəb isimlərin müəyyən fərqini göstərmək olar. Bu fərqlər əsasən aşağıdakılardan ibarətdir.

- Bu mürəkkəb isimlər də hər hansı isim kimi sifət tərəfindən təyin edilir
- Bu mürəkkəb isimlər, yeni məna kəsb edir
- Bunlar bir vurğuda deyilir və bitişik yazılır
- Vahid tam kimi cümlənin müxtəlif üzvü olur
- Mürəkkəb feillərin ad ilə ifadə olunan komponenti kimi çıxış edir və s.

Mürəkkəb sifətlər

Təyin edən sözün hansı nitq hissəsi ilə ifadə olunmasına əsasən birinci növ təyini söz birləşmələri şəklində formalaşan mürəkkəb sifətləri aşağıdakı qruplara ayırmaq olar:

- Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər
- Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

- c) Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb sifətlər
d) Birinci komponentləri zərflərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Dilimizdə göstərilən qrupların məsuldarlığı eyni deyildir. Birinci komponentləri isim və zərf olan mürəkkəb sifətlərin miqdarı nisbətən az olduğu halda, birinci komponentləri sifət və say olan mürəkkəb sifətlər daha çoxdur.

Birinci komponentləri isimlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Məs.: *yelbeyin (adam), oxyarpaq, dırnaqyarpaq (ağac), palazqulaq (adam), motalpapaq, şələpapaq, şələquyruq, fındıqburun, qozbel (adam), kəlpəysər, ağacayaq, almayanaq, qarğaburun* və s.

Birinci komponentləri sifətlərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

İlk baxışdan elə görünür ki, məna münasibətinə görə birinci komponentlər ikinci komponentlərin ifadə etdiyi əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirir. Bununla belə, mürəkkəb sifətin əmələ gəlməsi prosesində ikinci komponent əşyalıq mənasını itirir, o, öz təyini ilə birləşərək mürəkkəb sifətə çevrilir. Müşahidə göstərir ki, sifət isim qrupunun başqa bir əşyanın təyininə çevrilməsi onların çox vaxt bir söz kimi formalaşmasına aparır. Odur ki, belə qruplar başqa sözlərin təyini olduqda bu qrup daxilindəki isimlər onun təyini arasında olan əvvəlki sintaktik əlaqənin səciyyəsi dəyişir. Bu qrup artıq bir lüğəvi vahidə çevrilir. Məs.: “göy-göz adam” birləşməsində “göy-göz” mürəkkəb sifətinin birinci komponenti olan “göy” sözü əslində sifət, ikinci komponenti olan “göz” sözü isə isimdir.

Lakin mürəkkəb sözün tərkibində həmin göy və göz sözləri əvvəlki sintaktik vəzifəsindən məhrum olur. “Göy-göz adam” ifadəsi “göm-göy-göz” (adam) şəklində işlətmək qeyri-mümkündür. Burada dərəcə əlamətindən məhrum olan “göy” sözü sifətliliklə öz əlaqəsini qırılmışdır.

İkinci komponenti (“göz” isim) də yuxarıdakı tərkibdə öz sintaktik vəzifəsini yerinə yetirə bilmir.

“İsmi ən zəruri sintaktik əlamətlərindən biri onun sifət tərəfindən təyin olunmasıdır”. [1-45]

“Göy-göz adam” birləşməsində “göz” sözü başqa sifət tərəfindən təyin olunması bilmir. Məs.: “gözəl və göy-göz adam” birləşməsində “gözəl” sözü “göz” deyil, “adam” sözünün təyini. “Göy” isə adam deyil, göz sözünə aiddir. Halbuki “gözəl və göy paltar” ifadəsində həm “göy”, həm də “gözəl” sözləri paltara aid olub, onu müxtəlif cəhətdən təyin edir. “Göy-göz adam” birləşməsində məqsəd gözün göylüyünü göstərmək deyil, adamın göy-göz olduğunu göstərməkdir. Bunu başqa sözlərdə daha aydın görmək olar. Məs.: “Məclisin ağsaqqal adamı sənə”, - cümləsində “ağsaqqal deyər müraciət olunan adamın saqqalı qara da ola bilər. Deməli, məqsəd saqqalın deyil, adamın keyfiyyətini göstərməkdir.

Müasir dilimizdə bu kimi mürəkkəb sifətlər çoxdur. Məs.:

Xoşavaz - ikinci tərəfi fars mənşəli
Ortabab - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Tündməcaz - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Xoşniyyət - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Xoşsöhbət - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Sadaqəlb - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Safqəlb - ikinci tərəfi ərəb mənşəli
Safdil - ikinci tərəfi azərbaycan mənşəli

Birinci komponentləri saylardan ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Əşyanın miqdarını bildirən söz təyin etdiyi əşyanın adını bildirən sözlə birləşib, başqa bir əşyanın əlamət və keyfiyyətini bildirən söz – mürəkkəb sifət əmələ gətirir. Bu yeni söz bir vurğuda ifadə olunur və onun komponentləri özündən sonrakı ismi birlikdə təyin edir. Məs.:

yeddimərtəbə - ev
dördkünc - mərmər
beşguşə - ulduz
dördgöz - adam
ikiqat - zülm
altıbarmaq - adam
üçyarpaq - ağac
üçkünc, birqat - lay
onikibarmaq - bağırsağ
yarısolğun - üz

Birinci komponenti say bildirən tay, tək, qoşa, yarı, yarım kimi sözlərdən ibarət mürəkkəb sifətlər də bura daxildir. Məs.:

Tayqulp - qab
Taygöz, tayqol - adam
Qoşalülə - tüfəng
Qoşabuynuz - heyvan
Yarıqaranlıq - hava
Yarımsəffaf - su
Yarımsəhra - iqlim
Yarımvəhşi - heyvan

Birinci komponentləri zərflərdən ibarət olan mürəkkəb sifətlər

Bu kimi sözlərə az təsadüf edilir. Buraya həmişəyaşıl, həmişəcavan, hərdəmxəyal və s. sözlər aiddir. Məs.:

1. *Lətifənin özü hərdəmxəyaldır.* H.M. "Abşeron".

2. *Təzə açan yarpaqlar həmişəcavan şam ağaclarının tünd rəngli qol-budaqlar arasından görünürdü.* H.S., İ.Q. "Uzaq sahillərdə".

Buraya qədər haqqında danışılan mürəkkəb sözlər heç bir şəkilçi qəbul etməyərək yanaşı gəlib birləşən iki və daha çox komponentə malik olan sözlərdən ibarətdir.

Birinci növ təyini söz birləşmələrindən müəyyən söz düzəldici şəkilçilərin əlavəsilə də mürəkkəb sözlər əmələ gətirilir. Dilimizdə təyini söz birləşməsindən mürəkkəb söz əmələ gətirməyə xidmət edən şəkilçilər əsasən bunlardır: -lı, -li, -lu, -lü və -lıq, -lik, -luq, -lük. Məs.: *yadelli, soyuqqanlı, beşqəpiklik, onillik* və s. İlk baxışda sanki bu sözlər təyin edənə (yad, soyuq, beş, on) təyin olunanların (elli, qanlı, qəpiklik, illik) birləşməsilə əmələ gəlmişdir. Lakin diqqət verdikdə bu fikrin həqiqətə uyğun olmadığı aydınlaşır. Əvvəlcə, burada ikinci komponentlər ayrıca alındıqda onların ya tam başqa mənada işləndiyi, ya da heç işlənilmədiyi məlum olur. Digər tərəfdən, bu sözlərin təyinləri (birinci komponentlər) -li..., -lıq, ... ilə düzələn sözlərə deyil, həmin şəkilçilərsiz işlənən söz əsaslarına aiddir. Yad "el" sözü, soyuq "qan" sözü, beş "qəpik" sözü, on "il" sözü aiddir.

Ədəbiyyat:

1. Азарх Н.А. Сложные прилагательные в современном английском языке, Москва 1970
2. Axundov A. Bir neçə söz: Heydər Əliyev və Azərbaycan dili. Bakı, Təhsil, 1997
3. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. Leksika. Bakı, Maarif, 1982
4. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları. Bakı, 2005

Creating compound words**Summary**

The article examines the compound nouns used in the Azerbaijani language. There are also compound words in which the first component is a noun, adjective, numeral, and adverb. Compound nouns created by such methods are widespread in Azerbaijani. When the adjective, numeral and adverb are combined with a noun, a new noun is formed.

Numeral, adjective and adverb, in the case of application of the first component, cannot perform its functions.

Образование сложных слов**Резюме**

В статье исследованы сложные существительные, используемые на азербайджанском языке. Существуют также сложные слова, у которых первый компонент является существительным, прилагательным, числительным и наречием. На азербайджанском языке широко распространены сложные существительные, созданные такими методами. Когда прилагательное, числительное и наречие объединяются с существительным, образуется новое существительное.

Числительное, прилагательное и наречие, в случае применения в первом компоненте, не могут выполнить свои функции.

Rəyçi: dos. S.H.Qafarova

İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ LİNGVİSTİKA

Açar sözlər: riyazi lingvistikaya, informasiya texnologiyaları, mətnin emalı, bilingva

Ключевые слова: математическая лексика, информационные технологии, производство текста, билингва

Key words: mathematical linguistics, information technology, text processing, bilingual

Dilçilik, dil, onun ictimai təbiəti və funksiyaları, daxili quruluşu, funksiyalarının qanunauyğunluqları, tarixi inkişafı və konkret dillərin təsnifatı haqqında elm lingvistikaya adlanır. Elmi lingvistikaya nəzəri, tətbiqi və praktik hissələrə bölünür. Nəzəri lingvistikaya dil qanunlarını nəzəri cəhətdən tədqiq edir. Real nitqi təsvir edən empirik, deyilish və yazılışı göstərən normativ, bütün dillərin ümumi xüsusiyyətlərini öyrənən ümumi, ayrıca dil və dil qrupunu öyrənən xüsusi lingvistikaya bölünür. Tətbiqi lingvistikanın əsas məsələləri tərcümə, lingvodidaktika (xarici dili öyrənmə metodikası), interlingvistikaya (süni dillərin yaradılması), informasiya lingvistikası (informasiyanın axtarılması, təsnifatı, unifikasiyası və s.)

Hazırda informasiya texnologiyalarının inkişafı ilə tətbiqi lingvistikaya yeni avtomatlaşdırılmış istiqamətlərdə inkişaf edir:

- riyazi lingvistikaya (dilin formal modellərinin işlənilib hazırlanması),
- kompüter lingvistikası (maşın mühitində bütün əənəvi lingvistikaya məsələləri),
- kompüter lingvodidaktikası,
- maşın tərcüməsi, lüğətlər,
- təbii dillərin avtomatik emalı bir nitqin tanınması və sintezi, informasiya işlərinin avtomatlaşdırılması, informasiya axtarışının avtomatik sistemləri,
- koqnitiv lingvistikaya (mətnin tezlik analizi)

Tətbiqi lingvistikanın fundamental tətbiqinin əsas korpusu mətni fonetik, qrammatik, semantik strukturunun təsvirini və modelini verir. Dilçiliyin təsnifatı üsulları, məntiq, riyaziyyat və semiotikaya əsasında yeni struktur lingvistikası yarandı. Dilçiliklə riyaziyyatın əlaqəsində riyazi lingvistikaya yarandı. Bu elmin yaranması dilin strukturunun yaranması, dilə sistem kimi yanaşma, dil sisteminin mürəkkəbliyi və s. ilə əlaqədardır. Bu elmlərin əsas predmeti dilin təsvirinin analizinin struktur və formal üsullarını təkmilləşdirir.

Tətbiqi lingvistikanın əsas məsələləri süni intellekt sistemlərinin, avtomatik sistemlərin, mətnin yaradılması sistemlərinin, dil öyrətmə sistemlərin, şifahi nitqi başa düşən sistemlərin, avtomatlaşdırılmış informasiya axtarış sistemlərinin, mətnlərin şifrələnməsi sistemlərinin, müxtəlif verilənlər bazasının (lüğət, kataloq və s.), müxtəlif növ avtomatik lüğətlərin yaradılmasıdır.

Maşın tərcüməsi sistemi bir təbii dildə olan mətnin digər təbii dildə keyfiyyətli qaralama tərcüməsini almaq üçün yaradılan kompüter proqram sistemidir. Xarici dil bilməyən istifadəçilərə, hətta, aşağı keyfiyyətli maşın tərcüməsi belə çox əhəmiyyətli kömək göstərə bilər. Mütləq stilistik dəqiqliyin tələb olunmadığı və vaxt məhdudluğu başlıca meyar olduğu hallarda – belə hallar isə kompüter istifadəçiləri üçün böyük əksəriyyət təşkil edir (xüsusilə İnternetdən istifadə edərkən, məsələn, tapılmış mətnlərin sorğulara relevantliyini qiymətləndirərkən) – maşın tərcüməsi sistemləri istifadəçilər üçün əvəzedilməz köməkçiyə çevrilir.

Bu məsələlər aşağıdakı problemlərlə bağlıdır: lüğətlərin yaradılması, sözün morfoloji analizi, çoxmənalı sözlərin mənasının təyin olunması, cümlənin sintaktik analizi, lüğətdə sözün axtarışı və cümlələrin yaradılması.

Kompüter lingvistikası tətbiqi lingvistikanın bir qoludur və dil haqqında elmin məsələsini həll etmək üçün istifadə olunur. Kompüter lingvistikası elmi istiqamət kimi 1960-cı illərdə formalaşmış. Kompüter lingvistikası ilə həm dilin modelini yaradan filoloq-lingvist, həm də bu model əsasında riyaziyyatçı-lingvist məşğul olur. Lingvistin maraqlı sahəsi nəzəriyyə deyil, bu nəzəriyyənin tətbiqinin nəticəsidir. Kompüter lingvistikası dilin kompüter modelləşməsi, struktur modelləşdirmə, mətni hipermətn texnologiyaları, maşın tərcüməsi, kompüter leksikoqrafyası kimi istiqamətləri var. Kompüter lingvistikası aşağıdakı istiqamətlərdə inkişaf edir: maşın tərcüməsi, simvolların avtomatik tanınması (OCR), nitqin avtomatik tanınması (ASR), verilənlərin avtomatik əldə edilməsi (Data Mining), biliklərin idarə edilməsi sistemlərin yaradılması, lüğətlərin yaradılması, korpus lingvistikası və s. Təbii dilin əənəvi emal üsullarından kompüter lingvistikası onunla fərqlənir ki, əənəvi yanaşmada lingvistikanın tədqiqat sahəsinin modelləşdirilməsinə baxılır, kompüter lingvistikasında isə həm nəzəri lingvistikanın korrekt olunmasına həm də təklif olunan modellərin adekvatlığına diqqət yetirilir.

Riyazi lingvistikaya süni intellektin bir istiqamətidir. Süni intellekt yeni informasiya texnologiyalarının əsasını təşkil edir. Süni intellekt intellektual kompüter proqramları, intellektual maşınların yaranması elmi və texnologiyasıdır. Kompüter lingvistikası qismən təbii dillərin emalı ilə də məşğul olur. Kompüter lingvistikasının fəaliyyət sahəsi dil informasiyasının emalı üçün tətbiqi proqramların və alqoritmlərin hazırlanmasıdır. Kompüter lingvistikasının aşağıdakı istiqamətləri var: təbii dillərin emalı, simvolların optik tanınması, nitqin avtomatik tanınması və nitqin avtomatik sintezi.

Lingvistik prosessorlar qrammatik, leksik və semantik prosessorlara bölünür. Bu prosessorların əsas vəzifəsi mətnin avtomatik yaxud avtomatlaşdırılmış emalıdır. Onlar mətnin emalının müxtəlif problemlərini həll edir, avtomatik

tərcümə edir, orfoqrafiyanı, qrammatikani və stili korrekte edir, mətni kodlaşdırır və dekodlaşdırır, mətni yaradır və tanıyır, əlaqəli mətnləri analiz edir.

Linqvistikada informasiya texnologiyaları dedikdə kompyuter vasitəsi ilə dil və onun qanunları haqqında informasiyanın alınması, saxlanması, ötürülməsi, yayılması, dəyişdirilməsi üçün qanun, metod və vasitələr toplusu nəzərdə tutulur.

Kompyuter linqvistikası süni intellektin əsas problemi- biliklərin elektron təqdimatı problemi ilə sıx bağlıdır. Kompyuter linqvistikasının əsas məsələsi məntiqi-linqvistik modellərin onlara uyğun alqoritm və proqramların qurulmasıdır.

Bilik–insan tərəfindən varlığın adekvat inikasının nəticəsidir (anlayış, nəzəriyyə, təqdimat şəklində). Kompyuter sistemlərinə nəzərən bilik konkret sahənin təbii yaxud süni dildə adekvat təsviridir.

Linqvistikanın tətbiq sahələrindən biri də maşın tərcüməsidir. Bu problemə iki yanaşma var: deduktiv və induktiv. Deduktiv üsulda "mətn –məna –mətn" modelindən istifadə olunmaqla semantikanın formal təsviri verilir, induktiv üsulda "mətn-mətn" modelindən istifadə olunmaqla uyğunluğa baxılır.

Birinci yanaşmada tam avtomatlaşdırılmış dilin semantikasından istifadə olunmaqla yüksək səviyyəli maşın tərcüməsi almağa cəhd edilir.

Süni intellektin mühüm istiqamətlərindən biri olan kompyuter linqvistikası sahəsində Azərbaycan dilinin terminoloji verilənlər bankının arxitekturası işlənmiş, istifadəçi və informasiya sistemləri üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi təyinatlı izahlı, terminoloji, avtomatik lüğətlərin, informasiya-axtarış tezauruslarının tərtibi, təhlili və korreksiyası modelləri və metodları təklif edilmiş, mətnin avtomatlaşdırılmış emalı və maşın tərcüməsi sistemində Azərbaycan dilinin formal modellərinin qurulması və linqvistik professorun yaradılması üçün biliklər bazasına söykənən məntiqi üsullar, müxtəlif dil səviyyələrində (morfoloji, sintaktik, semantik) ekspert sisteminin sintezi metodları, süni intellekt texnologiyasının sosial-iqtisadi problemlərin həllinə tətbiqi çərçivəsində demoqrafik proqnoz, əmək bazarında tələb və təklifin idarə olunması, ailə gəlirlərinin qiymətləndirilməsi və digər zəif strukturlu məsələlərinin həlli üçün fəzi məntiq üsullarına əsaslanan orijinal yanaşmalar, metod və modellər təklif edilmişdir.

Linqvistik məsələlərdə bütün verilənlər məsələnin şərtində olur, onların həlli üçün xüsusi hazırlığa və biliyə ehtiyac olmur. Linqvistik məsələni həll etmək üçün həll edən dilçilik intuisiyası və məntiqi düşünmə qabiliyyəti olmalıdır. Ən çox yayılmış linqvistik məsələlərdən biri bilinçə adlanır. Bilinçə tanış olmayan dildən doğma dilə yaxud əksinə nümunə əsasında tərcümə etməyi tələb edir.

Məsələ. Suaxili dilində bəzi cümlələr və onların tərcüməsi verilib:

Akupenda – O səni sevir.

Avapiqa – O onları döyür.

Nikupiq – Mən səni döyürəm.

Avupenda – O bizi sevir.

Suaxili dilində necə deyərsən "Mən onları sevirəm"?

Həlli: Şərtə verilən cümlələri araşdırsaq, görərik ki, a -o, ku- səni, va- onları, ni –mən, piqa – döymək, penda – sevmək kimi tərcümə oluna bilər. Onda "Mən onları sevirəm"- "Nivapenda" olar.

Ədəbiyyat:

1. Баранов А.Н. Введение в прикладную лингвистику, 1973
2. Вейжедл Р.М. Представление знаний и обработка естественных языков. М., 1986.
3. Лайонз Дж. Введение в теоретическую лингвистику. М., 1979.
4. Попов Э.В. Общение с ЭВМ на естественном языке. М., 1989.
5. Пospelов Г.С. Искусственный интеллект - основа новой информационной технологии. М., 1988.

Information technologies and linguistics

Summary

The article discusses the possibilities of computer technology in linguistics. The new concepts as linguodidactics, interlingualistics and information linguistics are explained. Examples of machine translation programs, automatic character and speech recognition programs, knowledge management programs, etc. are given.

Информационные технологии и лингвистика

Резюме

В статье рассматриваются возможности компьютерных технологий в лингвистике. Появляются новые понятия как лингводидактика, интерлингвистика и информационная лингвистика. Приводятся примеры программ машинного перевода, программ автоматического распознавания символов и речи, программ управления знаниями и т. д.

Rəyçi: dos. X.Novruzova

АЛЛОФОНИЧЕСКОЕ ВАРЬИРОВАНИЕ ГЛАСНЫХ И СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: фонема, свобода, вокальный состав, аллофон, структура, соединения, звуки

Açar sözlər: fonematik, müstəqillik, vokal tərkibi, konsonat, allofon, quruluş, birləşmələr, fonem, arxadamaq, alinma, səslər

Key words: phonemic, independence, vocalism, consonant, allophone, structure, combinations, phonemes, back-lingual, borrowings, sounds

А.А.Реформатский писал: «Я глубоко убеждён в том, что фонолог не может ограничиваться только построением фонематической модели звукового строя языка и кончать своё дело, выявив все оппозиции и дифференциальные признаки фонем данного языка, но не коснувшись их дистрибуции и возможностей их нейтрализации».

Фонологическая система современного русского языка образуется двумя рядами отношений гласных и согласных фонем – синтагматическими и парадигматическими. Синтагматический ряд характеризуется теми отношениями, которые связаны с возможностями и ограничениями в сочетаемости различных фонем друг с другом в линейном их расположении. В связи с тем, что фонема определяется как группа звуков, обладающих определенной артикуляторно - слуховой общностью в сигнификативно сильных позициях, а также в сигнификативно слабых позициях могущих одинаково реализоваться с другими фонемами (в позициях нейтрализации), входящие в каждую фонему звуки называются аллофонами соответствующих фонем. Термин аллофон удобен тем, что он позволяет разграничивать обозначение группы звуков, являющихся реализацией фонемы.

Позиционное распределение аллофонов фонем строго определяется закономерностями фонетической структуры слова, поэтому количество их может быть точно установлено. Поскольку через характеристику аллофонов познаётся фонетическая структура слова и действующие в языке звуковые закономерности и произносительные нормы, постольку выявление состава, количества и фонетической специфики аллофонов оказывается весьма важным как в теоретическом, так и в практическом отношении. Языки отличаются друг от друга не только составом своих фонем, распределением их в структуре слова, но и составом, распределением аллофонов фонем. Если понимать фонему как совокупность аллофонов, то особенности каждой фонемы могут быть определены лишь посредством перечня распределения её аллофонов в структуре слова с фонетической характеристикой каждого аллофона.

Для реализации гласных фонем необходимо определить позиции, наиболее важные для их реализации. Аллофоническое варьирование 5 гласных фонем русского языка прежде всего определяется соседством согласных, различающихся по твёрдости-мягкости. Гласные переднего ряда типа [а] в соседстве с мягкими согласными становятся передними, а гласные переднего ряда типа [и] в соседстве с твёрдыми согласными становятся непередними. Выделяется 4 основных позиции, в которых выступают гласные: СГС, С'ГС, СГС', С'ГС'. 5 гласных фонем в сигнификативно сильной позиции выступают в 20 аллофонах: в 4-х аллофонах каждая. Гласные переднего ряда [а, о, у] в позициях СГС (а также без соседних согласных СГ, ГС) выступают в основном виде, в позициях СГС', С'ГС и С'ГС' (а также в позициях С'Г и ГС') – в вариациях, гласные переднего ряда [и, э] в позиции С'ГС' (а также в позициях С'Г и ГС') выступают в основном виде, в позициях с соседним твёрдым согласным – в вариациях (СГС, СГ, ГС, С'ГС, СГС').

Таким образом, в сигнификативно сильных позициях 5 гласных фонем русского языка реализуются в 20 аллофонах с учётом изменения ряда образования этих гласных: в соседстве с мягкими согласными у этих гласных появляется [и]–образный переходный участок, что делает их переднерядными, в соседстве твёрдыми согласными – [ы]–образный переходный участок, который превращает их в непереднерядные гласные: [и^ма^н, и^на^н, и^мо^н, и^но^н; и^му^н, и^ну^н; и^ни^н, и^ни^н; и^нэ^н, и^нэ^н].¹

В безударном положении гласные редуцируются качественно и количественно. Гласные верхнего подъёма [и, ы, у] редуцируются только количественно, гласные неверхнего подъёма [э, а, о] – качественно. Для ряда гласных редукция приводит к их совпадению, нейтрализации. В таких позициях выступают варианты гласных. Здесь можно выделить несколько позиций, которые являются определяющими при реализации гласных на фонетическом уровне:

1) В абсолютном начале слова: гласные <а> и <о> выступают в аллофоне [а] (транскрипционное обозначение [А]), но в данной работе для удобства описания редукционной системы гласных фонем на месте [А]

¹ В транскрипции мягкость соседнего согласного обозначается точкой слева или справа.

используется [а]): [á]рмия – [а]рмѣйский, [о]н – [а]нá: Гласная фонема <э> – в аллофоне [э], гласная фонема <и> – в аллофоне [и]: [э]таж – [э]тажи, [и]гры – [и]грать.

2)В 1 предударном слоге после твёрдых согласных: гласные <а> и <о> выступают в аллофоне [а]: вóды-в[а]дá, трáвы-гр[а]вá, гласная фонема <э> – в аллофоне [ы]: мо[дэ]ль – мо[ды]льѐр, гласная фонема <и> – в аллофоне [и]: [сы]н-[сы]ны.

3)В 1 предударном слоге после непарных твёрдых согласных гласные <о, э, и> выступают в аллофоне [ы]: [жб]лтый – [жы]лтѣть, [шэ]сть-[шы]стбй, [жы]ть – [жы]тьѣ, гласная фонема <а> – в аллофоне [а]: [жа]р-[жа]рá;

4)В 1 предударном слоге после мягких согласных гласные фонемы <а, о, э, и> реализуются в аллофоне [и]: [п'а]ть – [п'и]тú, [т'о]мный – [т'и]мнб, [л'э]с- [л'и]совбд, [л'и]сы - [л'и]совбд.

5)Во всех остальных предударных слогах: а) после твердых согласных гласные фонемы <а, о, э> выступают в аллофоне [ъ]: т[рá]вы – т[ръ]вянбй, [вб]ды-[въ]довбз, [шэ]сть - [шь]стилѣтка, гласная фонема <и> – в аллофоне [ы]: [сы]н – [сы]новей; б) после мягких согласных гласные <а, о, э> выступают в аллофоне [ь]: [п'а]ть – [п'ь]тилѣтка, [т'о]мный-[т'ь]мнотá, [л'э]с-[л'ь]совод, гласная фонема <и> - в аллофоне [и]: [л'и]сы-[л'и]совбд.

Как видно, во многих позициях 2, 3 и даже 4 гласных фонемы в русском языке могут нейтрализоваться в одном аллофоне. Что касается гласной фонемы <у>, то она ни с какой фонемой не нейтрализуется, поэтому всегда находится в сильной позиции. Различие между аллофонами гласной фонемы <у> зависит только от твёрдости-мягкости соседних согласных: непарный аллофон в соседстве с твердыми согласными, парный – в соседстве с мягкими согласными.

Таким образом, для гласной фонемы <а> выделяется 4 ударных и 4 безударных аллофона [а, а', 'а, 'а', ъ, ъ, и, ъ], для гласной фонемы <о> также 4 ударных и 4 безударных аллофона [о, о', 'о, 'о', ъ, ъ, и, ъ], для гласной фонемы <э> 4 ударных и 4 безударных аллофона [э, э', 'э, 'э, ы, ы, и, ы], для гласной фонемы <и> 4 ударных и 2 безударных аллофона, но в связи с тем, что безударные аллофоны этой фонемы совпадают с ударными, хотя и различаются количественно, они обозначаются 4 аллофонами [и', и, ы, ы]. Что касается гласной фонемы <у>, то она в любом положении, как в ударном, так и в безударном, выступает в своих аллофонах, не совпадая ни с одной другой гласной фонемой, т.е. не нейтрализуясь – [у, у', 'у, 'у].

Что касается аллофонического варьирования согласных фонем, нужно отметить, что и у согласных мы должны выделить прежде всего аллофоны, выступающие в сигнификативно сильных позициях: 37 согласных фонем русского языка в указанных позициях реализуются в аллофонах огубленных и неогубленных в зависимости от соседства с гласными огубленными и неогубленными, согласные <ш:'> и <ж:'> рассматриваются нами как сочетания двух мягких [ш'ш'] и [ж'ж'] соответственно (<ш:'> может быть реализацией и сочетаний сч, зч, жч, стч, здч, ждб), выделяется и твёрдый [ч] в словах лучший, лучше, звуки [дж] и [дз] на месте [ч'] и [ц] перед звонкими согласными, два аллофона у среднеязычной фонемы <ж> (аллофон [j] перед ударными гласными, аллофон [й]² перед безударными гласными, перед согласными и в конце слова), имеются по 2 аллофона и у сонорных, которые в конце слова, особенно в соседстве с глухими согласными оглушаются.

При рассмотрении согласных фонем русского языка огубленность согласных в соседстве с огубленными гласными, твёрдое произношение [ч] в словах лучший, лучше, глухость сонорных и звонкость непарных глухих [ч, ц, х] не учитывается. Но зато учитываются реализации согласных в сигнификативно слабых позициях в вариантах, т.е. все случаи чередований: по звонкости-глухости, твёрдости-мягкости, по месту и способу образования и случаи утраты согласных в некоторых сочетаниях (т.н. непронизносимые согласные).

В русском языке гласные различаются по двум дифференциальным признакам (способ образования и работа губ). Согласные русского языка различаются по четырём дифференциальным признакам (место образования, способ образования, звонкость—глухость, твёрдость-мягкость).

В русском языке выделяются ударные и безударные аллофоны гласных, лабиализованные и нелабиализованные аллофоны согласных, глухие аллофоны сонорных, звонкие аллофоны непарных глухих согласных.

Литература:

1. Алекперов А.К. Фонетика // Грамматика азербайджанского языка, Баку: Элм, 1971
2. Ахундова К.Б. Фонетическая структура современного русского и азербайджанского языков. Автореферат дис.... докт. филолог. наук, Баку, 2013.
3. Бондарко Л.В. Звуковой строй современного русского языка. М.: Просвещение, 1977
4. Буланин Л.Л. Фонетика современного русского языка. М.: Высшая школа, 1970
5. Вербицкая Л.А. Русская орфоэпия. Л.: ЛГУ, 1976
6. Гасанов А.А. Позиционные чередования согласных фонем русского языка / Асланов Г.Н., Бабаев И.А., Гасанов А.А. Фонетика современного русского литературного языка. Баку: Мутарджим, 2005, с.
7. Зиндер Л.Р. Общая фонетика. М.: Наука, 1979, 312 с.

² Для удобства описания на месте фонемы <ж> в этой позиции используется буква [й].

8. Иванов В.В. Фонетика и фонология современного русского литературного языка // Русский язык в национальной школе, 1972, №2, с.7-18.
9. Кузнецова А.М. Изменения гласных под влиянием соседних мягких согласных. М.: Наука, 1965, 80 с.
10. Матусевич М.И. Современный русский язык. Фонетика. М.: Высшая школа, 1976
11. Панов М.В. Русская фонетика. М.: Просвещение, 1967, с.438.
12. Пирогова Н.К. Вокализм современного русского литературного языка (синтагматика и парадигматика). М.: МГУ, 1980, 157 с.
13. Реформатский А.А. Иерархия фонологических единиц и явления сингармонизма / Исследования по фонологии. М.: Наука, 1966, с.184-198.
14. Щерба Л.В. Русские гласные в качественном и количественном отношении. Л.: Наука, Ленинградское отделение, 1983,

Müasir rus dilinin sait və samit fonemlərinin allofonik dəyişilməsi

Xülasə

Müasir rus dilinin fonoloji sistemi sait və samit fonemlər arasındakı iki sıra əlaqələr vasitəsi ilə yaranır - sintaqmatik və paradiqmatik. Sait fonemlərini müəyyənləşdirmək üçün onları realizə edilməsi üçün ən vacib vəzifələri müəyyən etmək lazımdır.

Səssiz fonemlərin allofonik dəyişmələrinə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, səssizlər arasında ilk növbədə güclü mövqələrdə fəaliyyət göstərən allofonlar müəyyən edilməlidir.

Allophonic variation of vowels and consonants of the Modern Russian language

Summary

The phonological system of the modern Russian language is formed by two rows of relations of vowel and consonant phonemes - syntagmatic and paradigmatic.

To implement vowel phonemes, it is necessary to determine the positions that are most important for their realization.

As for the allophonic variation of consonant phonemes, it should be noted that among consonants we must first of all identify allophones that act in significant strong positions.

Рецензент: ст.преп. Х.А.Гусейнова

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ

Açar sözlər: *postpozitiv təyin, prepozitiv təyin, təyin edilən söz, əsl sifət, sifətin ekvivalentləri*

Key words: *post-positive attribute, pre-positive attribute, the word modified, real adjectives, equivalents of adjectives*

Ключевые слова: *постпозитивное определение, препозитивное определение, определяемое слово, настоящие прилагательные, эквиваленты прилагательных*

Bu məqalədə bizim əsas məqsədimiz müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələrinin spesifik xüsusiyyətlərini tədqiq etməkdir.

Təyin subyektin əlamətini ifadə edən cümlənin ikinci dərəcəli üzvü olub, aşağıdakı sualları cavablandırır: *what?* (hansı), *what kind of?* (necə), *whose?* (kimin), *which* (hansı), *how much?*, *how many?* (necə, nə qədər). İngilis dilində təyin əlamətini bildirdiyi sözün qarşısında (prepozitiv təyin) və ondan sonra (postpozitiv təyin) işləyə bilər. Təyin edilən sözün qarşısında işləyən təyin prepozitiv, ondan sonra işləyən isə postpozitiv təyin adlanır.

Qeyd etmək lazımdır ki, müasir ingilis dili üçün xarakterik olan təyin prepozitiv təyin hesab edilir. Müasir ingilis dilində təyin sözün qarşısında və ya ondan sonra işlənməsindən asılı olmayaraq təyin edilən sözdən asılıdır.

Müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələrindən bəhs edərəkən A.S.Hornbi onları iki əsas qrupa ayırmışdır: əsl sifətlər və sifətin ekvivalentləri. Onun fikrincə, əsl sifət dedikdə həm atributiv, həm də predikativ funksiyada çıxış edə bilən, müqayisə və üstünlük dərəcəsində işləyən və təzvi-hərəkət, dərəcə bildirən zərflərlə təyin edilə bilən dil vahidləri nəzərdə tutulur. Lakin məlumdur ki, təyin funksiyasında yalnız əsl sifətlər deyil, digər əlamət və keyfiyyət bildirən sözlər (isimlər, əvəzlilər, feilin şəxssiz formaları, say, ismi birləşmələr, təyin budaq cümlələri və s.) də çıxış edə bilər. A.S.Hornbi bu sözləri sifətin ekvivalentləri adlandırmışdır [3, s.12]. Beləliklə, təyinin ifadə vasitələrini şərti olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. İsimlər, məsələn: *a flower bed* – çiçək yatağı
2. Sifətlər, məsələn: *icy water* – buzlu su;
3. Feilin şəxssiz formaları, məsələn: a) məsdər – *He was the first to come to the finish.* – “O, fənişə çatan birinci adam idi”. B) cerund – *a dancing hall* – “rəqs zalı”; c) feili sifət – *the dancing girl* – “rəqs edən qız”; *the written letter* – “yazılmış məktub”;
4. Zərf, məsələn: *the above statement* – “yuxarıda qeyd edilən bəyənət”;
5. Yiyəlik halda olan isimlər, məsələn: *John’s hat* – “Conun şlyapası”, *a twenty minutes’ talk* – “iyirmi dəqiqəlik söhbət”, *a bad temper of yours* – “sənin pis xarakterin”;
6. Sözlüklü ifadələr, məsələn: *a table in the corner* – “küncdəki stol”;
7. Təyin budaq cümlələri, məsələn: *The place where they had to meet was very pleasant.* – “Onların görüşməli olduqları yer çox gözəl idi”.

1. İsim təyin funksiyasında çıxış edərəkən üç cür yazıla bilər, məsələn: *a head master, a head-master, a headmaster*. Nümunədən göründüyü kimi, təyin funksiyasında çıxış edən isim təyin etdiyi digər isimdən ayrı, ona bitişik və defislə yazıla bilər. Lakin necə yazılmasından asılı olmayaraq, hər iki isim eyni vurğu ilə tələffüz edilir. İsimlər çox vaxt əlavə kimi (apposition) həm təyin edilən ismin qarşısında (close apposition) həm də ondan sonra (loose apposition) işlənilir [1, s.396]. Təyinin bu növünün xarakterik xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, o, təyin edilən sözün əlamətini və keyfiyyətini bildirmir. Əlavələr, adətən, təyin edilən söz haqqında əlavə məlumat verirlər. Məsələn: *Smith, the baker // at Smith’s // at the baker’s* – “Smit, çörəkçi // Smitdə // çörəkçidə”.

Təyin edilən ismin qarşısında atributiv funksiyada çıxış edən isimlərin semantik diapazonu genişdir. Onlar yer (*a floor lamp* – torşer, *a border incident* – sərhəddəki hadisə), təyinat (*a letter box* – məktub qutusu, *a witness box* – şahid kürsüsü), məqsəd (*a research fund* – tədqiqat fondu, *a life boat* – xilasedici qayıq), habelə material (*a steel rod* – polad çubuq, *a bronze handle* – bürünc dəstək, *a copper coin* – mis pul, *a stone bench* – daş çkamyə) bildirə bilirlər. Bəzi hallarda isə onların semantik mənasını anlamaq üçün situasiyanı nəzərdən keçirmək lazım olur. Məsələn, *a heart man* həm ürəyi müalicə edən həkim, həm də ürəyindən əməliyyat keçirmiş adamı bildirə bilər. *Car bargain* müxtəlif kontekstlərdə maşının satışı ilə bağlı sövdələşməni bildirdiyi kimi, maşında olan sövdələşmə kimi, *train robbery* isə qatarın qarətə və qatarda baş verən qarət kimi anlaşıla bilər. Beləliklə, isim təyin funksiyasında çıxış edərəkən təyin edən və təyin edilən, başqa sözlə söz birləşməsinin komponentləri arasında asılı və müstəqil elementləri düzgün fərqləndirmək lazımdır.

Sifət predikativ və atributiv funksiyada işləyə bilər. Təyin funksiyasında işləyən sifət, adətən, təyin etdiyi ismin və yaxud əvəzliyin qarşısında işləyir. Məsələn: *a large box, red hair, tall boys, green ones*. Predikativ funksiyasında çıxış edərəkən sifət bağlayıcı feildən sonra işləyən mübtədanı xarakterizə edir. İsmə qarşısında iki və daha artıq sifət təyin funksiyasında çıxış edərəkən, məna həmin ismə daha yaxın olan sifət həmin ismin qarşısında işləyir. Məsələn: *It was a cold autumn day.* “Bir soyuq payız günü idi”. *He is a clever young man.* “O, ağıllı, gənc oğlandır”. Sonu “-able, -ible” şəkilçiləri ilə bitən sifətlər təyin etdikləri ismin həm qarşısında, həm də ondan sonra işləyə bilər. Məsələn: *These are the only available figures* (=the onle figures available) “Bunlar əlimizdə olan yeganə

məlumatlardır". "Enough" sifəti təyin etdiyi isimdən əvvəl və ondan sonra işləyə bilər, məsələn: *We have enough time (or time enough) to go there.* "Bizim ora getmək üçün kifayət qədər vaxtımız vardır". Sifət "some, any, no, every" əvəzliliklərinin törəmələrini təyin etdiyi halda, onlardan sonra işləyir, məsələn: *Tell me something interesting.* "Mənə maraqlı bir şey danış". Təyin edilən sözün qarşısındakı söz birləşməsi ilə həmcins təyinləri fərqləndirmək çox vacibdir, çünki bu iki sintaktik vahid qrafik cəhətdən bir-birlərinə çox bənzəyir və tərcümə zamanı problem yarada bilər. Söz birləşmələri arasında semantik-sintaktik asılılıq vardır. Onlar təyin etdikləri ismin qarşısında bir sintaktik vahid kimi

çıxış edirlər, məsələn: a **true life** } film "əsl bir həyat filmi"; **fresh water** } fish "təzə su balığı"; a **good will** } mission

"xoş məramlı missiya"; a **shorter hours** } strike "qısa müddətli tətillər"; a **delayed action** } mechanism "təxirə salınmış hərəkət mexanizmi". Həmcins təyinlər isə bir-birindən asılı deyillər, onların hər biri təyin etdikləri sözlə bilavasitə semantik və sintaktik yolla bağlıdır. Məsələn: *a retired company director* "Təqaüdə çıxmış kompaniya direktoru", *a tall brick tower* "hündür kərpic qala" və s. Bəzən söz birləşməsi + həmcins təyin eyni bir sözü təyin edirlər, məsələn: *heat-resistant glass lamp shades* "istilik davamlı | şüşə lampa çalarları", *nuclear-powered aircraft carriers* "nüvə enerjisi təyyarə daşıyıcıları". Bəzən sifətlə ifadə edilmiş həmcins təyinlər iki cür interpretasiya edilə bilər, məsələn: *"a light green coat"* həm açıq yaşıl rəngli palto, həm də yüngül yaşıl palto kimi anlaşıla bilər. *"Dark bearded man"* – "qara dəriləli saqqallı kişi" və "qara saqqallı kişi" kimi interpretasiya edilə bilər. İngilis dilində məsdər, adətən, təyin etdiyi sözdən sonra işləyir, məsələn: *They have no intentions to order these goods.* "Onlar bu malları sifariş etmək niyyətində deyillər". Məsdər təyin funksiyasında işləyərkən onu asanlıqla təyin budaq cümləsi ilə əvəzləmək olur. Məsdər təyin funksiyasında, adətən mücərrəd sözlərdən, *the first, the second, the third* kimi sıra saylardan, *last* sifətindən sonra işləyir, məsələn: a) *He has no desire to be appointed to the post.* "Onun vəzifəyə təyin edilmək istəmir". b) *He is always the first to come // He is always the first that comes.* "O, həmişə birinci gələndir".

İndiki zaman feili sifətlərindən bir çoxu artıq sifətləşmişdir. Odur ki, onlar həm təyin, həm də predikativ funksiyasında işləyir, sifətin dərəcələrində işləyir, dərəcə zərfləri ilə təyin edilir. Məsələn: a) *Can't you find me a more interesting book?* "Mənə daha maraqlı kitab tapa bilməzsinizmi?" b) *This book is very interesting.* "Bu kitab çox maraqlıdır". c) *That is the most amusing story that I have ever read.* "Bu mənim indiyə qədər oxuduğum ən əyləncəli kitabdır". Lakin qeyd etmək lazımdır ki, qeyd edilən xüsusiyyətlər çox az sayda yalnız sifətləşmiş feili sifətlərə şamil edilir. İndiki zaman feili sifətlərin əksəriyyəti təyin funksiyasında işləyənlər də, onların dərəcələri yoxdur və *Participial Adjectives*, yəni feili sifət adlandırılırlar. Feili sifət təyin kimi işlədikdə həm əsas vurğulu, həm də zəif vurğulu olur. Əsas vurğu çox vaxt təyin edilən sözün üzərinə düşür. Təyin cerundla ifadə edildiyi təqdirdə isə, biz bunun əksinin şahidi oluruq, yəni cerundla ifadə edilmiş təyin əsas vurğulu, onun təyin etdiyi söz isə zəif vurğulu olur. Məsələn: *a dancing girl* – "rəqs edən qız", *the coming months* – "üzümüzə gələn aylar", *the following chapters* – "sonrakı fəsilələr";

Cerund təyin kimi işlədikdə çox vaxt defislə yazılır. Məsələn: *boiling point* – "qaynama nöqtəsi", *a dining-room* – "yemək otağı". Təyin funksiyasında işləyən feili sifət təyin etdiyi sözlə birlikdə əsas vurğu ilə tələffüz edilsə də, cerund əsas vurğu ilə, onun təyin etdiyi söz isə zəif vurğu ilə tələffüz edilir. Məsələn: *a dancing girl* söz birləşməsindəki həm feili sifət, həm də onun təyin etdiyi söz eyni dərəcədə qüvvətli vurğu ilə deyilir. Eyni fikri *a dancing hall* söz birləşməsinə aid etmək olmaz, çünki bu birləşmədəki *dancing* sözü cerunddur və o, qüvvətli vurğu ilə, *hall* sözü isə zəif vurğu ilə deyilir. İndiki zaman feili sifəti kimi, keçmiş zaman feili sifətlərin içərisində bəziləri artıq sifətləşmişlər. Bu o deməkdir ki, sifətlər kimi onlar da dərəcəyə görə dəyişir, cümlədə atributiv və predikativ funksiya icra edir və dərəcə zərfləri ilə müəyyənləşir. Məsələn: a) *He is the most distinguished scientist in the country.* "O, ölkədə ən görkəmli alimdir". b) *She had rather a pleased look on her face.* "Onun üzündə razılıq ifadəsi vardı". Bəzi keçmiş zaman feili sifətlərin qarşısında inkarlıq əlaməti olan "-un" prefiksi vardır, məsələn: *an unexpected guest* – "gözlənilməz qonaq"; *unarmed soldiers* – "silahsız əsgərlər"; Bəzi feillərin iki keçmiş zaman feili sifəti vardır. Bu tarixi səbəblərdən baş vermişdir. Məsələn: *ill-gotten gains* – "əyri yollarla (haram) qazanılmış sərvət"; *a got letter* – "alınmış məktub"[9, s. 3].

Müasir ingilis dilində bəzi zərflər isimlərin qarşısında təyin kimi işləyə bilər, məsələn: *the above statement* "yuxarıda söylənilən bəyənət", *the then government* "o zamankı hökumət", *the up train* "Londona gedən qatar", *the down train* "Londondan gələn qatar" və s.

Sözünülü ifadələr təyin funksiyasında çıxış edə bilər. Çox vaxt onlar təyin budaq cümləsi kimi interpretasiya edilirlər. Məsələn: *a shop opposite the post office // a shop which is opposite the post office* "poçtla üzübüz olan mağaza".

Müasir ingilis dilində təyin və onun ifadə vasitələrini nəzərdən keçirdikdən sonra biz belə qənaətə gəldik ki, müasir ingilis dilində təyinin ifadə vasitələri öz semantik və sintaktik xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənsələr də, onların

hamısı təyin edilən sözdən semantik-sintaktik cəhətdən asılıdır.

Ədəbiyyat:

1. Musayev O.İ. İngilis dilinin qrammatikası, Bakı, Qismət, 2007, 587 səh.
2. Бархударов Я.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. – М.: Высшая школа, 1973, 431 с.
3. Житниковская А.С. Семантические особенности обособленного определения в современном английском языке, Вестник РГТУ, серия «История. Филология. Культурология. Востоковедение», 2012.

4. Зильберман Л.И. Структурно-семантический анализ текста. М., 1982. С. 274.
5. Иванова И.П., Бурлакова В.В., Почепцов Г.Г. Теоретическая грам-матика современного английского языка, М.; Высшая Школа, 1981. 281 стр.
6. Качалова К.Н. Израилевич Е.Е. Практическая грамматика английского языка: в 2-х т. –К.: Методика, 1997.
7. Смирницкий А.И. Синтаксис английского языка. М., 1957. С. 456.
8. Stories for discussion: Irwin Shaw “Return to Kansas City” pp.6-12; Fitzgerald F.S. “Babylon Revisited” pp.16-34.
9. <https://cyberleninka.ru/article/n/semanticheskie-osobennosti-obosoblenno-go-opredeleniya-v-sovremennom-angliyskom-yazyke-1>

Means of expression of the attribute in modern English

Summary

This article is devoted to the study of such a common grammatical phenomenon, as the attribute in the English language and how to express it in different parts of speech.

It is known that an attribute is a secondary part of a sentence that defines a noun, modifying the sign of a person, object or phenomenon expressed by a noun. Any part of the sentence expressed by a noun can have one or more than one attributes.

In English, there are two kinds of attributes, differing in their place relative to the word being defined: pre-positive attributes, facing the modified noun, and post-positive attributes, standing after the modified noun.

In this article we tried to systematize and summarize all the features and differences of the expression of attribute in the English language. We have tried to give the most complete picture of the attribute as a member of a sentence, and also to highlight this question in sufficient detail, since this is of no small importance for the English language in grammatical terms.

Средства выражения определения в современном английском языке

Резюме

Данная статья посвящена изучению такого распространенного грамматического явления, как определение в английском языке и способам его выражения различными частями речи.

Известно, что определение - это второстепенный член предложения, который определяет существительное, выражая признак лица, предмета или явления, выраженного существительным. Любой член предложения, выраженный существительным, может иметь одно или несколько определений:

В английском языке есть два вида определений, различающихся по их месту относительно определяемого слова: препозитивные определения, стоящие перед определяемым существительным, и постпозитивные определения, стоящие после определяемого существительного.

В этой статье мы попытались систематизировать и обобщить все особенности и различия выражения определения в английском языке. Мы постарались дать наиболее полное представление об определении, как члена предложения, а также осветить этот вопрос достаточно подробно, так как это имеет немаловажное значение для английского языка в грамматическом плане.

Rəyçi: dos. Ş.Ə.Əliyeva

СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ

Açar sözlər: frazeoloji ifadələr, struktur növləri, frazema, frazeoloji zərflər

Ключевые слова: фразеологические обороты, структурные разновидности, фразема, адвербиальные фразеологизмы

Key words: phraseological traction, structural varieties, phrase, adverbial phraseological units

Русский язык обладает богатой и разнообразной фразеологией, т.е. системой устойчивых, цельных по выражаемому ими значению оборотов речи, позволяющих облечь высказываемую мысль в живую, образную форму.

Одним из многочисленных разрядов фразеологических оборотов являются такие устойчивые словосочетания, которые в процессе их употребления приобрели функции наречия.

Структурное разнообразие, наблюдаемое среди этой категории цельных словосочетаний, обусловлено тем, что процессу их перехода в разряд наречий подвергаются разные типы словосочетаний. Сюда относятся именные словосочетания (*задним числом, до седьмого пота* и т. п.), в том числе сочетания двух имен существительных в косвенных падежах с предлогами (*носом к носу, рука об руку, от корки до корки* и т. п.), глагольные словосочетания (ср.: *сломя голову, спустя рукава* и т. п.), конструкции типа придаточных предложений, превратившиеся в эквивалент слова-наречия (*как подобает, как ни в чем не бывало* и др.), сочетания слов, связанные по способу сочинения (*вдоль и поперек, денно и ночью* и т. п.).

Отмеченные структурные разновидности наречных фразеологических оборотов неодинаково многочисленны и продуктивны. Обычно продуктивны те типы, которые соотносятся с соответствующими продуктивными типами наречий в современном русском языке.

Наиболее значительными по объему и широте употребления являются фразеологические обороты, представляющие собой различные именные словосочетания и конструкции.

I. Фразеологические обороты, состоящие из повторяющихся различных форм одного и того же имени существительного, соединенных различными предлогами

Эту группу в современном русском языке представляют конструкции с очень определенным лексическим составом. Так, большинство из них состоит из слов, обозначающих или различные временные понятия (*день, год, час, минута, неделя* и т. п.), или различные части человеческого тела (*бок, рука, плечо, нога, глаз* и т. п.). В основном все фразеологические обороты этой группы принадлежат к фразеологическим единствам, т. е. их общее значение обычно как-то мотивируется значением составляющих их компонентов (ср. выражения *бок о*

II. Фразеологические обороты, состоящие из словосочетаний, построенные по способу согласования

Это одна из наиболее значительных групп фразеологических оборотов, выполняющих функцию наречия. Фразеологические обороты этого типа состоят обычно из имени существительного в одном из косвенных падежей с предлогом или без предлога и согласованного с ним прилагательного, местоимения или числительного (обычно порядкового или количественного числительного. Например: *«с первого взгляда, со всех ног, от всего сердца, без задних ног, до белого каления, до седьмого пота, одним духом, своим чередом, всей душой, с легким сердцем, на свою голову, на равной ноге, на свежую воду, во все лопатки, во весь опор, во весь дух, во все горло, в добрый час, в первую голову»* и т.п.

Все фразеологические обороты этого типа имеют ярко выраженные экспрессивные качества и образное значение. Подавляющее большинство их распределяется между категориями фразеологических сращений и фразеологических единств, т. е. они представляют собой вполне оформившиеся фразеологические единицы. К фразеологическим сращениям (идиомам), бесспорно, принадлежат такие выражения, *как благим матом, со всех ног, во все лопатки, во весь опор, в три щей, в три погибели, битый час* и др. У других - фразеологических единств - конкретное значение компонентов еще не поглощено окончательно одним общим значением всего словосочетания и в них отчетлива еще мотивация этого общего значения, например: *круглый год, за тридцать земель, в добрый час, в четырех стенах, в два счета, в один голос, во все горло, на живую нитку, на свежую воду, на всех парах, в пожарном порядке, от чистого сердца, с три короба, задним числом, с первого взгляда, полным ходом, со спокойной душой, за семью замками (печатями)* и др.(1)

С точки зрения формальной структуры наречные фразеологизмы русского языка достаточно разнообразны. Нами отмечено несколько структурных моделей образования наречных фразеологизмов.

Двукомпонентные наречные фразеологизмы представлены следующими частотными моделями: «предлог + сущ.» (*под рукой, по бумажке, для галочки, в лоб, с руки, до костей, за глаза, из-под палки, по уши* и др.); «как + сущ.» (*как бога, как голубки, как воздух, как грибы, как зверь* и др.); «деепр. + сущ.» (*спустя рукава, сломя голову, скрепя сердце, очертя голову* и др.). Остальные модели менее регулярны.

Трехкомпонентные наречные фразеологизмы образуются по следующим моделям: «сущ. + предлог + сущ.» (*буква в букву, лоб в лоб, нос к носу, рука об руку, тютельк'а в тютельку* и др.); «предлог+прил. 4-сущ.» (*по старой памяти, с гулькин нос, к шапочному разбору, под горячую руку, от молодых ногтей* и др.); «предлог + мест. + сущ.» (*во весь дух, во все лопатки, до самых печенок, на все лады, на каждом шагу, на свою голову, по всем статьям* и др.); «предлог + сущ. + сущ.» (*при царе Горохе, на вес золота, на старости лет, до мозга костей, в поте лица, до конца ногтей, для отвода глаз* и др.); «предлог + числ. + сущ.» (*в двух шагах, в один присест, в три ручья, в четырех стенах, до седьмого пота, за семью замками, за тридевять земель, между двух огней* и др.); «как + предлог + сущ.» (*как в аптеке, как в кино, как в сказке, как из ведра, как на духу* и др.); «как+прил. +сущ.» (*как банный лист, как осиновый лист, как бедный родственник* и др.). Еще несколько моделей представлены только отдельными примерами.

Модели четырехкомпонентных наречных фразеологизмов хотя и многочисленны, но представлены конкретными единицами крайне бедно (*после дождичка в четверг, от доски до доски, от а до я; в чем мать родила, на чем свет стоит, до конца своих дней; как за каменной стеной; в один прекрасный день* и др.) (3).

Еще более замкнуты пяти- и шестикомпонентные наречные фразеологизмы (*в час по чайной ложке, как баран на новые ворота, как у Христа за пазухой, на свой страх и риск, не чужа земли под ногами; во что бы то ни стало, как ни в чем не бывало; не на жизнь, а на смерть; ни за что ни про что, ни к селу ни к городу, ни с того ни с сего*).

Для наречной фразеологии не характерна вариативность и факультативность компонентов. Наречные фразеологизмы, как и наречия, строго ограничены рамками морфологического и синтаксического употребления. Пределы вариативности и факультативности компонентов непосредственно заданы диапазоном реализации адвербиальной семантики.

Вариативность компонентов бывает полной (лексической) и частичной (деривационной, флективной и акцентологической). В случае полной (или лексической) вариативности взаимозаменяющиеся компоненты восходят к словам, которые относятся к одной лексико-семантической группе или являются синонимами, благодаря чему обеспечивается единство образной основы фразеологизма и, следовательно, сохранение ¹ его тождества (ср.: *с головы до ног—с головы до пят, без всяких слое—без дальних слое, из-за тридевять земель — за тридевять земель, с горем пополам — с грехом пополам, на короткой ноге—на дружеской ноге*). Случаи лексико-стилистической вариативности компонентов единичны (*от молодых ногтей — от молодых ногтей; ср. также: одним духом—единым духом*)(4).

Как известно, при семантическом расхождении варьирующихся слов и последующем изменении внутренней формы фразеологизма наблюдается более или менее очевидный сдвиг фразеологической вариативности в сторону синонимии устойчивых оборотов (ср., например: *на всех парах - на всех парусах, как кур во щи - как кур в ощи*).

Частичная вариативность компонентов связана с деривационными (*в дым - в дымину, за понюх табака - за понюшку табака, с головы до пят - с головы до пяток*), словоизменительными (*год от года - год от году, без году неделю - без года неделя, ни за понюх табаку - ни за понюх табака*) и фонетическими преобразованиями исходных лексем (*среди бела дня - среди бела дня, во сто крат - в сто крат*). Причем, как видно из отдельных уже приведенных примеров, различные виды вариативности компонентов (полной и частичной) способны сочетаться друг с другом (ср.: *к черту на кулички - у черта на куличках*).(2)

Факультативность компонентов - явление сравнительно редкое (ср., например: *до печенок - до самых печенок, как дважды два - как дважды два четыре, как пять пальцев - как свои пять пальцев, не ахти - не ахти как, с потрохами - со всеми потрохами, в пух и прах - в пух и в прах*).

Во французском языке подавляющее большинство адвербиальных фразеологических единиц относится к непредикативным словосочетаниям, и лишь небольшое число этих единиц имеет частично-предикативную и предикативную структуру(5).

Среди непредикативных адвербиальных фразеологических единиц¹ выделяются одновершинные фразеологизмы, а также фраземы с подчинительной и сочинительной структурой.

Одновершинные адвербиальные фразеологизмы состоят из предлога или союза (иногда союза и предлога) и знаменательного слова. Например: *pour une fois* «на сей раз»; *a la legere* «легкомысленно, необдуманно»; *a jamais* «навсегда, навеки»; *comme quatre* «чрезмерно много, за четверых»; *en tete-a-tete* «с глазу на глаз»; *en sursaut* «внезапно»; *dans l'ombre* «в тени, в безвестности»; *apres coup* «постфактум, слишком поздно; задним числом»; *par-dessus le marche* «в довершение всего, сверх того, к тому же».(6)

Большинство адвербиальных фразем с подчинительной связью компонентов – это словосочетания, состоящие из двух знаменательных слов. Например:

au diable vauvert (разг.) «у черта на куличках»; *de son chef* «по собственной инициативе, самочинно»; *de memoire d'homme* «с незапамятных времен, когда-то»; *de gaieted.e coeur* «с легким сердцем», «ни с того, ни с сего»; *heure par heure* «час за часом, постепенно, мало-помалу»; *noir sur blanc* «черным по белому, открыто, явно»; *ventre à terre* «сломя голову, во весь опор».

Адвербиальные фраземы с сочинительной структурой обычно состоят из двух грамматически равноправных компонентов, связанных между собой сочинительным союзом: Например:

corps at ame «душой и телом».

a feu et a sang «огнем и мечом»; *en chair et en os* «собственной персоной, лично».

un jour ou l'autre «рано или поздно».

jour et nuit «днем и ночью, непрерывно»; *tant et plus* «хоть отбавляй»; *a tort et a travers* «вкривь и вкось, невпопад; без разбора; кстати и некстати»; *sans rime ni raison* «без всякого смысла, по-глупому»; *bon gre mal gre* «волей-неволей»;

Частичнопредикативных адвербиальных фразеологизмов во французском языке очень немного. Это в основном словосочетания с временным значением, соотносительные с наречиями времени. Они состоят обычно из существительного с предшествующим предлогом и артиклем и предикативной части, выраженной придаточным предложением обстоятельственным или определительным. Ср.:

du temps qu'on se mouchait «во времена простых нравов; в доброе старое время»;

au temps où la reine Berthe filait «в незапятнанные времена, при царе Горохе»;

par le temps qui court «в наше время, ныне, в наши дни».

Число адвербиальных фразеологизмов с предикативной структурой в французском языке также невелико, но они очень употребительны, особенно в разговорной речи. Фразеологизмы этого типа содержат глагол в личной форме, в изъявительном, сослагательном или повелительном наклонении. (6) Ср.:

comme il faut «как подобает, надлежащим образом»;

peus en faut «почти, чуть-чуть»;

tant soit peu «немного, сколько-нибудь, мало-мальски»;

a la va vite «на скорую руку»;

comme si de rien n'était «как ни в чем не бывало»;

quand les poules auront des dents «когда рак (на горе) свистнет»;

Литературы:

1. Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины// Виноградов В.В. Избранные труды: Лексикология и лексикография. М., 1977, 310 с
2. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка. М., Высшая школа, 1969, 232 с
3. Ларин Б.А. Очерки по фразеологии// Ученые записки ЛГУ, 1956. Вып. 24, №198, 218-224с
4. Бабкин А.М. Русская фразеология, её развитие и источники. Л., 1970, 263 с
5. Гвоздарёв Ю. Основы русского фразеобразования. Ростов – на – Дону, 1977, 184 с.
6. Гак В.Г. О структурно-семантических группах во французской фразеологии. Иностраный язык в школе, 1959.

Xülasə

Məqalədə rus və fransız dilindəki fəlsəfə terminlərinin struktur müxtəlifliyi nəzərdən keçirilir. Edilən işə görə həcm və istifadənin tezliyi baxımından ən əhəmiyyətli ifadələr fərqli və konstruksiyalar olan ifadələrdir. Fransız dilindəki frazeoloji vahidlərinin əksəriyyəti qeyri-predikativ ifadələrlə əlaqələndirilir və bu ifadələrin yalnız az hissəsi qismən predikativ və predikativ strukturludur.

Summary

The article examines the structural diversity of adverb phraseologisms in both Russian and French. Based on the work done, the most significant in terms of volume and frequency of use are phraseological phrasing, which are different and named phrases and constructions. In French, the overwhelming majority of adverbial phraseological units are related to non-predicative phrases, and only a small number of these units are partly predicative and predicative structure.

Рецензент: доц. И. Дадашева

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜBTƏDA MƏSDƏR TƏRKİBİ VƏ ONUN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ QARŞILIĞI

Açar sözlər: söz, xəbər, baş cümlə, feil, dilçilik, mübtədə məsdər tərkibi, misallar, qarşılıq.

Key words: word, predicate, principal clause, the verb, linguistics, the subjective infinitive construction, example, the ways of expression.

Ключевые слова: слово, сказуемое, главное предложение, глагол, языкознание, примеры, субъективная инфинитивная конструкция, способы выражения.

Mübtədə məsdər tərkibində məsdər semantik cəhətdən cümlənin mübtədasi ilə bağlı olur. Burada mübtədə adlıq halında olan isim və ya əvəzlik ifadə olunur. Belə birləşməyə mürəkkəb mübtədə deyilir və əksər hallarda cümlənin xəbəri məchul növdə olur. Həmin tərkibdə işlənən feilləri L.Qöksadze aşağıdakı şəkildə qruplaşdırır:

1) Demək, söyləmək mənasını ifadə edən feillər: *say, tell, report, declare.*

Julia was said to be the most famous actress in England (Maugham).

Two people are reported to have been injured in the accident (O. Wilde).

The Star-child is reported to be the new lord of the city (O. Wilde).

2) Əqli və ya fiziki fəaliyyət bildirən feillər: *acknowledge, believe, claim, consider, expect, find, know, mean, presume, regard, suppose, estimate, think, understand, warrant, see, hear, feel.*

The terrace was believed to be safer from hand grenades (G. Greene).

The Shetland Islands are usually considered to be a part of Scotland.

If a person is missing for 7 years he is presumed to be dead.

It was supposed to be Michael's private sitting-room (Maugham).

3) Məcburiyyət, səbəb, məcburetmə bildirən feillər: *make, cause, urge, compel, press, oblige.*

Julia was made to give a little part to Avice Griston (Maugham).

Hens was made to work at the Miller's mill from morning till night (O. Wilde).

Because of the rain we, were compelled to stay indoors.

4) Qarışıq feillər: *ask, advise, allow, command, direct, help, intend, invite, order, remind, teach, trust, warn:*

You were asked not to leave the car there. We were advised to stay at home today.

We were never allowed to smoke in that house.

They were commanded to come at once.

All the relatives were invited to spend the weekend with us. Baş cümləsi *it is said, it is known, it seems, it is likely* tipli qeyri-müəyyən şəxslə cümlə ilə ifadə olunmuş, tabeli mürəkkəb cümlələri "mübtədə hal və məqsəd" tərkibi ilə də ifadə etmək mümkündür. Bu tərkibi bəzi qrammatistlər "mürəkkəb mübtədə" da adlandırırlar.

It seems he has half a dozen languages at his finger tips = He seems to have half a dozen languages at his finger tips.

Dəyişən, o altı dili beş barmağı kimi bilir.

Misaldan görüldüyü kimi, ümumi halda olan isim və ya adlıq halında ola əvəzlik və məsdər ilə ifadə olunmuş bu tərkib Azərbaycan dilinə modal sözlə başlanmış sadə cümlə kimi tərcümə edilir.

İngilis cümləsinin xəbəri olan *seem* Azərbaycan cümləsində modal söz kimi, *to have* məsdəri isə Azərbaycan cümləsinin xəbəri kimi verilir.

Bu tərkib məsdərin bütün formaları ilə işlədilir:

He is known to be an influential member of one of the most pestilent secret societies in the country (E.L. Voynich. The Gadfly p.259) = It is known that he is on influential member of one of the most pestilent secret societies in the country.

Onun ölkədə çox ziyanlı gizli cəmiyyətlərdən birinin nüfuzlu üzvü olması məlumdur = Məlumdur ki, o, ölkədə çox ziyanlı gizli cəmiyyətlərdən birinin nüfuzlu üzvüdür.

He is known to be preparing for his exam = It is known that is preparing for his exam. = Məlumdur ki, o, imtahanlara hazırlaşır.

He is known to have been a good student - It is known that he has been a good student.

Məlumdur ki, o, yaxşı tələbə olub = Onun yaxşı tələbə olması məlumdur.

He is known to have been studying English for six months = It is known that he has been studying English for 6 months. = Məlumdur ki, o, altı aydır ingilis dili öyrənir.

The newspapers are known to be brought in the morning = // is known that the newspapers are brought in the morning. = Məlumdur ki, qazetlər səhər gətirilir. *This book seems to have been translated by comrade N - It seems that this book has been translated by comrade N* = Deyəsən, bu kitab yoldaş N tərəfindən tərcümə edilib.

Mübtədə məsdər tərkibi aşağıdakı hallarda işlədilir:

I. Xəbəri məchul növdə olan aşağıdakı feillərlə:

to see	-is seen	-are seen	-görünür
to hear	-is heard	-are heard	-əşidilir
to think	-is thought	-are thought	-güman olunur
to know	-is know	-are known	-məlumdur
to believe	-is believed	-are believed	-güman olunur
to assume	-is assumed	-are assumed	-zənn edilir
to take	-is taken	-are taken	-hesab edilir
to suppose	-is supposed	-are supposed	-zənn edilir, olunur
to require	- is required	-are required	-lazımdır
to report	-is reported	- are reported	- xəbər verilir
to consider	-is considered	-are considered	-hesab olunur
to expect	-is expected	-are expected	-gözlənilir
to state	-is stated	-are stated	-göstürülür
to find	-is found	-are found	-hesab edilir

Ex. *The men who were executed in Bologna are known to have been nothing but common malefactors.* (E.L. Voynich, *The Gadfly*, p.99).

Məlumdur ki, Boloniyada edam olunan adamlar adi cinayətkarlardan başqa bir şey olmayıblar. *They are supposed to have finished their work.*

Belə hesab olunur ki, onlar işlərini qurtarıblar.

II. Məlum növdə olan aşağıdakı feillərlə:

to appear – deyəsən, aşkar olmaq; to seem – deyəsən; to prove – demə; to happen – təsadüfən

Mübtədə məsdər tərkibi ilə bu feillərin mənasına xüsusi diqqət vermək lazımdır: adətən “sübut etmək” mənasında olan *to prove* feili, ondan sonra məqsəd gəldikdə “demə” kimi tərcümə edilir, aşkar olmaq, peyda olmaq mənasında olan *to appear* isə “deyəsən” kimi, elə “gəlmək” mənası olan *to seem* də “deyəsən” kimi tərcümə edilir.

Do you happen to have guessed which sect I belong to? (The Gadfly, p. 194).

Təsadüfən hansı təriqətə mənsub olduğumu duymusanmı? *Do you happen to have any friends there you want to send that ivy to?* (The Gadfly, p. 236). Təsadüfən orada bu sarmaşığı ona göndərmək istədiyini bir adamın varmı?

I seem to recognize the name, somehow (The Gadfly, p. 111). Hər halda, deyəsən, bu ad mənə tanışdır.

He appears to be a gentleman of many adventures and unknown antecedents (The Gadfly, p. 98). Onun çoxlu macərələri və naməlum sənədləri olan bir cənab olması aşkar olur.

In fact, he appears to be so much too good for this world that he ought to be politely escorted into the next (The Gadfly, p. 137). Aşkar olur ki, əslində o bu dünya üçün (cox, o qədər olduqca) yaxşıdır ki, çox nəzakətlə o birisinə göndərilməlidir.

You see, I happen to be his wife (S. Maugham. *The Moon and Sixpence*. H.36) = Bilirsənmi, təsadüfən mən onun arvadıyam.

Alice didn't seem to have heard me. (LBraine. *Room at the Top*. p. 64) = Deyəsən Alisa mənə eşitməyib.

III. Bağlayıcı fel və sifətlərlə: *likely, unlikely, certain, sure* (ismi xəbər)

to be likely	- is likely	- are likely	-güman ki,
to be certain	- is certain	- are certain	-yəqin ki,
to be sure	- is sure	- are sure	-sübhəsiz, mütləq

Bu ifadələrlə işlənən məsdər Azərbaycan dilində feilin şəxslə formasının gələcək zamanı ilə tərcümə edilir.

Misallar:

Is Rivares likely to be tried in Brisighella or taken in to Rivenna? (The Gadfly, p. 255). Rivaresi Briziqeldə mühakimə edəcəklər yoxsa aldadıb Rivenə aparacaqlar?

Oh, Pm not likely to set killed (The Gadfly, p. 240) = Oh, güman ki, mənə öldürməyəcəklər.

... but they are not likely to let power to be taken out of their hands without a fight, ... (The Gadfly, p. 93). ... lakin onlar yəqin ki, hakimiyyətin onların əlindən silahsız alınmıssa yol verməyəcəklər.

We are certain to finish this work todey = Biz yəqin ki, bu işi bu gün qurtaracağıq.

He is sure to return soon = O, mütləq tezliklə qayıdacaq.

Mübtədə tərkibinə xəbəri *is said, are said* və yaxud *is (are) likely* tipli sözlər olan təyin budaq cümlələrində də rast gəlmək olar. Bu halda təyin budaq cümləsi vergüllə ayrılır, ancaq “*which*” bağlayıcı sözü və “*to be*” feli düşürsə, vergül *said, believed, likely* və s. sözlərinin qarşısında qoyulur.

The only person who seems to have forgotten or somehow made a mistake at the last moment is Rivares himself (The Gadfly, p. 255). Axıncı dəqiqədə, deyəsən, unutmuş (məktubu) və ya necəsə səhv etmiş yeganə adam elə Rivaresin özüdür.

The experiment, (which is) believed to have proved successful, will be discussed at the conference. Muvəffəqiyyətli kecməsi güman olunan təcrübə gələn konfransda müzakirə ediləcək.

The transformers, (which are) likely to arrive tomorrow, must be examined as soon as possible. Sabah gəlməyə güman olunan transformatorlar mümkün qədər tez sınaqdan keçirilməlidir.

Misallardan göründüyü kimi, bu tipli təyin budaq cümlələri Azərbaycan dilinə sadə cümlə kimi tərcümə edilir, mübtədə məsdər tərkibi isə həmin cümlələrdə feli sifət olur.

Demək olar ki, əksər dilçilər tərəfindən mübtədə məsdər tərkibi kimi qəbul edilən bu konstruksiyanı bəzi dilçilər “genişləndirilmiş üzv”, bəziləri “üçelementli quruluş” və s. adlandırmışlar. İndiyə qədər həmişə mürəkkəb mübtədə kimi izah olunan mübtədə və məsdər tərkibi L.S.Barxudarov, D.A.Ştelinq tamamilə başqa cür izah edirlər. Onlar bundan “ikinci xəbər” adlanan bəhsdən danışır və göstərirlər ki, ikinci xəbər həmişə söz birləşməsi ilə ifadə olunur: Bu birləşmənin birinci elementi məchul növdə olan feil predikativ formada kiminsə fikrini, ehtimalını, təsirini və s. bildirir. Bu birləşmənin ikinci elementi məsdər formasında, feili sifət formasında olan fel, bəzən başqa nitq hissəsi xəbərin əsas mənasını ifadə edir, yəni məchul növdə olan təhsirli feil + məsdər, feili sifət, ismi sifət. Bu da ondan irəli gəlir ki, tamamlıq məsdər tərkibində əsas feilin mübtədəsindən başqa məsdərin qabağında özünün subyektivi olur ki, bu da ikinci mübtədə adlanır. Mübtədə məsdər tərkibində isə cümlədə ancaq bir mübtədə var və həmin mübtədə predikativ formada olan feillə işlənmişdir. L.S.Barxudarov, D.A.Ştelinq bu xəbər formasına fiziki qavrayış (*to see, to hear*), əqli bacarıq (*to suppose, to expect, to know, to consider, to believe* və s.) aşkar edilmə (*to find, to catch*), nitq fəaliyyəti (*to say, to report, to declare*), bir kəsi bir şey etməyə məcbur etmə mənasında olan məcburiyyət feillərini (*to elect, to make, to appoint*) daxil etmişdir.

Onlar adətən məlum növdə işlənən (*to seem, to appear, to happen, to chance* və *to turn out* feilləri) + məsdər birləşməsini isə feili xəbər bəhsində mürəkkəb feli xəbər (*compound verbal predicate*) kimi izah etmişlər.

Digər müəlliflərdən fərqli olaraq M.Qanşina, N.Vasilyevskaya qeyd edirlər ki, adlıq halda olan isim və ya əvəzlik və məsdər baxmayaraq ki, bir-birindən aralı durur, bu tərkibdə onlar bir-biri ilə sıx bağlıdır və sintaktik cəhətdən mürəkkəb mübtədə funksiyası yerinə yetirir.

Mübtədə məsdər tərkibli cümlənin mənası giriş *it* əvəzliyi ilə başlanan cümlələrdə verilə bilər, bu halda sadə cümlə ilə mürəkkəb cümlə sinonim təşkil edir.

Məsələn: *The expedition, was reported, to have landed safely. It was reported, that the expedition had landed safely.*

Demək, xəbər vermək, gözləmək, feilləri ilə işlənən mübtədə məsdər tərkibləri Azərbaycan dilinə qeyri-müəyyən şəxslə cümlə kimi tərcümə olunur.

He is said to be very ill – cümləsinin Azərbaycan dilinə ən yaxşı variantı belədir: = Deyirlər ki, o xəstədir. Onun xəstə olması deyilir = cümləsi bizcə ədəbi dil normalarından kənaradır.

U.Koshevaya Subjective predicative və Objective predicative konstruksiyalardan danışarkən qeyd edir ki, bu konstruksiyaların hər ikisində həm məsdər həm də feili sifət I işlənə bilər. Müqayisə üçün müəllif aşağıdakı cümlələri təhlil edir:

- 1) *They expect him to come - They expect him coming.*
- 2) *He is expected to come - He is expected coming.*

OP konstruksiyada 2 binar qrup vardır. *They expect* 1-ci binar qrupdur. Onun özü də 2 elementdən ibarətdir. *Him come (coming)* 2-ci binar qrupdur və o da 2 elementdən ibarətdir. Bu 2 qrup nəinki daxilən bir-biri ilə bağlıdır, həm də bir-birinə tabelilik əlaqəsində dayanır. (hipotaksis). 2-ci binar qrup məhdudlaşdırıcı bir tənzimləyicidir. O da *expect* feilində ifadə edilmiş daxili məhdudluğu miqyasını bildirir.

Mübtədə məsdər tərkibindən bəhs edərkən daha bir məsələyə də diqqət yetirmək lazımdır. Məsələ burasındadır ki, *to seem* feili ilə işlənən cümlələrdə xəbərin növü haqqında dilçilərin fikri müxtəlifdir. Onların fikrincə, mürəkkəb xəbərin ən çətin tiplərindən biri *to seem* feili ilə ifadə olunan xəbərdir.

O.İ.Musayev, V.A.Kauşanskaya, N.A.Kobrina *to seem* feilini mövcudluq bildirən bağlayıcı feillər qrupuna aid etmişlər.

He seemed bewildered.

M.Qanşina, L.S.Barxudarov *to seem, to appear* feillərini zahiri görünüş bildirən bağlayıcı feillər qrupuna aid edirlər.

Maykl Svon bağlayıcı feilləri birləşdirici feillər adlandıraraq onları 4 qrupa bölür. Onlardan da *to seem, to appear, to hear, to look, to smell, to sound, to taste* feillərini hissiyyət bildirən feillər qrupuna daxil edir.

to seem feili quruluşuna görə mürəkkəb xəbər, mənasına görə isə *hərəkət bildirən, vəziyyət bildirən, keyfiyyət bildirən və qarışıq xəbər* yarada bilər.

to seem feilindən sonra isim və ya ismi birləşmə, əvəzlik, say, sifət, zərf, hal-vəziyyət bildirən söz gəldikdə, o, *mürəkkəb ismi xəbər* yaradır.

She didn't seem very sure. Garry seemed pretty angry to me. That seems a risky thing to try.

to seem feilindən sonra məsdər, cərənd və ya keçmiş zaman feili sifət gələrsə o, *mürəkkəb feili xəbər* yaradır.

You seem to know everything. I seem to have lost my car keys. The whole frame seemed broken.

to seem feili həmçinin qarışıq xəbər də yaradır. Belə ki, o, *hərəkət - vəziyyət, hərəkət-keyfiyyət* bildirən mürəkkəb ismi xəbər əmələ gətirir.

to seem feilindən sonra məsdər və vəziyyət bildirən söz birgə işləndikdə o, *hərəkət-vəziyyət* bildirən mürəkkəb xəbər olur.

He seems to be ashamed

Hərəkət-keyfiyyət bildirən xəbər kimi *to seem* feili özündən sonra məsdər və sifət tələb edir.

He seems to be sad. The coat seems to be too big for you.

O.Musayev, V.A.Kaşanskaya, M.Qaşina, M.A.Belyayeva, R.Kverkin fikrincə isə N.Kobrinanın qarışıq xəbər adlandırdığı bu tip xəbərlər mübtəda məsdər tərkibidir. Bu zaman feil yalnız məlum növdə olur.

The rainbow seemed to end on the hillside.

It seemed as though she didn't have a friend in the world.

N.A.Kobrina sonradan “İngilis dili qrammatikasının sintaksisi” kitabında mürəkkəb feili xəbəri və qarışıq xəbər qruplarını birləşdirərək, bu tip cümlələrdə *to seem* feilinin məhz iki istiqamətli mürəkkəb feili xəbər yaratdığını təsdiq edir.

He seemed to misunderstand me.

to seem feili həmçinin modal ismi xəbər də yarada bilər.

This must seem very strange.

to seem feilinin inkar forması 2 yolla düzəlir:

He doesn't seem to understand me. He seems not to understand me.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev Kamal. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1988.
2. Бархударов Л.С., Штелинг Д.А. Грамматика английского языка. Москва, 1973.
3. Blokh M.Y. Theoretical English Grammar. Moscow, 1993.
4. Ilyish B.A. The Structure of Modern English. Moscow, 1965.
5. Kaushanskaya V.L., Konver R.L., Kozhevnikova O.N. and others A Grammar of the English language. Moscow 1967.
6. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A., An English Grammar. Morphology. Moscow, 1985.
7. Maclin Alice. Reference Guide to English: A Handbook of English as a Second Language. USIA Washington, 1966.
8. Musayev O.I., İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif 1996.
9. Goksadze Lily, Nana Mamatsashvili, Bolkvadze Salome. An Advanced Course of Current English Grammar. Volume 2. Tbilisi University Press, Tbilisi, 1998.
10. Galsworthy J. The Forsyte Saga. Moscow: Progress Publishers, 1974.
11. Maugham S. The moon and Sixpence. Moscow: Progress Publishers, 1972.
12. Wilde O. Fairy Tales. Moscow: Progress Publishers, 1963.

The Subjective Infinitive Construction in English and ways of its expression in Azerbaijani

Summary

The article deals with the Subjective Infinitive Construction in English and ways of its expression in Azerbaijani. Here have been explained the opinions of different scientists such as V.Kaushanskaya, N.Kobrina, O.Musayev, E.Ganshina, M.Blokh, R.Murphy, A.Palmer, Z.Barkhudarov, B.Ilyish and others. Several important definitions are shown in the article in order to determine its main peculiarities. The author gives the main ways of its expression in Azerbaijani. As is known, there exist certain differences between two languages because of their belonging to different language families, and grammatical structures. The practical examples have been taken from different original fiction.

Субъектная инфинитивная конструкция в современном английском языке и способы его выражения в азербайджанском языке

Резюме

В статье вкратце рассматриваются субъектные инфинитивные конструкции в английском языке и способы его выражения в азербайджанском языке. В нем излагаются взгляды различных ученых, таких как В.Каушанская, Н.Кобрина, О.Мусаев, Е.Ганщина, М.Блох, Р.Мерфи, А.Пальмер, Л.Бархударов, Б.Ильиш и других. В статье выдвинуты несколько важных определений, способствующих определению сущности субъектных инфинитивных конструкций. Автор выявляет основные способы выражения этих конструкций в азербайджанском языке. Как известно, между этими двумя языками существуют определенные различия, так как они принадлежат к различным языковым семьям и имеют различные грамматические структуры. Приведенные в статье примеры взяты из художественной литературы.

Rayci: dos. S.Ə.Cəfərova

FRANSIZ DİLİNDƏ QRAMMATİK TERMİNOLOGİYAYA MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ

Açar sözlər: *şəkilçi, qrammatika, nitq hissələri, təhlil, dilçilik, təyin, tərz-i-hərəkət, zərfliyi, ismi xəbər, say, sintaksis.*

Key words: *suffix, grammar, part of the, analysis, speech, determinatif, adverbial modifier, manner, linguistics, of predicate, numeral, syntax*

Ключевые слова: *окончание, грамматика, части речи, анализ, языкознание, определение, обстоятельство образа, действия, именное сказуемое, числительное, синтаксис*

Aydındır ki, xarici dili ana dili ilə müqayisədə öyrənirik. Eləcə də fransız dilini öyrənmə müddətində bu xarici dil ilə Azərbaycan dili arasında mövcud olan müxtəlif linqvistik fərqlər ilə rastlaşırıq. Müxtəliflik demək olar ki, dilçiliyin bütün sahələrində mövcuddur. Lakin qrammatika sahəsi daha çox diqqəti cəlb edir. Fikrimcə, qrammatika dilin tam linqvistik strukturunu özündə cəmləşdirir və daha aydın nümayiş etdirir. Məhz elə bu səbədən dillər arasında nəzərə çarpan fərqlər qrammatika sahəsindədir.

Azərbaycan dili altay dil ailəsinə daxil olan ən böyük dil qrupuna – türk dili qrupuna daxildir:

Altay- mərkəzi və şimali Asiyada 250 milyon adamın danışdıqları 60-a qədər dilin ümumi adı. Bunlar üç yerə bölünür: türk, monqol və tunqus dilləri...əsas əlamətləri bunlardır: sadə fonem sistemi, sadə heca strukturu, sait ahəngi, morfoloji iltisəqilik, şəkilçilərin çoxluğu, zəngin hal sistemi, mübtədə xəbər uzlaşması, söz sırası "mübtədə+tamamlıq+xəbər" və s. (1,38).

Aqqlütinativ dil olaraq Azərbaycan dili söz yaradan kiçik elementlərə malikdir. Ensiklopedik lüğətlərdə aqqlütinativ termininin izahına əsaslanaraq belə nəticəyə gəlirik ki, Azərbaycan dili aqqlüsinasiya xarakteri (qrammatik əlaqə ifadə etmək məqsədi ilə sözün kökü ilə müxtəlif şəkilçilərin birləşməsi) daşıyan dillər sırasına daxildir (2,144) Yəni əgər flektiv dil olan fransız dilində *onun kitabı* birləşməsi yalnız ziyəlik əvəzliyi *onun (son) + kitab (livre) – son livre* şəklində ifadə olunursa, Azərbaycan dilində bu söz birləşməsinin formalaşması üçün *o* əvəzliyinin sonuna ziyəlik hal şəkilçisi *-un* və *kitab* sözünün sonuna *-ı* mənsubiyyət şəkilçisi əlavə olunur. Bir sözlə fransız dilindən, ümumiyyətlə flektiv dillərdən fərqli olaraq Azərbaycan dili şəkilçilərdən asılı olan müxtəlif sintaktik və morfoloji xüsusiyyətlərə malikdir. Deməli, Azərbaycan dilində sözləri tərkibinə görə təhlil edərkən onları müxtəlif morfemlərə bölmək lazımdır. Böyük türkoloq alim Afət Qurbanov “Ümumi dilçilik” kitabında türk dilləri arasında və eləcə də Azərbaycan dili ilə digər türk dilləri arasında qohumluluğu aydın göstərən linqvistik sahələri sadalamışdır. (3,45)

Hər hansı bir xarici dili, xüsusilə ana dilindən qrammatik əhəməli ilə fərqlənən xarici dili öyrənən şəxs saysız problemlərlə üzləşir. Bu çətinliklər yalnız terminologiya sahəsində deyil, həmçinin hər iki dildə linqvistik anlayışların fərqli mənə kəsb edə bilməsi, fərqli öyrənilməsi faktorunda da ola bilər.

Qrammatika geniş sahə olduğundan müqayisəli təhlil işində əsas fikimi linqvistikanın iki geniş sahəsində - morfolojiya və ən əsası sintaksisdə cəmləşdirmişəm. Çünki bu iki sahə, daha çox sintaksis dilin fərqli xüsusiyyətlərini nümayiş etdirir. Sintaksisin bünövrəsini dilin digər linqvistik sahələrinin vahidlərinin birləşməsi və sıx əlaqəsi təşkil edir. Ən çox nəzərə çarpan fərqlər linqvistik anlayışların öyrənmə və təhlil tərzindədir: məsələn, daha əvvəl deyildiyi kimi aqqlütinativ dillərin əsas xüsusiyyəti sözü və cümləni hissələrə bölərək təhlil etməyə ehtiyac olduğu üçün Azərbaycan dilinin sintaktik və morfoloji vahidlərin öyrənilməsi də mərhələlərlə aparılan linqvistik təhlilə (1,45) arxalanır. Fransız dilində bu cür təhlilə rast gəlinmir. Xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, bu təhlil mərhələləri bir qayda olaraq öyrənmə ardıcılığı və sıralanması ilə aparılır. Digər bir misal: Azərbaycan dili qrammatikasında sözlərin və sintaktik vahidlərin semantik rolunu müəyyənləşdirməkdən ötrü linqvistik vahidə uyğun sual tapılır. Qeyd etmək istərdim ki, fransız oxucuları bu cür təhlil metodunu tanımadığı üçün fransız dilində bu təhlili *sual testi – test de question* termini ilə ifadə etdik. Sual testi həmçinin sintaktik vahidlərin morfoloji vahidlərlə əlaqələndirmə rolunu da oynayır. Məsələn, cümlə üzvlərinə sual verərkən avtomatik olaraq onları ifadə edən nitq hissələrini müəyyən etmiş oluruq. Yaxud digər bir misal, felin təsirli olub olmadığını müəyyən etmək üçün, ondan sonra işlənən tamamlığın sualını tapmaq kifayət edir. Bütün Azərbaycan qrammatikasında linqvistik anlayışların müəyyənləşdirilməsi semantik yolla aparılır.

Ümumiyyətlə, texnolinqvistik tərcümə sadə tərcümədən fərqlidir. Çünki, hər bir dilin terminoloji sistemi bu dilin spesifik linqvistik sistemini nümayiş etdirir. Tərcümə müddətində ümumi linqvistik anlayışları qarşılaşdırmaq asandır. Əslində, eyni etimona aid olan linqvistik sahələrin adlarını tərcüməsi və eləcə də *morfem(morphème), kök (racine), isim (nom), sifət (adjectif), cümlə (phrase)* və s. kimi qrammatik anlayışların bir dildən digər dilə köçürülməsi böyük bir çətinlik törətmir. Terminlərin tərcüməsində əsas kriteriya işin iki istiqamətdə (Dil1↔Dil2) yerinə yetirilməsidir, yəni bir istiqamətdə (D1→D2) ekvivalent tapmaq kifayət deyil, əsas məqsəd tərcümə edilmiş sözün digər istiqamətdə də (D2→D1) eyni anlayışa istinad etməsidir, bu da *şəkilçi (suffixe)* terminin tərcüməsində problem yaradır. Belə ki, fransız linqvistikasında kökün sonunda işlənən şəkilçi *postfixe*, kökün əvvəlində işlənən şəkilçi morfemi *prefixe*, kök morfeminin daxilində işlənən şəkilçi isə *infixe* adlanır. Şəkilçilərin kökdən sonra işlədilməsi Azərbaycan dilinin əsas xüsusiyyəti olduğu üçün yuxarıda sadalanan terminlər *şəkilçi* termini ilə ifadə olunur və yaxud alınma söz olaraq qəbul edilir.

Buna aid daha bir misal: fransız dilinin *épithète* termini Azərbaycan dilində *təyin* terminidir, bu da öz növbəsində fransız dilinə hərfi tərcümədə *déterminant* terminini verir. Düzgün tərcüməni saxlamaq və dilin terminlərinin konseptual mənasının düzgün göstərilməsi məqsədilə mən hərfi tərcüməyə üstünlük verərək bu termini *déterminatif* şəklində ifadə etdim.

D2	→	D1	→	D2
<i>Épithète</i>		<i>təyin</i>		<i>déterminant</i>

Azərbaycan dilində *say (nombre)* nitq hissəsidir. Bu qrammatik kateqoriya fransız dilinə yad olduğundan, *nombre* termini fransız dilindən *qrammatik say*, yəni ismin, sifətin qrammatik xüsusiyyətlərindən biri kimi tərcümə olunur.

D1	→	D2	→	D1
<i>Say</i>		<i>nombre</i>		<i>qrammatik say</i>

Fransız dilinin *signification des adjectifs qualificatifs* (hərifi tərcümədə *keyfiyyət bildirən sifətlərin mənası*) qrammatik ifadəsi Azərbaycan dilində *sifətin müqayisə dərəcələri (les degrés de comparaison de l'adjectif)* termininə istinad edir.

D2	→	D1	→	D1
<i>signification des adjectifs qualificatifs</i>		<i>sifətin müqayisə dərəcələri</i>		<i>les degrés de comparaison de l'adjectif</i>

Eləcə də fransız dilinin *les voix du verbe* termini Azərbaycan dilinin *felin qrammatik məna növləri* termininə uyğundur, bu da (D1→D2) istiqamətində *les types de sens grammaticals du verbe* kimi tərcümə olunur.

D2	→	D1	→	D2
<i>les voix du verbe</i>		<i>felin qrammatik məna növləri</i>		<i>les types de sens grammaticals du verbe</i>

Ən böyük çətinliklər sintaksis şöbəsinin terminologiyasının tərcüməsi zamanı qarşıya çıxır çünki, sintaktik terminin linqvistik funksiyalarını tanımadan onun digər dildə ekvivalentini tapmaq demək olar ki, qeyri mümkündür, yəni sintaktik anlayışları sərbəst şəkildə təhlil etmək mümkün deyil.

Bunu fransız və Azərbaycan dillərində sifətin sintaktik rolunu öyrənərkən daha aydın görmək olar. Aşağıdakı misallarda fransız dilinin təyini :

1. Bu kitab maraqlıdır. – Ce livre est intéressant.
Bu kitab maraqlı - dır.
Ce livre intéressant est.
2. Bu kitabı maraqlı hesab edirəm. – Je trouve ce livre intéressant.
Bu kitabı maraqlı hesab edir - əm.
Ce livre intéressant trouve je.
3. Mən maraqlı bir kitab axtarıram. – Je cherche un livre intéressant.
Mən maraqlı bir kitab axtarır - am.
Je intéressant un livre cherche je

Azərbaycan dilində üç fərqli terminə uyğundur :

D1	→	D2
1. <i>İsmi xəbər</i>		<i>prédicatif nominal</i>
2. <i>Tərzi hərəkət zərfliyi</i>		<i>circonstant de manière</i>
3. <i>Təyin</i>		<i>épithète</i>

Eyni zamanda sintaksisin tərkib hissələrinin adlandırılması prosesi də çətinlik törədir. Məsələn, fransız dilində Azərbaycan dilinin sadə cümləsinin növlərinə uyğun ekvivalentlər mövcud deyildir. Əslində sintaksis tərcümə prosesində, xüsusilə şifahi tərcümə prosesində ən çox problem törədən linqvistik sahədir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün terminlərin ifadə etdikləri linqvistik anlayışları təyin edib konseptə uyğun tərcümə etmək lazımdır.

Nəticə olaraq bunu demək istərdim ki, tərcümə olunan terminin D2 –də ekvivalenti olduğu halda belə, terminin linqvistik funksiyalarını təhlil edib onun konseptual mənasını öyrənərək tərcümə etmək lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. F.Y.Veysəlli, Dilçilik ensiklopediyası I, Bakı, Mütərcim, 2006.
2. Ю. С. Степанов, Основы языкознания, Москва, Просвещение, 1966.
3. A. Qurbanov, Ümumi dilçilik II, Bakı, Nurlan, 2004.

A comparative look to grammatical terminology in french

Summary

The article deals with the difference between the grammar of Azerbaijani and French. Also it presents the difficulties in translating of the linguistic terms from one language to other, especially from Azerbaijani to French. It

begins with the brief presentation of characteristics of the Azerbaijani grammar with its distinctive features and the article finishes with the list of problems of translating the linguistic terminology.

Сравнительно-сопоставительный подход к грамматической терминологии во французском языке

Резюме

В статье говорится о различиях между азербайджанской и французской грамматики. Также в ней рассматриваются трудности перевода лингвистических терминов с одного языка на другой, особенно с азербайджанского языка на французский язык. Статья начинается с короткой характеристики азербайджанской грамматики и заканчивается ознакомлением с трудностями перевода лингвистической терминологии.

Rəyçi: p.f.d. R.C.İsmayılova

MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ZAMAN ƏLAQƏSİ

Açar sözlər: *məna əlaqəsi, ardıcıl zaman, eynizamanlılıq*

Key words: *relation of meaning, consecutive time, simultaneousness*

Ключевые слова: *отношение смысла, последовательное время, одновременность*

Mətn tədqiqatçıların diqqətini müxtəlif aspektlərdə cəlb edir. Mətnşünaslıq ənənəvi olaraq qədim mətnlərin filoloji öyrənilməsi ilə məşğul olur. Nisbətən gənc fənn olan mətn dilçiliyi öz obyektinə başqa baxış bucağı altından baxır. Onun tədqiqat predmeti mətnin qurulması, formalaşan mənanın həm formal, həm də məzmun strukturu baxımdan mətni yaradan elementlərdir. Beləliklə, mətn dilçiliyi mətnin hər şeydən əvvəl hər hansı bir struktur kimi başa düşülməsinə yönəlir.

Hazırda dilçilikdə mətnin üç yüzdən çox tərifinə rast gəlmək olar. L.M.Loseva qeyd edirdi ki, "mətn – dilçilik tədqiqatlarının ən mürəkkəb obyektlərindən biridir, buna görə elm hələ mətnin ümumi qəbul olunan tərifini işləyib hazırlaya bilməmişdir" (7, 14). "Mətn" sözünün özünün təbiətindən çıxış edərək Q.Y.Solqanik belə bir tərif verir: "Mətn (latınca *textus* – parça, toxuma, birləşmə) – məna və qrammatik əlaqə ilə birləşmiş nitq vahidlərinin: sözlərlərin, frazafövqü bütövlərin (nəsr qitələrin), fraqmentlərin, bölmələrin ardıcılığıdır" (8,16).

Mətn dilçiliyi - dilçilik tədqiqatlarının bir istiqamətidir, onun obyekt rəhbərliyi mətnin qurulması qaydaları və bu qaydalarla ifadə olunan onun məna kateqoriyalarıdır. O, mətni öyrənən filoloji istiqamətlərin tərkibinə daxildir. Öz inkişafının birinci mərhələsində, XX əsrin 60-cı illərində, mətn dilçiliyi əsasən mətnin əlaqəliliyinin və anlaşılmasının saxlanılması vasitələrini, şəxsin və əşyanın koreferensiyasının verilməsi metodlarını, cümlənin aktual üzvlənməsi tələblərinə uyğun olaraq sözlərin tema və remasının bölüşdürülməsini öyrənirdi. Mətn dilçiliyi həmçinin klassik irsə – A.M.Peşkovskinin, L.V.Şerbanın, V.V.Vinoqradovun, A.Veylin, V.Mateziusun, Ş.Ballinin, Z.Xarrisin və digərlərinin əsərlərinə söykənirdi.

Mətn dilçiliyinin bir istiqaməti hər hansı bir qapalı mətnə dərin mənaların üzə çıxarılması ilə məşğul olur. Bu halda dil vahidlərinin işlədilməsi prinsipinin müəyyənəndirilməsi bəzən ədəbiyyatşünaslıq və üslubi təhlildən kənar qalan məna qarşıqoymalarını və mətnin mövzunu aşkar etməyə kömək edir.

XX əsrin 80-90-cı illərində Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin –mikro mətnin öyrənilməsinə dair tədqiqatlar çoxalır. Mikro mətnin öyrənilməsinə aid tədqiqatlar mətnin qrammatikası, mətnin semantikasi, mətn və üslubiyyət istiqamətlərində araşdırma mövzusu olur. Mikro mətnin-mürəkkəb sintaktik bütövlərin qrammatikası istiqamətində daha çox mətnin struktur məsələləri, onun komponentlərinin bir-biri ilə münasibətləri, mikro mətnin adlandırılması, terminlərin dəqiqləşdirilməsi, mətni bağlayan vasitələrin öyrənilməsi, mətnin sərhədləri, həcmi, cümlə və mətn məsələləri, mətnin qrammatik və məzmun bütövlüyü, mətnin qurulmasında iştirak edən əsas vasitələrin araşdırılmasına həsr olunmuşdur. Həmçinin mətnin hissələrinin qrammatik və məzmun əlaqəsi məsələləri də öyrənilmişdir.

Azərbaycan dilində mətnin qurulması bu dillərin sintaktik quruluşu ilə bağlıdır. Və bu baxımdan dilin sintaktik quruluşuna aid olan cəhətlər mürəkkəb sintaktik bütövlərin qurulmasında da göstərir. Azərbaycan dilçiliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin öyrənilməsində 80-ci illərdə aparılan araşdırmalardan Ə.Cavadov, Ə. Xəlilov, K.Abdullayev, K.Vəliyev, F. Əlizadə, A.Məmmədov, N. Abbasova, Novruzova, Ə.Abdullayev və başqalarının tədqiqatlarını göstərmək olar (1,2,3, 4,5,6)

Bu sahədə aparılan tədqiqatlar daha çox təkrarların cümlə və mətnin strukturunda, onların komponentlərinin əlaqələnməsində, həmçinin mətnin sərhədlərinin müəyyən olunmasındakı rolu araşdırılır. Mətn sintaksisi sahəsində araşdırmalar aparılan K. Vəliyev "Azərbaycan dilini poetik sintaksisi" (3) kitabları, həmçinin "Müasir Azərbaycan dili" (1982) dərsliyində mürəkkəb sintaktik bütövlərin bir sıra qrammatik, sintaktik və semantik əlamətlərini, mətnin hissələri arasında paralel, zəncirvari, zəncirvari-paralel əlaqə tiplərinin olduğunu və "Kitabi-Dədə Qorqud"-un dili əsasında türkdilli mətnlərdə daha geniş yayılmış əlaqə tiplərini-paralel əlaqə tipinin aparıcı mövqeyini qeyd etmişdir "Paralel cümlələr eyni söz və morfemlərin köməyi ilə eyni tipli mətnlərin yaranmasına xidmət edir. Belə mətnlərdə ritm, şəriyyət güclü olur" (3,37). Müəllif əsasən epos mətnləri üzərində araşdırmalar apararaq, mətn sintaksisinin bir sıra məsələlərinə dair fikirlər söyləmişdir.

Q. Kazımov göstərir ki, hər hansı bir bədii əsərin struktur və məntiqi-semantik keyfiyyətlərini yoxlamaq, sənətkarın ustalığını üzə çıxarmaq üçün sintaktik bütövlər, onların məna və quruluş xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi son dərəcə geniş imkanlar yaradır (4, 315-312).

Mətn komponentləri arasında semantik münasibətlərin daşıyıcıları olan formal əlaqə vasitələrinə özündə qrammatik, semantik və praqmatik xüsusiyyətləri cəmləşdirən və dərk edilən kommunikativ vahid - mürəkkəb sintaktik bütöv çərçivəsində baxılır. Bu formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları geniş kontekst və müəllifin kommunikativ niyyəti nəzərə alınmadan təsvir oluna bilməz. Göründüyü kimi mətnə kommunikativ yanaşma müxtəlif dil mexanizmlərinin tədqiqi üçün geniş perspektivlər açır. Hər bir mətn kommunikativ vahid olaraq müəyyən informasiyaya malikdir ki, onun da mətnqəbuledicisinə ötürülməsi bu mətnin funksiyasına aiddir. Hər bir xəbərdə bir sıra faktların ötürülməsindən əlavə, həmçinin, müəllifin mətn vasitəsilə ötürüldüyünün izahı var. Bu informasiyanın

ötürücləri kimi mətndə müxtəlif formal vasitələrdən istifadə olunur. Əlbəttə ki, mətnin yaranmasında iştirak edən bu vasitələrin tədqiqi mətnin hərtərəfli öyrənilməsinə müəyyən bir töhvə verir. Məntədaxili əlaqəliliyi təmin edən vasitələrin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatlarda həmin problemə sistemli yanaşma tətbiq edilərək, müxtəlif formal əlaqə vasitələrinin mətnyaradıcı funksiyaları aşkarlanmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, mürəkkəb sintaktik bütövün komponentləri arasında mənə əlaqələrinin həyata keçməsi prosesində hər bir əlaqə vasitəsi öz sistem xüsusiyyətlərini tam şəkildə itirmir. Faktiki olaraq bu əlaqələr vasitəsilə iki funksiya (qrammatik və mətnyaradıcı) realizə olunur. Bilindiyi kimi, mətnyaradıcı funksiyaların əsasında zaman ardıcılığı, səbəb-nəticə münasibətləri, qarşılaşdırma, aydınlaşdırma, zaman və məkan parametrləri, yeni-köhnə informasiyanın qarşılıqlı əlaqəsi kimi təzahürlər durur.

Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü şərtləndirən münasibətlər və onu yaradan vasitələr mətni məntiqi-semantik cəhətdən tamamlayır. Azərbaycan dilində mətnin məntiqi-semantik tamlığını əmələ gətirən formal vasitələrdən zərflər, əvəzlilər, bağlayıcılar, leksik təkrarlar, ellipsis hadisəsi və s. Xüsusi ilə qeyd etmək lazımdır. Bu vasitələr mətndə müxtəlif sintaktik forma və quruluşlar yaratdığı kimi, eyni zamanda MSB-lərin məntiqi-semantik tamlığını da formalaşdırır.

Məntdə teksdaxili əlaqələrin mənə tiplərini bu şəkildə qruplaşdırmaq məqsədəuyğun olar:

- Birinci qrupa eyni- zamanlılıq və ardıcılıq əlaqəsini,

- müqayisə, qarşılaşdırma və sadalama əlaqələrini daxil etmək olar. Bu bölgü ona görə özünü doğruldur ki, birinci qrupda bütün münasibət tipləri zaman anlayışının ətrafında birləşir, başqa sözlə, onlarda mətn komponentlərinə xas olan bütöv mənə strukturlarının məhz zaman nöqtəyi-nəzərindən fərqlənməsi özünü göstərir. Öz növbəsində **müqayisə, qarşılaşdırma, sadalama** kimi mənə əlaqələrinin tipləri digər qrupa daxil olan mənə əlaqələrinin tipləri olaraq birinci, əsas əlamət kimi komponentlərin qarşılıqlı münasibətini keyfiyyət baxımından səciyyələndirir.

Mətn komponentləri arasındakı mənə münasibətlərinin bir tipi eynizamanlılıq münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki, informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir:

Ağanəcəfgilin həyətlərindən gələn mahnı səsi aləmi bürümüşdü: Qədir Rüstəmov "Sona bülüllər"i oxuyurdu və Baladadaş da mahnının müşayiəti ilə Sevilgilin təzə həyətlərinin daş hasarına dırmaşmış qaranlıqdan onların işıqlı arturmasına baxdı (Elçin).

Gətirilən misalda "**və**" bağlayıcısı eynizamanlılıq münasibətini özündən əvvəlki və özündən sonrakı komponentlər arasında gücləndirir. Həm bu, həm də bundan əvvəlki misallarda bütün mətnin məzmununu bir vahid zaman əsasında qurulur. Öz təbiətinə görə eynizamanlılıq münasibəti təsvir edilən situasiyanın daha dərin, daha hərtərəfli nəzərdən keçməsinə təmin edir.

Da, də bağlayıcısı da məntlərdə çox işlənən formal-qrammatik göstəricilərdəndir. Bu bağlayıcıların köməyi ilə SB-də zəncirvari fikirlər ardıcıl şəkildə davam etdirilir. Bunlar həmcins üzvlər, tərkib daxilindəki leksemələr və sözləmlər arasında istifadə olunur, ardıcılıq mənəsi yaradır. *Məsələn:*

Kişi birdən-birə silkələnib titrədi. Beyninə qan sıçradı. Gözü heç nə görmədi. Dünya başına hərləndi. Kür də, meşə də, sahildəki çəmənlik də, evlər, cığırlar da fırlanıb gözünün önündən keçdi. Tətiyi çəkdi. Dalbadal güllə saqqıldadı. Atlar kişnədi. Kazakın ikisi də yəhərdə ləngərlədi (İşixlı)

Birləşdirmə əlaqəli mürəkkəb vahidlər mürəkkəb konstruksiyalarda eynicinsli hadisələrin *eyni zamanda* və ya *ardıcılıqla* baş verdiyi ifadə olunur. Birləşdirmə əlaqəli bağlayıcısız mürəkkəb vahidlərin iki növü Azərbaycan dilində təmsil olunmuşdur: eyni zamanlılıq əsasında formalaşan MSB, ardıcıl zamanlılıq əsasında formalaşan MSB.

Mətnin komponentləri arasında zaman münasibətləri onun komponentlərini əlaqələndirən çox önəmli vasitə sayılır. zaman münasibəti eyni zamanlılıq və ardıcıl zamanlılıq əsasında ifadə oluna bilər. Eynizamanlılıq münasibətində komponentlərdə təsvir olunmuş hadisələr eyni zaman ölçüsü ilə hədudlanır, vahid zaman ərzində baş verir: *Kimi deyir, vaxt tez keçir.*

Kimi deyir, vaxt gec keçir.

Kimi heyfəsilənir,

Kimi gileylənir.

Vaxt nə heyfəsilənənə baxır, nə də gileylənənə, nə onu eşidir, nəbunu. Sürətini azaltmur da, arturmur da... Saniyə saniyəni çəkir, dəqiqə dəqiqəni. Gün günü qovur, il ili. (G.Hüseynoğlu).

Verilən məntdə təkrar olunan "*kimi deyir*" ifadəsi və "*kimi*" əvəzliyi paralel işlənərək mətnin komponentlərini əlaqələndirir. Həmçinin *nə, nə də, da, də* bağlayıcıları komponentləri əlaqələndirən əsas vasitələrdir.

MSB-lərin tərkibindəki komponentlərin zaman münasibətləri zaman zərfləri, zaman mənəli leksik vasitələr və zaman şəkildələri və zaman mənəlidigər vahidlərin vasitəsi ilə reallaşır: *Anası bir il bundan qabaq rəhmətə getmişdi. Ömür vəfa eləmədi ki, atasının şad xəbərini alsın. Arvadı basdırandan iki həftə sonra Nemətə atasının bəraət kağızını təqdim elədilər (Anar).*

Mətnin bütövlükdə progressiyasına xidmət edən ən effektiv vasitə kimi komponentlər arasındakı ardıcıl zaman münasibətini qeyd etmək olar. Ardıcılıq mənəsi zamanla sıx bağlıdır, ona görə də məntiqi ardıcılıqla, zaman ardıcılığı birlikdə çıxış edir. *Her şey süstəlmişdi. Cahandar ağacın qolbində bircə an bundan əvvəl baş qaldıran gənclik coşğunluğu yox oldu. Suda üzünü yuyan gəlin də, sahildə mal otaranlar da, Mələk də yadından çıxdı. Ürəyində bir ağırlıq, beytində yorğunluq hiss etdi. Hər şeyi unudaraq Kürün sakit qijiltısına qulaq asdı. (İ.Şixlı).*

Bu mətndə zaman mənasının qrammatik ifadəsi yoxdur, lakin məntiqi ardıcılıq zaman qavramını da ifadə edə bilər. Mətndə zaman münasibəti *bircə an bundan əvvəl* ifadə ilə də ifadə edilib.

Zaman münasibəti mətndə müxtəlif qrammatik və leksik vasitələrlə reallaşır. Müxtəlif bağlayıcılar bu baxımdan daha fəaldır. Müasir Azərbaycan ədəbi dilində zaman münasibəti daha çox *və* bağlayıcısı ilə yaranır. Mətn komponentləri və bağlayıcısı ilə əlaqələnin və eyni zaman münasibətində formalaşır. Məsələn: *Baladadaş ayaq saxlayıb Sevilə baxdı. Baladadaş üçün fərqi yox idi ki, on səkkiz yaşlı gözəl qızın yanında bığıburma zırpı bir oğlan dayanıb və həmin oğlanın təptəzə "Moskviç"i var və Baladadaşın gözlərini bərəldib beləcə qıza baxmağı bu oğlanın xoşuna gəlmir; Baladadaş birdən-birə onun üçün bu qədər doğma və əziz olan bu göy gözlərə, xurmayı saçlara, ağ bənizə baxmaq istəyirdi və buna görə baxırdı(Elçin).*

Mətndə *və* bağlayıcısı bir dəfə həmcinç üzvlər (doğma və əziz) arasında, iki dəfə isə ayrı-ayrı cümlələr arasında işlənərək onları bir-birinə həm qrammatik, həm də semantik cəhətdən bağlamışdır. Sonuncu cümlədə isə "və" bağlayıcısı əlavə məna çaları - yekunlaşdırma məzmunu da bildirir.

"Və" bağlayıcısı komponentlər arasında zaman uyğunluğunu təmin edir. Məsələn: *Baladadaş yalın ayaqlarına sandal geymişdi, əyində parusin şalvar, qısaqol miləmil trikotaj köynək var idi, başma "aerodrom" kepka qoymuşdu və hərdən bir tərəf damcıları bu "aerodrom" kepkanın altından yuvarlanıb Baladadaşın sıxsa sifətindən üzünə yağdı axırdı. (Elçin).*

"Və" bağlayıcısı əlaqənin ardıcılığını təmin edir: *Zəminə kitab şkaflarından birinə yanaşmış, aşağı yeşiyi açdı və iri, uzunsov albomu götürüb, xalattm qolu ilə qırmızı məxmər üzünün tozunu sildi, gətirib ərinin dizləri üstünə qoydu. (Y.Səmədöglü)*

"Və" bağlayıcısı qarşılaşdırma çalarında işlənilir və bu zaman, təbii ki, bir fikir digərinə qarşı qoyulur. Bəzən "və" bağlayıcısı cümlələri öz ətrafına toplayaraq bir düyün nöqtəsinə çevrilir: *Və bu dəm Nicatın atı şahə qalxdı və Nicatın dartdığı yüyünün taramlıqından iki arxa ayağı üstə geri döndü və atm geri dönməsi ilə də Nicatın geriyə, Bahadıra tərəf çapmağı bir oldu (Ə.Cəfərzadə).*

Azərbaycan dilində *və* bağlayıcısı *eynizamanlılıq manası* ilə bərabər *ardıcıl zaman* münasibəti də yarada bilər: *Bu vaxt bir cırıltı səsi o gecə çağı həyatın müşayətli sakitliyini pozdu və Gicbəsər o saat ayaq saxlayıb başını binaya tərəf çevirdi, cırıltı gələn səmtə baxdı: yuxarı mərtəbələrə binalardan birinin həyətdə baxan eyvan qapısı cırıldaya-cırıldaya açıldı, əlində qəzet bükməsi tutmuş bir qadın eyvana çıxıb həyətdə tərəf boyladı, o tərəf-bu tərəfə baxdı, heç kim olmadığını və görmədiyini yəqin edib qəzet bükməsinə zibil yeşiklərinə tərəf tulazladı. (Elçin).*

Verilən mətndə *və* cümlələr arasında zaman uyğunlaşması var, lakin bu kiçik zaman fərqlə ardıcıl gələn hadisiləri ifadə edir. İştirak bildiren *həm , həm də , özü də* bağlayıcıları MSB-də qoşulma əlaqəsi yaradır, deyilmiş fikri dəqiqləşdirici məlumatla tamamlayır. Əfqan Abdullayev yazır ki, özü də mürəkkəb bağlayıcısı Azərbaycan dili mətnlərində daha çox paralel-cümlələrdə müşahidə olunur. Paralel konstraksiyaların ikinci hissəsini - ayrılan hissəsini təşkil edir. Bu zaman formalaşan mətnlər postpozisiyada reallaşır(5,130).

Mətn komponentləri arasındakı məna münasibətlərinin bir tipi *eynizamanlılıq* münasibətidir. Müxtəlif komponentlərin təsvir etdiyi hadisələr bu halda eyni zamanda baş vermiş olur. Eynizamanlılıq münasibəti sanki, informasiya qəbulu zamanı ayrı-ayrı komponentlərin özü ilə gətirməli olduğu xətti səciyyəni inkar edir. Adətən belə informativ quruluşlar resipiyent tərəfindən bir bütöv şəkildə, bir tam şəkildə qəbul edilir. Müqayisə edin:

Özü də bağlayıcısının mətndə işləndiyi cümlələr bəzən quruluşca yanımçıq olur. Məsələn: *Bu gün hər şey həll olunmalı idi. Özü də təkbətək, qabaq-qabağa. Cahandar ağa onu çox axtarmışdı. Neçə dəfə kendə gizlicə adam yollayıb, Allahyarın yerini öyrənmək istəmişdi. O isə yağlı çörəyə dönüb yoxa çıxmışdı. Şəhərə qaçıb gizlənmişdi. (İ.Şıxlı)*

İştirak bildiren hətta bağlayıcısı MSB daxilində sadə cümlənin həmcinç üzvlərini, tabesiz mürəkkəb cümlənin tərkibindəki cümlələri, abzasları, mikromətnləri bir-birinə bağlamağa xidmət edir. Mətni iştirak, seçilmə, qayə kimi semantik çalarlarla zənginləşdirir.

Faktlara müraciət edək: *Gəmiçi Qoca ətrafını ot basmış cigirlə kəndin ucqarındakı evinə doğru addımladı. Onu qara damı torpaqdan güclə seçilirdi. Damın ot ətrafındakı kalafalıqları, xırman yerini, çardağın yanını ot basmışdı. Hətta torpaq qazmanın üstündə belə ot cücərmişdi (İ.Şıxlı).*

Azərbaycan dilində eyni zaman münasibəti heç bir formal göstəricidən istifadə edilmədən formalaşa bilər. Belə zaman münasibəti yalnız intonasiya ilə ifadə olunur. Belə sadalayıcı, paralel cümlələr olan mətnlərdə mütləq ümumiləşdirici cümləyə ehtiyac duyulur: *Və bu zaman o tonqal başında halay vurub oturmuş qız və oğlan uşaqları çox susqun idilər, kiminin başı sinəsinə əyilmişdi, dodaqları kip qapanmışdı, kiminin alova dikilmiş gözlərində sərt bir ifadə vardı. Kiminin qaşları çatılmışdı, baxışları uzaqlara sancılmışdı.... (Ə.Məmmədcanlı)*

Bəzən mətnlərdəki zaman məsafəsi daha yaxın olur və eynizamanlılıq yaranır: *Bir gün səhər tezdən yerindən qalxan qarı həyətdəki hişləri uçub-dağılan, toyuq-cücə tüklərini ətrafa səpələnən gördü. Kim bilir, neçə tülkü bir yerə söz qoyub onun toyuq damına hücum etmişdi (S.Rəhimov).*

Lakin mətnlərdə zaman ardıcılığı daha çox mətnləri məntiqi cəhətdən bağlayır: *Onlar gül-çiçəyə, yapon çaylarına, parkin rəngbərəng gözəlliklərinə tamaşa edə-edə gəlib "gözəllik mənbəyi" adlanan çəmən başında dayandılar. Parkin başqa hissəsinə nisbətən burada daha çox qələbəlik idi, sanki bütün müalicə olunanlar bura toplaşmışdı. Biri növbə gözləyirdi, biri buğlanan suyla əl-iizünü yuyurdu, biri suyu ağzına alıb qarqara eləyirdi. Vəlibəy dünən parkda çox gəzmişdisə də, hələ buranı görməmişdi. Qadınlar və Şahmürad da həmcinin. (Ş.Adıgünlü) .*

Zaman mənası Azərbaycan dilində feli bağlama şəkilçiləri ilə də ifadə oluna bilər: *Onlar paltarlarını geyinib sahilə qayıd anda artıq dan yerinə səda düşmüşdü. Sabah nəsimi Kürün sahilinə çökmüş dumanı qovub uzaqlara aparırdı. Sahildəki ulğun kolları, yaşıl otlar, hətta cığırlar belə şelə bulaşmışdı. (İ.Şıxlı).*

Bu nümunədə *sahilə qayıdanda* feili birləşməsi bütün mətnə hadisələrin vahid zamanda baş verdiyini anladır, mətn üçün determinat üzv yerində çıxış edir.

MSB-də komponentlərin əlaqələnməsində və zaman mənasının yaranmasında zaman mənası ifadə edən *o zamanlar*, *o günlər*, *o vaxtlar*, *həmin vaxt*, *həmin gün* kimi ifadələr əsas məna çaları yaradır: **O zamanlar** Bakı, dünya cazının ucqar əyalətlərindən idi. **O zamanlar** cazın son dəbləriylə çalan xarici orkestrlər hələ Bakıya gəlməmişdi. **O zamanlar** caz musiqisinin son vallarının Bakıya gəlib yetişməsi nadir hadisəydi Ancaq **o zamanlar** "svinq" dünya cazının ən sütil, ən sevimli, ən dəbdə olan axınlarından idi (R.Hüseynov).

Göstərilən mətnə "**o zamanlar**" ifadəsi dörd dəfə işlənməklə paralellik və aman eynizamanlılıq yaratmışdır.

Azərbaycan dilində zaman əlaqəsinin izləniləndi nümunələrin böyük bir qismi danışıq dilinə, şifahi nitqə aid nümunələrdə ifadə olunur. Məsələn: Birləşdirmə bağlayıcılarından *Və, həm, həm də, da, də, nə, nə də* bağlayıcıları zaman münasibəti formalaşmasında əsas rol oynayır: *Biz fermalara gedən qədim köç yolundan ayrıldıq, qərbə burulan cığırla meşəli dağa çıxıb, o biri üzə aşdıq. Bura göz işlədikcə uzanan qalın meşə, sərt qayalı sıldırım dağ idi. Adama elə gəlirdi ki, bu yerlər ömründə insan üzü görməmişdir. Elə bil ki, bura heç kəsə məlum olmayan yeni bir aləm idi. Hava işıqlandıqca quşların səs-küyü də artırdı. Biz **yenə** dar cığırla irəliləyirdik. Soltan ilə Kərəmxan qabaqda, mən ortada, buldezerçi isə arxada gəlirdi. Hava sərin və ətirli idi. Yolun o tərəf-bu tərəfində şəhli otlar arasında tez-tez sarı-qırmızı çiçəklər nəzərə çarpırdı və onlar yarımqaranlıq içində yuxulu kimi görünürdü (İ. Əfəndiyev).*

Həm, həm də bağlayıcısı bu MSB-də sadə cümlənin həmcins üzvlərini əlaqələndirməklə yanaşı mətnə zaman münasibəti də yaradır:

Semyonov qubernatoru süzdükdən sonra gözünü onun üzündən yayındırıb divara baxdı. Hər yer yağlı boya ilə rənglənmişdi. Həu də firça elə işlədilmişdi ki, adam divara suvaq yox, palıd ağacmdan qabıq çəkildiyini zənn edirdi. (İ.Şıxlı)

"Həm" bağlayıcısının təkrar işlədilməsi fikirlərin bağlanmasında xidmət etdiyi kimi, ifadəyə də güc verir. Mətnin texniki təşkili zamanı bəzən bu bağlayıcının birinci tərəfinin işlədilməsinə ehtiyac duyulur. Bu zaman bağlayıcının ikinci tərəfi cümlələrin bir-birinə bağlanmasında xidmət etmiş olur; Məsələn: *Qiyasın bu gözlənilməz hərəkətindən Məzahir tamam çaş-baş qalmışdı: döyülmüş uşaq kimi, büzüşüb oturmuşdu, **həm də** elə bil uzaqdaydı, çox uzaqdaydı: dünyanın lap o başından, mat-məəttəl Qiyasa baxırdı (Ə.Əylisli).*

Göründüyü kimi, müxtəlif qrammatik və leksik vasitələr zaman münasibəti yarada bilər. Bu vasitələr mətnin komponentlərini eynizaman və ardıcıl zaman çərçivəsində bağlamaqla semantik bütövlük yaradır.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev K. və başqaları Azərbaycan dilində mürəkkəb sintaktik bütövlər. Bakı, 2012.
2. Абдуллаев К.М. Обратный параллелизм как семантико- синтаксическая фигура. Изд. АН Азерб. ССР (серия лит, язык и искусства), 1975, N 4.
3. Vəliyev K.N. Linqvistik poetikaya giriş. BDU-nun nəşri, Bakı, 1989.
4. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Bakı, 2000.
5. Musayev M.M. Türk dillərində mürəkkəb cümlə sintaksisi, Bakı. 2011. 401 səh.
6. Novruzova N.S. Mətnin öyrənilməsində əsas yanaşmalar: nəzəriyyələr. mülahizələr. problemlər. Bakı, 2015. 258 səh.
7. Лесова Л.М. Как строится текст: Пос. для учителя. М. 1980
8. Солганик Г.Я. Стилистика текста. Учеб. пособие. М., 1997.

Time relation between text components

Summary

The article deals with the logical and grammatical relations between the components of the text, especially when it comes to time relation and the means forming it. Relations that make sense of the logical-semantic integrity of the text and its generating means complement the text logically and semantically. Formal means creating the logical and semantic completeness of the text in Azerbaijani language are the adverbs, pronouns, conjunctions, lexical repetitions, ellipsis cases etc. These means, as well as the various syntactic forms and structures in the text, also form logical-semantic completeness of Logical Semantic Integrity (LSI). The rich forms creating meaning of textual relations in the text – simultaneousness and consecutiveness – such as conjunctions, adverbs of time, are explained by giving examples. It is noted that, as a matter of simultaneousness, while receiving the information, it denies the linear characteristics that individual components should bring to itself. Usually, such information structures are generally accepted by the recipient as a whole.

Временные связи между текстовыми компонентами

Резюме

В статье рассматриваются логические и грамматические отношения между компонентами текста, особенно когда речь идет о временных отношениях и формирующих их средств. Отношения, которые имеют смысл логико-семантической целостности текста и его генерирующих средств, дополняют текст логически и

семантически. Формальными средствами создания логической и семантической полноты текста на азербайджанском языке являются наречия, местоимения, союзы, лексические повторения, случаи эллипсиса и т. д. Эти средства, а также различные синтаксические формы и структуры в тексте тоже формируют логико-семантическую полноту логических семантических целостностей (ЛСЦ). Обильные формы, создающие смысл текстовых отношений в тексте - одновременность и последовательность - такие как союзы, наречия времени, объясняются на примерах. Отмечается, что вопрос одновременности, при получении информации отрицает линейные характеристики, которые отдельные компоненты должны привносить в себя. Обычно такие информационные структуры, как правило, принимаются получателем в целом.

Rəyçi: dos.X.Ə.Babaşova

KÜL TIQIN ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ QEYRİ-TÜRK MƏNŞƏLİ ETNONİMLƏR

Açar sözlər: *Etnonimlər, Orxon-Yenisey abidələri, «Kül tiqin» abidəsi, qədim türk dili.*

Key words: *Ethnonyms, monuments of Orkhon-Yenisey, monument of Kul tiqin, old turkic language.*

Ключевые слова: *Этнонимы, орхон-енисейские памятники, памятник в честь Кюл-тигина, древнетюркский язык.*

Oğuz abidələrindən biri olan «Kül tiqin» abidəsi 732-ci ildə İltəris xaqanın kiçik oğlu Kül tiqinin şərafına qoyulmuşdur. Türk xalqları üçün müstərəklik nümayiş etdirən bu abidə (eləcə də digərləri) o tarixi dövrün dil xüsusiyyətlərini öyrənmək baxımından əlimizdə canlı bir mənbə sayılır. Hansı ki, bu mənbə bizi dilin müxtəlif yarusları üzrə qiymətli faktlarla, o cümlədən külli miqdarda materiallarla məlumatlandırır. Bunlar isə öz növbəsində türk dillərini tarixi aspektdə öyrənmək və tədqiq etmək baxımından yardımını bizdən əsirgəmir. Bu zənginlik dilin leksik səviyyəsinə də aiddir. Abidənin leksik tərkibində müxtəlif istiqamətli tematik söz qrupları daha çox diqqət çəkir. Bunların bir qrupunu da etnonimlər təşkil edir. Mənşə baxımından müxtəlifliklə müşayiət olunan etnonimlərin əksəriyyəti əsasən türk kökənlisi olsa da, alınmaların da varlığına rast gəlinir.

«Kül tiqin» abidəsində 27 müxtəlif tayfa, xalq və qəbilə adları işlənmişdir. Abidədə rast gəldiyimiz qeyri-türk mənşəli qəbilə və xalqlar qədim türklərin qarşılaşdıqları, müttəfiq və ya düşmən münasibətdə olduqları qəbilə və xalqları əhatə edir. Bu leksik vahidlərin həm əlahiddə, yəni ayrı-ayrılıqda, həm də topla halında işlənməsi ilə qarşılaşırıq. Silsilə şəklində etnonimlərin işlənməsi daha çox yas mərasimlərinin təsviri zamanı qeydə alınır. Daha konkret ifadə etsək, bu mənzərəni yas mərasimində iştirak edən müxtəlif tayfa və xalqlara mənsub nümayəndələrin iştirakı ilə bağlı verilən məlumatlarda görə bilirik. Məsələn, «Kül tiqin» abidəsində iki yas mərasimi təsvir olunur. Bunlardan biri 553-cü ildə vəfat etmiş Bumın xaqanın, digəri isə İltəris xaqanın kiçik oğlu, Bilge xaqanın kiçik qardaşı Kül tiqinin yas mərasimidir. Nümunələr də bunu təsdiq edir.

1. Bumın xaqanın yas mərasimində iştirakçı qismində sadalananlar:

... *Yuğçı, sığıtçı öjnrə kün toğsıkda Böklü çölüg el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kırkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamis, yuğlamıs...* (K_b-ş.,4). «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtay, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

2. Kül tiqinin yas mərasimə gələn tayfa və xalqların təsviri aşağıdakı kimi təqdim olunur:

... *Yuğçı, sığıtçı kıtay, tatabı bodun başlayu Udar sənün kəlti. Tabğaç kağanta İsyi Likən kəlti, bir tümən ağı, altun, kümüş kərgəksiz kəltürü. Tüpüt kağanta Bölön kəlti. Kuriya kün batsıkadakı Soğd, Bərçəkər Bukarak ulus bodunta Nəy sənün oğul tarkan kəlti. (K_b-şm.,11-12). «... Dəfn edən, mərsiyə deyən kıtay, tatabı xalqından başda Udar sənün gəldi. Tabğaç xaqanından İsyi Likən gəldi, on min pul, qızıl, gümüş nəhayətsiz gətirdi. Tibet xaqanından Bölön gəldi. Qərbdə günbatandakı Soğd, Bərçəkər, Buxara ulusu xalqından Nən sənün oğul Tarkan gəldi» (10, s.295).*

Tədqiqat obyektimiz «Kül tiqin» abidəsi olduğu üçün araşdırmamızı da onun leksik tərkibi əsasında aparırıq. Abidənin dil materialına əsasən müəyyənləşdiririk ki, burada türk mənşəli etnonimlərlə yanaşı qeyri-türk mənşəli tayfa adları da yer alır. Onlardan bir qismini daha qabarıq şəkildə diqqətə çatdırmaq istəyirik:

Tabğaç. «Syanbi mənşəli türkdilli tayfanın adı. Çin mənbələrində toba, ərəb mənbələrində isə tamğaç şəklində qeydə alınmışdır» (1, s.63). Bu etnonimin adına abidədə on yeddi dəfə rast gəlinir. Məsələn: *Altun, kümüş, isigti, kutay buşsız ança birür tabğaç bodun sabı süçiq, ağısı yumşak ermis* (K_k-c.,5). «Qızıl, gümüş, taxıl, bol-bol o qədər verən Tabğaç xalqının sözü şirin, hədiyyəsi yumşaq imiş» (10, s.288).

Türkoloji aləmdə tabğaçların etnik kimliyi məsələsi mübahisəli məsələdir. Bu etnonimin qarşılığı «Əski türk onomastik sözlüyü»ndə «Çin, çinli» olaraq verilmişdir (3, s.86). Mahmud Kaşğari «Divani lüğət-it-türk» əsərində tabğaç sözünün 3 cür izahını vermişdir. İlk növbədə o bu leksik vahidi «Maçinin adı» mənasında verir və qeyd edir ki, bura Çindən dörd aylıq məsafədədir. Daha sonra onu türklərin bir boyu olduğunu qeyd edir. Nəhayət, böyük və əski tikililərin hamısına birdən «Tabğaç edhi» deyildiyini diqqətə çatdırır (5, s.26).

Fikrimizcə, *tabğaçlar* dedikdə, bəzən çinlilər nəzərdə tutulsa da, onları tamamilən çinlilərlə eyniləşdirmək olmaz. Ə. Rəcəbliyə görə, onların adət-ənənələri türklərə yaxın olmuşdur. Güman ki, *tabğaçlar* türkdilli olmuşlar (9, s.116). *Tabğaçlar* Çin torpaqlarına gedərək çinliləşən türk tayfalarından biridir. O da elm aləminə məlumdur ki, çinliləşən türk ailələrinin mənsubları Çində qurulan dövlətlər içərisində yüksək mövqeyə sahib olmuşlar. Bu ailə mənsubları bu gün dilləri, adətləri və hətta etnik tərkibləri baxımından çinli olmuşlar (11).

Çin mənbələrində *tabğaçlar* «toba» adı ilə də adlanmışdır. Əgər tarixi faktlara əsaslanaraq, deyə bilirik ki, tobalar 386-cı ildə öz dövlətlərini qurmuş və şimali Çinə hakim olmuşlar. V. Eberhard tobaların etnik mənşəyinə dair yazdığı məqalədə dörd metodla apardığı araşdırmanın nəticəsi olaraq belə qərara gəlir ki, 119 toba qəbiləsinin yalnız birinin tunquslarla əlaqəsi ola bilər. Tədqiq etdiyi qəbilələrin isə 39-nun monqol, 28-nin türk olduğunu, mədəniyyətlərinin də monqol mədəniyyətinə daha çox yaxın olduğunu göstərir (4, s.29).

Tat. Bu etnonim abidədə cəmi bir dəfə işlənmişdir: *Köçültəki sabımın u ... (on ok oğlın)a, tātuna tegi bunı körü bilij* (K₁-c.,12). «Ürəyimdəki sözümlü ... on ox oğullarına, tatlara təkini bunu görərək bilin» (10, s.288-289).

Tatlar İrandilli xalqlardan biridir. Abidədə isə «tat» deyərək yad, gəlmə, başqa xalqlar nəzərdə tutulur. Mətnin bir hissəsindən anlaşılır ki, abidə on oklardan tutmuş tatlara, yəni türklərdən tutmuş yadlara qədər hər kəs tərəfindən bilinməli və tanınmalıdır.

Tat etnoniminə M.Kaşğarının «Divani lüğət-it-türk» əsərində də rast gəlirik. O, həm farsca danışanları türklərin *tat* adlandırdığını yazır, həm də qeyd edir ki, tatlar «toğsı və yağma dillərində uyğur kafirlərinin adıdır» (5, s.28). «Əski türk onomastik sözlüyü»ndə isə bu etnonim haqqında belə bir izahat verilir ki, türklər «müsəlman olmayan uyğurları kinayə ilə» bu cür adlandırmışdılar. Türklər özlərindən xüsusilə dilinə görə fərqlənən İran mənşəli xalqa *tat* demişlər (3, s.90). Deməli, tarixən *tatlar* deyərək ya uyğurlar, ya İran mənşəli bir xalq, ya da, müsəlman olmayan kafirlər başa düşülmüşdür.

Biz bu etnonimə «Dədə Qorqod kitabı»nın «Dirsə xan oğlu Buğac xan» boyunda da rast gəlirik. Abidənin dilində işlənmiş «saqalı uzun *tat* əri banladıqda» ifadəsi bunun sübutudur. Amma bu da maraqlıdır ki, boyda *tat* ərinin məhz azan verdiyi təsvir olunur (6, s.24).

M. Qıpçaq da *tat* termininin müxtəlif mənə tutumlarına malikliyi haqqında məlumat verir: «1. İran dilləri qrupuna daxil olan etnik qrupun adı; 2. Tərəkmələrdən fərqli olaraq oturaq həyat tərzini keçirən adam; 3. Şəhərdə yaşayan adam; 4. Dini təhsili olan adam; 5. Yad adam» (7, s.111).

Tüpüt. Abidənin dilində bu onomastik vahidə həm etnonim, həm də toponim kimi rast gəlinir, yəni «tüpüt» həm ölkə, həm də xalq adı kimi qeydə alınır. *Tüpüt* deyərək Tibet xalqı nəzərdə tutulur. Bu etnik ada abidədə iki dəfə rast gəlinir. Məsələn: 1) *Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kirkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamis, yuğlamıs...* (K₁-ş.,4) «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281). 2) *Tüpüt kağanta Bölön kəlti* (K₁-şm.,12). «Tibet xaqanından Bölön gəldi» (10, s.295).

Tibet xalqının mənşəyi ilə bağlı müxtəlif fikirlər vardır. Belə ki, M.Kaşğari «Divanı lüğət-it-türk» əsərində «türk diyarında yaşayan qələbəlik bir qövəm» olan tibetlilərin kökü haqqında bizlərə belə bir məlumat verir: «Tübütülər Sabit adlı bir adamın övladlarıdır. Sabit Yəmənli bir şəxsdir, orada adam öldürdüyü üçün qorxusundan bir gəmiyə minərək qaçıb Çinə gəlmişdir. Tübüt ölkəsi onun xoşuna gəldiyi üçün burada yerləşmişdir. Çoluğu-çocuğu artmış, nəvələri türk torpaqlarından min beş yüz fərsəx yer almışlar. Çin ölkəsi Tübütün şərfində, Kəşmir qərbində, uyğur diyarı şimalında, Hind dənizi cənubunda yerləşir» (5, s.25). L.Qumilyov isə tibetlilərin mənşəyi ilə bağlı belə yazır: «Qədim vaxtlardan etibarən qərbdə əkinçiliklə məşğul olan *mon* və *dard* tayfaları məskunlaşmışdılar, onlar pamiirlərə oxşayırdılar. Bu tayfalar bir-birindən asılı olmayan çoxlu knyazlığa bölünmüşdü. Şərqdə iki xalq – qoyunlara çobanlıq edən kyanlar və əkinçiliklə məşğul olan junlar yaşayırdı. Qədim dövrlərdə onlar iki müxtəlif xalq idi, hazırda isə hər ikisinin nəslindən olanları tibetlilər hesab edirlər» (8, s. 294).

Apa urum. Bu etnik ada abidədə yalnız bir dəfə rast gəlinir: *Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kirkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı bunça bodun kəlipən sığıtamis, yuğlamıs.* (K₁-ş.,4) «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

Urumlar hal-hazırda Ukraynada, Gürcüstanda, Rusiyada, Qazaxıstanda və Yunanıstanda yaşayırlar. Bu xalqın mənşəyi haqqında elm aləmində mübahisələr vardır. Bu fikirlərdən biri odur ki, türklər bizanslardan qalma xristianları urum və ya rumeı adlandırmışlar. Urumların xristian tatarlar olması, türk dilində danışan qreklər olması, türklərdən törəməsi, xristianlığı qəbul edən qıpçaqlar olması kimi fikirlər vardır (2).

Kıtaı və Tatabı. Abidədə hər iki etnonimin adına dörd dəfə eyni cümlələrdə yanaşı formada rast gəlinir. Hər iki tayfa Mancuriyada yaşayıb monqol mənşəli tayfalarıdır. Abidədə bu etnonimlərin adlarına eyni yerdə və yanaşı rast gəlməmiş təsadüfi deyildir, çünki bu iki tayfa müttəfiq tayfalar olmuşdurlar. Bu leksemlərə abidənin dilində bir neçə dəfə rast gəlinir. Həmin nümunələrə nəzər yetirək: ...*Yuğçı, sığıtçı öhrə kün toğsıqda Böklü çölig el, Tabğaç, Tüpüt, apar, Apa urum, kirkız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı – bunça bodun kəlipən sığıtamis, yuğlamıs* (K₁-ş.,4). «...Basdıranlar, sıtqıyanlar şərqdə gün doğanda Böklü çöllük eldən, Tabğaç, Tibet, avar, Apa urum, qırğız, üç kurikan, otuz tatar, kıtaı, tatabı – bunca xalq gəlib sıtqımış, dəfn etmiş» (10, s.280-281).

Soğd/Soğdak. Söz abidədə bir dəfə *soğd*, iki dəfə *soğdak* fonoformasında olmaqla üç dəfə işlənmişdir. Bu semantik vahidə də həm toponim, həm də etnonim kimi rast gəlinir. Məsələn: *Soğdak bodun itəyin tiyin, Yinçü ügüzig Təmir kapıqka təgi sülədimiz* (K₁-ş.,39). «Soğdak xalqını tənzzim edək deyər İnci çayını keçərək Dəmir Qapıya təkini qoşun çəkdik» (10, s.294).

«Əski türk onomastika sözlüyü»ndə *soğd* toponim kimi Buxara ilə Səmərqənd arasında yerləşmiş şəhər olaraq, *soğdak* isə etnonim kimi İran mənşəli bir xalq olan soğdların ekvivalenti kimi verilmişdir. Sözlükdə belə bir məlumat verilir: «... türk mühitində yaşamışlar, onlar qaynayıb-qarımışlar, türkləşmişlər».

Mahmud Kaşğari də «Divanı»nda bu etnonim haqqında «Balasağuna gəlib yerləşmiş bir boydur, bunlar soğd xalqındandır» deyir və qeyd edir ki, Soğd Buxara ilə Səmərqənd arasındadır, bunlar türk qılığını almışlar, xarakterləri də türkləşmişdir (5, s.27).

Oğuz abidlərindən biri olan «Kül tiqin»in lüğət tərkibində xeyli sayda etnonimlərin mövcudluğu bir reallıqdır. Hətta bəzilərinin digərlərindən fərqli olaraq çox sayda işləliyi belə obyektiv gerçəklikdir. Mənşəyinə gəlinə,

araşdırmamız sübut etdi ki, abidənin dilində türk kökenli etnonimlərlə yanaşı alınmalar da mövcuddur. Təhlili daha da genişləndirmək olardı. Bizə görə, fikrimizin sübutu və təsdiqi üçün təqdim olunan nümunələr də kifayətləndiricidir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayeva Q. Kültürün abidəsi Bakı: Azərənşr, 2007, 212 s.
2. Altınkaynak E. UKRAYNA'DAKI HİRİSTİYAN TÜRKLER "URUMLAR" Karadeniz araştırmaları 1. 2004, s. 37-57
3. Amanoğlu Ə. Əski türk onomastik sözlüyü. Bakı: Elm, 1999, 124 s.
4. Eberhard W. TOBA'LAR ETNİK BAKIMINDAN HANGİ ZÜMREYƏ GİRER? Ankara Üniversitesi DTCF dergisi 1. 1943, s.19-30
5. Xəlilov B. Məhmud Kaşğarının "Divani lüğət-it-türk" əsərində etnonimlər. Bakı: Garisma, 2009, 110 s.
6. Kitabı-Dədə Qorqud. Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
7. Qıpçaq M. Söz aləminə səyahət. Bakı: Bakı Universiteti, 2002, 242 s.
8. Qumilyov L. Qədim türklər. Bakı: Gənclik, 1993, 536 s.
9. Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2004, 428 s.
10. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazısı abidələrinin dili-II. Bakı: Nurlan, 2006, 480 s.
11. Yıldırım K. TÜRK MENŞELİ ÇİN AİLELERİ-II // Türkiyat Mecmuası, C. 25/Güz, 2015, s. 359-371

Non-Turkic ethnonyms used in the Kul tigin monument**Summary**

The article is based on the language of the Kul tigin monument. Here ethnonyms of non-Turkic origin are selected as research subjects. Ethnonyms, such as tabgach, tuput, tat, urum, kitai, tatabi and sogd, are investigated and scientific results are presented.

Этнонимы нетюркского происхождения в памятнике Кюл-тегина**Резюме**

Научная статья была написана на основе языка памятника Кюл-тегина. Здесь для изучения были выбраны этнонимы нетюркского происхождения. Изучая такие этнонимы как табгач, тубют, тат, урум, кытай, татабы и согд мы получили научные результаты имеющие отношение к ним.

Rəyçi: dos. Q.Abdullayeva

ЗАИМСТВОВАНИЯ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: китайский язык, заимствование, английский язык, сокращение

Açar sözlər: Çin dili, alınma sözlər, ingilis dili, qısaltma

Key words: Chinese language, loan words, English language, reduction

Как и во многих языках мира, в китайском языке также существуют слова заимствованные из других языков. В китайский язык большинство заимствованных слов пришли из английского, японского, русского, маньчжурского, монгольского языков. Структура китайского языка построена таким образом, что распространение иностранной лексики в определенной степени затруднено. Трудность так же заключается в использовании в китайском языке иероглифического письма. Долгое время Китай являлся закрытым и находился в изоляции от иностранных государств.

Большое количество новых слов возникло после реформы открытости, а также после распространения буддизма в Китае. Расширились торговые и политические связи, и это стало основным фактором и просто необходимостью внедрения новых слов. Заимствованные слова в китайской грамматике называются термином 外来词 wàiláicí (то есть пришедшие из иностранного языка слова) или 借词 jiècí (заимствованное слово). Слов, заимствованных из других языков, в китайском языке немного. Особенно мало фонетических заимствований говорил В.И.Горелов в своей книге «Грамматика китайского языка».(1,7)

В работе Ян Сипэна «Изучение заимствованных слов в китайском языке» наоборот говорится, что китайский язык богат заимствованными словами. Он выделял два способа фонетический и семантический способы заимствования. С его точки зрения, фонетический способ является самым главным способом заимствования, а семантический как тенденция к оформлению заимствования. Некоторые же лингвисты делят заимствования в китайском языке на пять групп. (6, 24)

Первая группа слов заимствована путем перевода смысла самого слова. Для изучающих китайский язык их иностранное происхождение порой очень трудно определить. Например: “电视” diànshì телевизор, “电” означает – tele “视” – vision. К этой группе относятся многие слова с “电”, такие как: “电话” diànhuà телефон, “电报” diànbào телеграм.

Вторая группа переводятся путем прямого способа подражания произношению слов другого языка. По произношению эти слова похожи на их произношение в иностранном языке. Например: 咖啡 kāfēi кофе, 沙发 shāfā диван, 可口可乐 kěkǒukělè кола, 卢布 lúbu рубль 夹克 jiákè жакет.

Третью группу составляют слова смешанного перевода и по произношению, и по смыслу. Например: “啤酒” pǐjiǔ пиво, “摩托车” mótuō chē мотоцикл, “坦克” tǎnkè танк и др.

Четвертая группа переведена путем использования латинских букв. Например: CD, DVD или же например, сегодня очень часто можно встретить следующие сокращенные варианты англо-язычных выражений: BB (Buy-Buy) – «пока-пока», «до встречи»; CU (See You) – «увидимся». (2, с.38)

Заимствуются иностранные слова также, когда в китайском языке нет соответствующих слов для выражения какого-либо иностранное слова, причиной этому является то, что китайцы сами любят эти модные слова.

В китайском языке семантические заимствования образуются из элементов лексики китайского языка и поэтому по своей графической и звуковой форме не отличаются от исконно китайской лексики, поэтому они легко входят в лексическую систему языка и свободно используются в речи. Например: 多元文化论 duōyuán wénhuà lùn мультикультурализм, 多 “много”, 元 “основной элемент”, 文化 “культура”, 论 “суждение”, 信用卡 xìnyòngkǎ кредитная карта, “信用” «кредит», “卡” «карта».

Фонетические заимствования передают их звучание. Причем степень фонетической адаптации может быть различной: полной, неполной или частичной. (10, с.28) Примеры фонетических заимствований с англоязычных слов: 披萨 pīsà пицца, 巧克力 qiǎokèlì шоколад, 维他命 wéitāmìng витамин, 阿司匹林 āsīpílin аспирин.

Кальки или, проще говоря, семантические заимствования обозначают значение иностранных слов китайскими иероглифами, то есть являются переводом на китайский язык. По своей звуковой структуре и графической форме они не отличаются от китайской традиционной лексики и строятся из китайских лексических единиц и по китайским правилам словосложения. (2,36) Примеры семантических заимствований следующие: 动产 dòngchǎn – движимое имущество: 动 двигаться, 产 имущество, 拖拉机 tuōlājī – трактор: 拖拉 тянут, 机 машина, 重水 zhòngshuǐ – тяжелая вода: 重 тяжелый, 水 вода 望远镜 wàngyuǎnjìng – бинокль: 望 смотреть, 远 даль, 镜 линза.

В Китае среди современного молодого поколения довольно часто в речи можно встретить сокращения, а иногда и отдельные слова на иностранном языке, особенно на английском языке чаще всего. (1, 38)

Помимо иностранных сокращений, встречаются также и сокращения и аббревиации китайских слов: JJ (姐姐 jiějie) – «старшая сестра»; GG (哥哥 gēge) – «старший брат»; MM (美美 měimei) – «красотка», «красивый». В современном китайском языке также существует разновидность заимствованных слов, состоящих из букв латинского алфавита и китайских иероглифов: T 恤 (T xù) – «футболка»; IC 卡 (IC kǎ) – «электронная карточка»;

Таким образом, можно сделать вывод, что влияние иностранных языков на китайский язык обширно, в особенности влияние английского языка. При существующей политике КНР, которая направлена на интеграцию в мировую экономику, можно говорить о том, что влияние иностранных языков на китайский язык и дальше будет увеличиваться. Поэтому при изучении китайского языка стоит также уделять внимание изучению заимствований из других иностранных языков.

Литература:

1. Горелов В.И. Грамматика китайского языка. Издательство «Просвещение», 1974.
2. Жукаускене Т.С., Холдаенко И.С. Заимствования в китайском языке: влияние английского языка в условиях глобализации. Томский Государственный Университет. 2015.
3. Игнатов А.А., Митчелл П. Кокни уходящий: положение рифмованного сленга «Кокни» в современном английском обществе // Вестн. Том. гос. ун-та. 2013. № 374.
4. Митчелл П.Дж., Зарубин А.Н. Чинглиш – культурный феномен // Вестн. Том. гос. ун-та. Культурология и искусствоведение. 2013. № 1.
5. Zarubin A.N., Mitchell P.J. English in China: English vs. Chinglish, Culture vs. Language. Saarbruecken: LAP Lambert Academic Publishing, 2013.
6. Li W. China English and Chinglish // Foreign Language Teaching and Research Journal. 1993. № 4.
7. He D., Li D.C.S. Language attitudes and linguistic features in the «China English» debate // World Englishes. 2009. № 28(1).
8. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии. М.: Прогресс, 1993.
9. Жукаускене Т.С. Сравнительный анализ фонемы и слогоморфемы в английском и китайском языках // Язык и культура. Приложение. 2012. № 1.
10. Иванов В.В. Терминология и заимствования в современном китайском языке. М.: Наука, 1973.
11. Вахтин Н.Б. Смешанные языки // Социолингвистика и социология языка. М.: Гуманитарная академия, 2004.

Çin dilində alınma sözlər

Xülasə

Məqalədə qloballaşma kontekstində artan və dilçiliyin fenomenini olan ingilis dilindən alınma sözlərin təsirindən bəhs olunur. Çin dilində danışan, xüsusilə də peşəsi tələb edən insanlar, ingilis mənşəli və digər dillərdən alınma sözlərdən istifadə etməyi üstün tuturlar. Beləliklə, nəticə olaraq demək olar ki, ingilis dili müasir Çin dilinə böyük təsir göstərir. Hazırkı Çinin qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya siyasəti bu təsirin yalnız artacağını göstərir. Buna görə də, Çin dilinin tədrisi zamanı alınma sözlərin istifadəsinə diqqət yetirmək lazımdır.

Loan words in Chinese

Summary

The article studies the cultural linguistics phenomenon of borrowing of English words in the Chinese language as a result of the growing global influence of English in the context of globalization. Given the fact that the Chinese language speakers, especially in the specific social and professional groups, often prefer to use words of English origin due to their more accurate and efficient character, there is a great need to know borrowings from other languages. A conclusion on the significant influence of the English language on modern Chinese is made. Under the current Chinese policy aimed at integrating into the global economy, we can expect that this influence will only increase. Accordingly, it is necessary to pay more attention to the authentic discourse when teaching the Chinese language.

Рецензент: доц. Г.И.Мехдиева

AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ

Açar sözlər: Azərbaycan dili, tədris, fəndaxili əlaqə, təlim, inteqrasiya fəlsəfəsi

Key words: Azerbaijani language, teaching, intensive communication, training, integration philosophy

Ключевые слова: азербайджанский язык, преподавание, обучение, внутрипредметные связи, философия интеграции

Azərbaycan dili təlimində dərsə verilən müasir tələblərlə bağlı müəllimlərin qarşısında bir sıra mühüm vəzifələr durur. Onlar Azərbaycan dili təlimində istifadə olunan metodların təkmilləşdirilməsi və müasir dərsə verilən tələblərin həyata keçirilməsi üçün bütün imkanlardan istifadə etməlidirlər. Azərbaycan dilinin daha dərinə, hərtərəfli mənimsənilməsinə xüsusi diqqət yetirməli, təlimin ən mütərəqqi metod və priyomlarından yaradıcı şəkildə istifadə etməklə qarşıya qoyulan məqsədə nail olmağa çalışmalıdırlar. Həmin məqsədlərə nail olmaq, şagirdlərin fəallığını qorumaq üçün müxtəlif metodlardan istifadə edilir. Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili əlaqə qeyd olunan imkanlar baxımından da diqqəti cəlb edir.

Dərsin uğurlu alınması üçün də fəndaxili əlaqədən istifadə vacib amillərdəndir. Belə ki, müasir dərsə verilən tələblərdən biri də elmilik prinsipinin gözlənilməsidir. Elmilik prinsipinin gözlənilməsinə kömək edən tədbirlərdən biri də fəndaxili əlaqənin bütün imkanlarından dərs zamanı məharətlə istifadə etməkdir. Fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi, bir tərəfdən elmilik prinsipini tamamlayır, digər tərəfdən, şagirdin biliyini sistemləşdirir, bütövləşdirir.

Fəndaxili əlaqə, bir çox hallarda məlumla naməlumun qarşılaşdırılması zamanı yaranan bağlılıqdır. Burada düyn nöqtəsini müəllim qoyur və o, dərsi tədris edərkən məlumla əsaslanmaqla yeni biliyin möhkəm özülünü qoymuş olur. Final isə şagirdə verilmiş sistemli və möhkəm biliklərə əsaslanır.

Fəndaxili əlaqə də fənlərarası əlaqə kimi inteqrasiya fəlsəfəsinə xidmət edir. Bu məsələ metodikada heç də yeni məsələ deyil. Hələ vaxtilə iki əsr bundan əvvəl yaşamış, böyük çex-slavyan pedaqoqu Y.A.Komenski təlimdə əlaqə yaratmaqdan danışarkən qeyd etmişdir ki, bütün və hər cürə anlayışları bir-biri ilə əlaqədə öyrənmək lazımdır. O, bu haqda “Böyük didaktika” əsərində daha geniş fikirlər söyləmişdir. Bu əsərin yazılmasından uzun zaman keçməsinə baxmayaraq, Avropa təlimçiləri bu nəzəriyyəni başqa bir nəzəriyyə ilə əvəz etmək fikrinə düşməmişlər, müəyyən əlavələrlə nəzəriyyə daha da genişləndirilmiş lakin, əsas anlayışlar öz aktivliyini saxlamışdır ki, bu da fəndaxili əlaqənin Avropa ölkələrində də aktual olduğunu göstərir.

Dilçi pedaqoqlar və didaktiklar qeyd edirlər ki, mənimsəmə mexanizmi məlumun əsasında nələri isə qəbul edir və beləliklə də, təfəkkürdə məfhumların yaxınlaşması və birləşməsi baş verir, psixoloji hazırlıq nəticəsində idrak prosesi aktivləşir. Bu ehtiyac isə fəndaxili əlaqə vsitəsilə ödənilir. Beləliklə mənimsəmə üçün fəndaxili əlaqənin varlığı mütləqdir.

Azərbaycan dili tədrisinin metodikası sahəsində sanballı elmi işləri ilə tanınan görkəmli dilçilərdən A.Abdullayev, Ə.Əfəndizadə, Y.Kərimov, B.Əhmədov, H.Balıyev və başqalarının tədqiqatlarında fəndaxili əlaqənin bir sıra məsələləri işıqlandırılmışdır. Göstərdiyimiz kimi metodistlərin fəndaxili əlaqə ilə bağlı araşdırmaları daha çox müxtəlif bölmələrin, mövzuların tədrisində fəndaxili əlaqənin tətbiq imkanları ilə bağlı olmuşdur.

Milli kurikulum təhsildə fəndaxili və fənlərarası inteqrasiyaya xüsusi önəm verir. Bu yöndə metodika mövcud olduğu ilk dövrlərdən başlayaraq bir sıra dəyərli fikirlər söyləmiş, illər keçdikcə həmin fikirlər təkmilləşmiş və genişlənməmişdir. Fəndaxili əlaqə, demək olar ki, bütün fənlərdə istifadə olunan tələblər sırasındadır və hər sahə üzrə bir sıra elmi-metodiki əsərlər yazılmışdır. Bu sahə üzrə öz sözünü demiş metodistlərdən biri də professor A. Abdullayevdir. Onun “Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası” kitabında fəndaxili əlaqənin izahına belə yanaşılmışdır. Kitabın “Azərbaycan dili dərslərinə verilən müasir tələblər” haqqında mövzusunun tərkib hissəsində fəndaxili əlaqə haqqında geniş məlumat verilmişdir. Metodist dərsə verilən tələbləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır:

1. Azərbaycan dili dərslərinin ideya-elmi səviyyəsini yüksəltmək;
2. Fənlərarası əlaqəyə diqqəti artırmaq;
3. Fəndaxili əlaqədən istifadə etməyə dair;
4. Dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyətini və müstəqilliyini artırmaq (1, 84).

Birinci və ikinci tələblər haqqında geniş məlumat verdikdən sonra metodist fəndaxili əlaqədən istifadə etməyə dair öz fikirlərini bildirib. A. Abdullayev qeyd etmişdir ki, qabaqcıl müəllimlərin qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də fəndaxili əlaqə yaratmağa müvəffəq olmaqdır. O, bu əlaqəni iki formada vermişdir:

- a) mövzulararası əlaqə
- b) bəhslərarası əlaqə

Müəllifin bu fikirlərinin tarixi keçən əsrin ikinci yarısında dayansa da, öz aktuallığını hələ də saxlamaqdadır. Yeni yazılmış metodiki əsərlərdə alimin fikirlərindən geniş şəkildə istifadə edilir və həmin fikirlər əsasında müasir dövrə aid yeni metodiki əsərlər yazılır.

Professor A. Abdullayev kimi, professor H. Balıyev də fəndaxili əlaqə mövzunu “Müasir dövrdə Azərbaycan dili dərslərinə verilən başlıca tələblər” mövzusunun tərkibində vermişdir. Abdullayevin dəyərli bölgüsünü təkmilləşdirərək H. Balıyev bura başqa bir mühüm tələb əlavə etmişdir ki, bu da müasir dövrə uyğun olaraq, Azərbaycan dili dərslərində əyani və texniki vasitələrin imkanlarından geniş istifadəyə nail olmaq və elmilik prinsipinin gözlənilməsi tələbidir. H. Balıyev fəndaxili əlaqəni elmilik prinsipinin gözlənilməsinə kömək edən vasitələrdən biri

kimi vermişdir. Qeyd etmişdir ki, “fəndaxili əlaqənin bütün imkanlarından dərstdə məharətlə istifadə edilməlidir. Fəndaxili əlaqənin təmin edilməsi, bir tərəfdən elmilik tələbini tamamlayır, digər tərəfdən, şagirdin biliyini sistemləşdirir, bütövləşdirir. Eyni zamanda, hər hansı mövzunun daha şüurlu və yaradıcılıqla mənimsənilməsini təmin edir” (2, 42).

Burada daha sonra alim başqa bir məsələyə də toxunmuşdur ki, bu da fəndaxili əlaqəni dünənki dərslə bugünkü dərslə əlaqəsi kimi başa düşürlər. Amma, bu həmişə belə olmur. Fəndaxili əlaqə dedikdə, Azərbaycan dilindən ayrı-ayrı mövzular arasındakı əlaqə nəzərdə tutulur ki, bu da müəyyən oxşarlıqları fənlər arasında özünü göstərir. H. Bəliyev və A. Abdullayevin fikrinə şərik çıxaraq, özünəməxsus şəkildə şərh etmişdir ki, “müəllimin keçəcəyi mövzunu hansı mövzu ilə əlaqələndirməli olacağını əvvəlcədən təyin etməlidir” (2,43).

H. Bəliyev və A. Abdullayev fəndaxili əlaqə mövzusunun dərslərlərin tərkibində verdiklərindən onlar haqqında sadəcə məlumatlandırılmış oluruq. Fəndaxili əlaqənin məğzi onun necə qurulması haqqında qısa və qiymətli informasiyalar verilmiş bu dərslərdən istifadə edilərək fəndaxili əlaqə mövzusunun aid başqa mütəxəssislər də qiymətli elmi əsərlər yazmışlar. Adlarını çəkdiyimiz müəlliflərin fikirləri həmin əsərlər üçün bir növ özlü rolunu oynamışdır.

Bu mövzu ilə bağlı daha çox məqalə yazmış alimlərdən biri də V. Qurbanovdur. O, "Azərbaycan dili təlimində fəndaxili əlaqəyə istinad etməyin imkanları" adlı məqaləsində, "Azərbaycan dilinin və dilçilik elminin birgə həm dildaxili əlaqə, həm də vəhdət prinsipinə istinad olunmalıdır" mövzusu ətrafında öz fikirlərini bildirmişdir. Fəndaxili əlaqənin Azərbaycan dilində əsas qanunauyğunluq və dil haqqında elmin öz xarakteri ilə bağlı linqvoetika olmasını göstərmək üçün dilçilik elmi və Azərbaycan dilinin bir sıra ortaq xüsusiyyətlərini göstərmişdir:

1) Dilçilik də, Azərbaycan dili də öz sahələrinə, şöbələrinə, bölmə və yarımfasilləri əsasında differensasiya-inteqrasiya olunur;

2) Dilçilik də, Azərbaycan dili fənni də şöbələrarası, mövzulararası struktur-məzmun çarxları vasitəsilə hərəkətə gətirilərkə öyrənilir;

3) Hər ikisində ümumidən xüsusiyyə və ya xüsusidən ümumiyyə metodunu əsas götürülür;

4) Hər ikisinin tədrisində dil daxili əlaqə və vəhdət prinsipinə istinad olunur;

5) Hər ikisi dil və təfəkkürün qarşılıqlı vəhdəti və mübarizəsi zəminində tədqiq edilir və öyrənilir və s. (3, 31-34).

Prof. V. Qurbanov qeyd etmişdir ki, fəndaxili əlaqə Azərbaycan dili elminin tədrisində istifadə olunan bir qanunauyğunluq, dil haqqında elmin öz xarakteri ilə bağlı olan linqvoetikadır ki, bu da "fizika fizikanın qanunları ilə öyrənilir" fəlsəfəsinə uyğun gəlir. O, hər cümləsində isbat etməyə çalışır ki, dilçiliyin və Azərbaycan dilinin nəinki məzmun əlaqəlikləri eynidir, eyni zamanda onların metodikasında da müştərəklik göz qabağındadır.

Göründüyü kimi, təlim fasiləsiz və davamlı bir prosesdir. Tədris olunan hər bir mövzu özündən əvvəlki biliklərə əsaslanır və özündən sonra tədris olunanlar üçün zəmin hazırlayır. Azərbaycan dili dərslərinin tədrisi zamanı fəndaxili əlaqə göstərilən bu iki cəhətin birləşməsi məzmununu daşıyır. Fəndaxili əlaqənin məqsəd və vəzifələri də bu iki cəhətin məzmununu üzərində ümumiləşdirilir.

Dil təlimi prosesində şagirdlərin fəallığını təmin etmək üçün fəndaxili əlaqə metodunun xüsusi yeri vardır. Azərbaycan dilindən keçilən mövzuların xeyli hissəsi bir-biri ilə bağlı olduğundan bu metodun istifadə imkanları genişdir.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Maarif, 1978, 280 s.
2. Bəliyev H. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, ADPU, 2003, 426 s.
3. Qurbanov V. Azərbaycan dili təliminin məzmunu, onun dildaxili əlaqə və vəhdət prinsipi baxımından təhlili // Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi. Bakı, № 3, 2009, s. 31-34.
4. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi: yeni yanaşmalar, fəndaxili əlaqələr // Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi // Bakı, 2009, № 3, 44-49 s.
5. Qurbanov V. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı, Müəllim, 2014, 258 s.

Intra contact in Azerbaijan language lessons

Summary

The Azerbaijani language takes a special place among the subjects taught at the secondary school. The use of the intensive communication method in the subject needs to meet modern requirements. The use of this method to ensure that student engagement is a good result.

Внутрипредметные связи на уроках азербайджанского языка

Резюме

Азербайджанский язык занимает особое место среди школьных предметов. Для достижения необходимого результата очень важно применять метод межпредметных связей. Этот метод должен опираться на принципы и задачи современной методики преподавания. Его применение на языковых уроках способствует также активизации учеников на уроках.

Rəyçi: b.m. D.Bəşirova

S.H. Babazadə
Bakı Slavyan Universiteti
A.G. İbrahimova
Bakı Slavyan Universiteti

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ FRAZEOLoji VAHİDLƏR

Key words: *modern English, frazeological units, frazeological unit, nominative frazeological associations, substantial dependency*

Açar sözlər: *müasir ingilis dili, frazeoloji birləşmələr, nominativ frazeoloji birləşmələri, substantiv asılılıq*

Ключевые слова: *современный английский язык, фразеологические соединения, номинативные фразеологические единицы, субстантивное подчинение*

Dildə mövcud olan sabit söz birləşmələrinin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, onlara əksər hallarda başqa bir dildə olduğu kimi tərcümə etmək olmur və çox zaman mənasız və gülünc ifadələr alınır. Frazeoloji birləşmələr istər məzmun istər forma etibarilə zənginliyə, onların dildə həddindən artıq işlədilməsi dilçilərin diqqətini özünə cəlb etmişdir. Sabit söz birləşmələrinin leksika ilə daha sıx əlaqəsi olduğundan, onlar bir tərəfdən vahid bir məfhum ifadə etmək etibarilə sözlərə yaxın olduğu kimi, digər tərəfdən bu birləşmələrin törəməsində müxtəlif qrammatik vasitələr iştirak edir, eyni zamanda bunlardan fikirlərin ifadəsi üçün dilin tərkibində məfhumun hazır vahidləri şəklində istifadə edilir. Frazeoloji birləşmə sözün potensial ekvivalentidir. V.Vinoqradovun (1) frazeoloji vahidlərə dair bölgüsündə frazeoloji birləşmə adlandırılan qrup ilk baxışda S.Ballinin təsnifatındakı “frazeoloji” qrup və ya “adi birləşmələrə” oxşayır. Lakin əslində bunlar bir – birindən kəskin surətdə fərqlənir. Belə ki, V.Vinoqradovun bölgüsündə frazeoloji birləşmə səciyyəsi daşıyan komponentlərdən biri ancaq məhdud sözlərlə frazeoloji cəhətdən “bağlı məna” daşıyır. İngilis dilinin frazeologiyası üzrə tədqiqat işi aparən N.N.Amasova (2) V.Vinoqradovun bölgüsünün təhlilini verərək yazır ki, buradakı təsnifat vahid bir prinsipə əsaslanmır. Belə ki, iki sumantik qrup, (frazeoloji birləşmə və frazeoloji bitişmə) komponentlərinin mənasından asılı olmayaraq, ümumi mənalının dərk edilməsi dərəcəsinə görə müəyyənləşdirildiyi halda “frazeoloji birləşmələr” adı ilə üçüncü qrupa aid edilənlərin tərkibindəki sözün başqa leksik vahidlərlə məhdud şəkildə birləşməsi əlamətinə görə səciyyələndirilir. Amasova yazır ki, V.Vinoqradovun frazeologiya ilə əlaqədar olan məqalələrində frazeologiyanın bir sıra ümumi məsələləri, o cümlədən frazeoloji vahidin daxilən ayrılıqda formalaşması problemi, frazeoloji vahidlərin tərkib hissələrinin müxtəlif tiplərinin müəyyənləşdirilməsi kimi məsələlər nəzərə alınmışdır. A.İ.Smirnitski (3) ingilis dilinin leksikologiyasına dair dərslərində frazeoloji vahidi məzmun, quruluş və formasına görə sözlə müqayisə edərək onların oxşar və fərqli cəhətlərini göstərir. Müəllifə görə bunların arasındakı orta qəhət hər ikisinin dildə hazır şəkildə işlədilən material olmasından, fərqli cəhət isə bunların formalaşmasından, yəni sözün tam şəkildə formalaşmasından, frazeoloji vahidin isə komponentlərinin birlikdə deyil, hər birinin ayrılıqda formalaşmasından ibarətdir. A.İ.Smirnitski frazeoloji vahidlərin quruluşca tiplərini, onların komponentləri arasındakı fərqli cəhətləri, frazeoloji vahidlərin müxtəlif funksiyalarında işlənən tiplərin müəyyənləşdirməyə xüsusi fikir verir. Müəllif bu qəbildən olan sabit birləşmələri quruluş cəhətdən “birzəvəli” yəni bir tam mənalı sözlə bir köməkçi sözün birləşməsindən düzənlər, “çoxzəvəli” yəni ikidən çox tam mənalı sözün bir köməkçi sözlə birləşmələrindən yarananlar olmaq üzrə qruplaşdırılır. Bundan başqa o, ingilis dili frazeoloji vahidlərini üslubi cəhətdən də nəzərdən keçirmək, iki qrupa ayırır. 1-ci Qrup üslubi cəhətdən neytral olub məcaziliyini itirənlər. Məsələn: To get up, to fall in love. 2-ci Qrup ideomlar. Məsələn: Take chair.

Nominativ frazeoloji vahidlər əşya, hadisə, hərəkət, hal – keyfiyyət və s. bildirən sabit söz birləşmələridir. Nominativ frazeoloji vahidlərin aşağıdakı növləri vardır: Substantiv, sifət, zərf və fel.

Feli frazeoloji vahidlərin arasındakı asılılıq substantivdir. Sifət və zərf frazeoloji vahidlərin komponentləri arasındakı asılılıq daha mürəkkəbdir. Feli frazeoloji vahidlərin bir qismi nominativ – kommunikativ birləşmələrinə aiddir. Feli frazeoloji vahidlər aşağıda göstərilən üç halda nominativ birləşmələrə aid ola bilər.

1. Əgər fel frazeologizm tərkibində məchul işlənirsə. Məsələn: Drik like a fish – tuluğuna doldurana qədər içmək; Play with loaded dice – çirkin oyun oynamaq; Stard one’s ground – mövqeyini əldən verməmək və s.

2. Frazeologizm tərkibində fel məlum növdə işlənmədikdə. Məsələn: Be enthroned in the hearts – ürəkdə aktiv olmaq; Be gathered to one’s fathers – babalarının yanına yollanmaq; o dünyaya köçmək; Be reduced (worn) to a shadow – bir dəri bir sümüyə dönmək,

3. Əgər frazeoloji vahid məchul növdə olan fellə onun hal və hərəkət ifadə edib, etməməsindən asılı olmayaraq, cümlə əmələ gətirmədikdə. Məsələn: Be paid on the nail – nəqd pula dərhal almaq və s.

Nominativ birləşməyə daxil olan feli frazeoloji vahidlərin komponentləri arasında 4 asılılıq vardır:

1. Sabit asılılıq;

Chatter like a magpie – sağsağan kimi saqqıldamaq,

Fish in tronbad waters – bulanlıq suda balıq tutmaq,

Make a montain out of a mole hill – milçəkdən fil düzəltmək,

Smell a rat – xoşagəlməz şey duymaq,
Strike while the iron is hot – dəmiri isti-isti döymək və s.

2. Sabit variantlı asılılıq
3. Sabit variantlı dəyişən asılılıq
4. Sabit – dəyişən asılılıq

Əgər məchul növdə olan feli frazema cümləyə transformasiya edilərsə, feli frazeoloji vahidlər nomanativ – kommunikativ birləşmələrə aid olur. Feli nominativ – kommunikativ frazeoloji vahidlərdə component asılılığının 4 növü var:

1. Sabit transformasiya asılılığı: break the ice – the ice is broken.
2. Sabit variantlı transformasiya asılılığı: cross (pass).
3. Sabit variantlı dəyişən transformasiya asılılığı: cast (shed, throw, or turn) light on (or upon) something – light is cast (shed, thrown, turned) on (upon) something – aydın etmək, işıqlandırmaq.
4. Sabit – dəyişən transformasiya asılılığı: lead somebody the nose – somebody is led by the nose.

Frazeoloji birləşmələrin oxşar transformasiya olunması onların sintaktik quruluşunun əsas göstəricisidir.

One, one's oneself somebody (və ya somebody's) əvəzlilikləri alternativ rolunda çıxış edirlər. Onlar frazeoloji birləşmənin tərkibində mövcud olub, onun mənasına təsir göstərir. Nitq şəraitinin tələblərinə uyğun olaraq "one" əvəzliyi obyekt halında olan şəxs əvəzliliklərinin biri ilə one's yiyəlik əvəzliliklərindən biri ilə, oneself – qayıdış əvəzliliklərindən biri, somebody – obyekt halında olan şəxs əvəzliliklərindən biri isim və ya qeyri – sabit söz birləşməsi ilə, somebody's – yiyəlik əvəzliliklərinin biri, yiyəlik halında olan isim və ya tərkibində yiyəlik halında isim olan qeyri – sabit söz birləşməsi ilə, something isimlə, qeyri – sabit söz birləşməsi və ya cümlə ilə əvəz edilir.

Qeyri-müəyyən şəxs əvəzliyi one's şəxsin yerinə yetirdiyi hərəkəti özünə yönəldikdə işlənir. Məsələn: Put one's tail between one's legs (qınına girmək, adam haqqında) one's əvəzliyinin somebody's ilə əvəz olunması belə birləşmələrdə mümkün deyil.

One's əvəzliyi həmçinin, feli frazeoloji birləşmələrdə müəyyən bir şəxsin nəyəsə doğru yönəldilən hərəkətini bildirmək üçün işlənir. Məsələn: Play one's best (trump) card – ən yaxşı kartla vurmaq.

One's əvəzliyi feli frazeoloji birləşmədə müəyyən şəxsin və ya əşyanın vəziyyətini bildirmək üçün də işlənir. Məsələn: Be ok one's lase = legs ölümə yaxın olmaq

Hərəkət bir şəxs tərəfindən yerinə yetirilərək, başqa bir şəxsə yönəldikdə somebody's əvəzliyi işlənir. Məsələn: Pull somebody's leg – bir kəsin baş – qulağını aparmaq.

Frazeoloji vahidlər digər şəxsdən asılı olan müəyyən şəxsin vəziyyətini bildirdikdə somebody's əvəzliyi işlənir. Məsələn: Be in somebody's hands – bir kəsin itaəti altında olmaq.

Qeyd etmək lazımdır ki, əksər ingilis və amerika lüğətlərində çox zaman one's əvəzliyi işlədilir.

Alternantların müxtəlif əvəzlənməsinə bir neçə misal gətirərək: To take one's time – tələsməmək; They took their time, never seemed to be in a hurry (K.S.Priehad)

Somebody əvəzliyinin yiyəlik halında isim ilə əvəzlənməsi: Bring somebody's gray hairs down with sorrow to the grave – canını üzmək; axırına çıxmaq.

Təyindən əvvəl işlədilən yiyəlik halında isim somebody's əvəzliyini əvəz edir. Məsələn: Put somebody's nose out (of joins) – özünün xəbəri olmadan kələk gəlmək.

Somebody's əvəzliyini əvəz edən, yiyəlik halında olan isim məchul növdə, feli frazema cümləyə transformasiya edilərkən birinci yerə keçir.

Zanny Budd's nose was put completely out of joint (U.Sinclair)

Somebody əvəzliyi isimlə əvəz olunur.

Give somebody the cold shoulde – bir kəsi soyuqqanlıqla qəbul etmək.

Already they were quite little adepts at giving the bourgeoisie the cold shoulder. (R. Aldington)

Something əvəzliyi mürəkkəb söz birləşməsi ilə də əvəz edilə bilər.

Knock something into a cocked hard - bir şeyi alt – üst etmək.

They were revealing the new alignment of the modern world situation/

Which is mocking all the old – style calculations of Western imperialism in general, and especially of British imperialism into a cocked hat (Zabour Monthly)

Elə frazeoloji vahidlər vardır ki, onların tərkibində iki əvəzliyin işlənməsi və onların əvəzlənməsi mümkündür:

One's – one : have (keep) one's wits about one – özünü itirməmək, ayıq olmaq;

One's – somebody : give the edge of one's tongue to somebody – bir kəslə kəskin danışmaq one's – something : try one's hand at something – bəxtini sınamaq.

One's – one's, have(speak with or put) one's tongue in one's cheek – istehza ilə, məsxərə ilə danışmaq.

Oneself – somebody : put one self right with somebody – özünü təmizə çıxarmaq;

Oneself - somebody's : put oneself into somebody's hands – özünü ələ vermək;

Həmin frazeoloji vahiddə something və one əvəzliliklərinin də işlənməsi mümkündür:

Put something, out of somebody head ; put somebody or something : out of one's head – bir şeyi başından çıxarmaq;

Somebody – something: put somebody next (wise) to something – bir kəsi əyri yoldan döndərmək;
Somebody – his : put somebody on (to or up to) his mettle – bir kəsin mərdliyini nümayiş etdirmək;
Hiss əvəzliyi somebody’s qeyri – müəyyən əvəzliyinin mövqeyində işləyə bilər;
Did that to brish you up a bit ; my boy
Put you on your mettle (G.B.Priestle)
Somebody’s - one’s : have somebody’s blood on one’s head – axıdılan qan üçün məsuliyyət daşımaq;
Something – one’s have something up, one’s
Sleeve – ehtiyatda bir şeyə malik olmaq;

Eyni frazeoloji vahid tərkibində iki əvəzliyin geniş yayılmış birləşmələrdə əvəz olunduğu feli frazeoloji vahidin işlənməsinə aid bir neçə misala nəzər salaq;

One’s – one – We had his with about him;
He wasn’t giving anything a way (G.Freen)
She must keep her wits about her.
She must have courage (U.S.Maugham)
One’s something ;... I’d rather try my hand of brokerage (Th.Dreiser)
We’s just an adventurer trying his hand at any thing for tuppence. (G.B.Priestley)

Ədəbiyyat:

1. Виноградов В. В. Избранные труды. Лексикология и лексикография. - М., 1977. - С. 140-161
2. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. - М.: ЛИБРОКОМ, 2010. - 216 с.
3. Смирницкий А.И. Лексикология английского языка М.: Московский Государственный Университет, 1998. - 260 с.

Müasir ingilis dilində feli frazeoloji vahidlər

Xülasə

Frazeoloji birləşmələr hər zaman dilçilikdə daim tədqiqat obyektinə olmuşdur. V.Vinoqradov, N.Amosova, A.Smirnitski kimi alimlərin əsərlərində frazeoloji birləşmələrin, həmçinin ingilis dilinin frazeoloji birləşmələrinə dair təsnifatlar verilmişdir. Müasir ingilis dilinin tərkibində olan frazeoloji birləşmələrin təsnifatı bir tərəfdən klassik elmi təsnifatlar əsasında, digər tərəfdən isə müasir ingilis dilinin əsas xüsusiyyətləri əsasında aparılır. Feli frazeoloji birləşmələr isə bu təsnifatda xüsusi yer tutur. Feli frazeoloji vahidlərin arasındakı asılılıq substantivdir.

Verbal frazeological units in the modern english language

Summary

Frazeological associations have always been a subject of research at all times in linguistics. V. Vinogradov, N.Amosova, A.Smirnitsky, and also the classographies of frazeological associations, as well as the frazeological units of the English language. The classification of frazeological units in the modern English language is based on classical scientific classifications on the one hand, and on the other hand, on the basis of the essential features of contemporary English. The frazeological associations of Feli take a special place in this classification. The reason for this is the English language specificity.

Rəyçi: b.m. X.Ələsgərova

MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI

Açar sözlər: *tərkib, cümlə, sxem, məsdər, dil*

Key words: *construction, sentence, scheme, infinitive, language*

Ключевые слова: *конструкция, предложение, схема, инфинитив, язык*

Müxtəlif dillərdə “infinitiv” və ya “məsdər” termini müxtəlif cür səciyyələnir. Məsələn, Azərbaycan dilində, eləcə də ümumi dilçilikdə “feili isim”, “feili sifət” kimi qəbul olunan sözlər bəzən “növi-məsdər”, bəzən “ismi feil” kimi göstərilir [8, s.11].

İngilis dilində məsdərin tərkib əmələ gətirmə xüsusiyyəti vardır. M.Adilov, Z.Verdiyeva, F.Ağayevanın “İzahlı dilçilik terminləri lüğəti”ndə “tərkib” sözü aşağıdakı kimi səciyyələndirilir:

“Tərkib dilin qrammatik qanunları əsasında nitqdə birləşmələr şəklində təzahür edən sintaktik vahiddir. Məsdər tərkibi məsdərə aid olub ondan əvvəl gələn sözlərlə bu məsdərin birləşməsindən ibarət konstruksiyadır” [3, s.162]. Dilçilikdə “tərkib” termini ilə yanaşı, tez-tez “konstruksiya” termini də işlənir. “Konstruksiya müəyyən qrammatik əlaqələrinə əsasən dil vahidlərinin nitq prosesində bir-biri ilə əlaqələnməsi, birləşməsi nəticəsində meydana çıxan sintaktik tam, bütövdür” [3, s.141].

İngilis dilində üç növ məsdər tərkibi vardır: mübtəda, tamamlıq və *for* sözlü məsdər tərkibləri. Onları çox zaman ikinci dərəcəli predikativ tərkibləri (*secondary predicative constructions*) adlandırırlar. Hər bir tərkibin tərcümə olunması onun təbiətindən və quruluşundan asılıdır.

Tamamlıq məsdər tərkibi monofunksional tərkib kimi cümlədə yalnız bir funksiya – mürəkkəb tamamlıq funksiyası yerinə yetirir və leksik cəhətdən asılı olur. O, bir çox təsirli feillərdən sonra məlum növdə işləyə bilər. Bu feillərin çoxu *to* hissəciyi ilə işlənir: *to advise, to allow, to ask, to believe, to cause, to consider, to encourage, to expect, to find, to get, to hate, to intend, to know, to like, to love, to mean, to order, to prefer, to realize, to suppose, to teach, to tell, to wish*. Lakin bir sıra feillər tamamlıq məsdər tərkibi əmələ gətirdikdə *to* hissəciyi qəbul etmir: *to feel, to have, to get, to make, to let, to hear, to know, to experience, to notice, to observe, to watch, to see*. Məsələn: *Mother told him to put his dress clothes out* ‘Ana ona paltarlarını kənara qoymağı söylədi’.

Nümunədən göründüyü kimi, tamamlıq məsdər tərkibinin tərcüməsi tərcüməçi üçün çətinlik törətmir. Lakin bəzi nümunələrdə, məsələn, *I asked him to come to me* cümləsi çox vaxt “Mən ondan mənim yanıma gəlməyi xahiş etdim” kimi tərcümə edilir. Halbuki onun “Mən ondan yanıma gəlməyi xahiş etdim” kimi tərcüməsi daha qənaətbəxş olardı. Determinantların atılması yalnız kontekst daxilində mümkün olur və cümlənin semantik yükünə xələl gətirmir.

Tamamlıq məsdər tərkibi tamamlıq budaq cümlə kimi də tərcümə edilə bilər. Bu zaman məsdər tərkibi sindetik və ya asindetik yolla verilə bilər. Məsələn: *I didn't want you to think about nonsense* ‘Mən istəmirəm (ki,) sən cəfəngiyyat haqqında düşünsən’.

Tamamlıq məsdər tərkibi *to want, to desire, to wish* feilləri ilə işləndikdə ingilis dilindəki *Subjunctive Mood* ilə sinonimlik təşkil edir və Azərbaycan dilinə arzu, istək bildirən arzu şəkli ilə tərcümə olunur. Məsələn: *I wanted her to see the doctor // I (wanted) wished she saw the doctor* ‘Onun həkimə getməsinə istəyirdim (= Kaş o həkimə gedəydi).’

I want the position to be clear ‘Vəziyyətin aydınlaşmasını istərdim (= İstərdim ki, vəziyyət aydınlaşsın’).

They were caused their wives and children to attend with some regularity the more fashionable churches ‘Onlar arvadları və uşaqları ilə məcbur edildi ki, daha dəbdəbəli kilsələrə getsinlər’.

Adətən, “isim + *to be*” formalı konstruksiyalar Azərbaycan dilinə feilin şəxslə forması kimi tərcümə olunur. Məsələn: *He had met a townsman a couple of years before, in some sailor-boarding house in Chile, so that he knew his mother to be still alive* ‘O, iki il əvvəl şəhərdəki kişi ilə Çilidə dənizçilər üçün ayrılmış evdə rastlaşmışdı, belə ki, o, onun anasının yaşadığını bildirdi’.

Tamamlıq məsdər tərkibi eyni zamanda Azərbaycan dilinə mürəkkəb tamamlıq kimi tərcümə olunur. Məsələn: *Soames saw his father and Nicholas glance at each other anxiously* ‘Soamz atasının və Nikolasın bir-birinə acıqlı baxmasını gördü’.

Lakin bu cümlələri tamamlıq budaq cümləsi kimi də tərcümə etmək olar. Məsələn: *I had never seen him dance before* ‘Onun əvvəllər rəqs etməsinə görməmişəm // Əvvəllər heç görməmişəm ki, o rəqs etsin’.

Nümunələrdən göründüyü kimi, cümlələrin hər iki variantda tərcümə edilməsi onların mənasına heç bir xələl gətirmir. Cümlənin hansı formada tərcümə olunması tərcüməçinin seçimindən asılıdır.

Dilçilikdə belə bir meyl vardır ki, budaq cümlədə *ki* bağlayıcısının işlənməsi cümlənin semantikasını bir qədər dəyişir. *Ki* bağlayıcısının işlənməsi hərəkəti kimin icra etdiyi kimi başa düşülməlidir.

Make feili ilə əmələ gələn konstruksiyaların Azərbaycan dilinə tərcüməsində *make* ‘məcbur etmək, edilmək’ sözünün tərcümə edilməməsi hallarına da rast gəlmək olar. *Make* + isim və ya əvəzlik + məsdər – Azərbaycan dilinə “məcbur etmək” kimi tərcümə olunur. Məsələn: *Mother made her child sleep* ‘Ana uşağı yatmağa məcbur etdi’.

He has always been liberal to his children and the consciousness of this made him feel it all the more deeply ‘O, uşaqlarına qarşı həmişə liberal olub və onun bu cür şüurluluğu ona bütün bunları daha qabarıq hiss etdirib’.

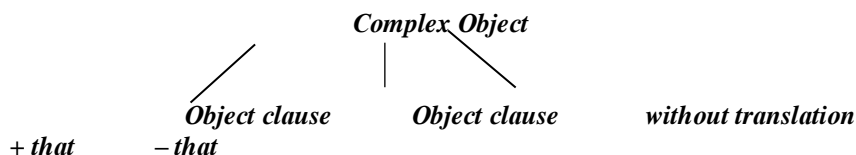
Nümunələrdən göründüyü kimi, 1-ci cümlədəki *make* Azərbaycan dilinə “məcbur etmək” kimi tərcümə edildiyi halda, 2-ci cümlədə tərcümə olunmadı, çünki bu situasiyada ona ehtiyac duyulmur. Eyni halla aşağıdakı nümunədə də rastlaşırıq:

But it made him suspect that she could give as well as receive ‘Onu şübhələndirdi’.

Deyənlərdən belə nəticəyə gəlmək olur ki, tamamlıq məsdər tərkibi və ya mürəkkəb tamamlığın Azərbaycan dilinə tərcüməsi təkcə onun təbiətindən, xəbər mənəsinə deyil, eyni zamanda qrammatik mənələrdən, sintaktik funksiyasından və nəhayət, tərcüməçinin seçdiyi ekvivalent və ya cümlənin üslubi çalarlarından asılıdır.

Aşağıdakı cədvəl tamamlıq məsdər tərkibinin tərcümə yolları təqdim olunur.

The Objective Infinitive Construction

Mübtədə məsdər tərkibində də digər tərkiblərdə olduğu kimi, iki komponent iştirak edir. Birinci hissə isim və ya əvəzlilikdən, ikinci hissə isə predikativlə ifadə olunmuş məsdərdən ibarət olur. İkinci hissəyə bəzən ikinci dərəcəli predikat deyilir və bu ikinci dərəcəli predikat cümlənin nominal hissəsindən əsas predikat vasitəsilə ayrılır. Məsələn, *He was happened to pass the way in the wrong way* cümləsində *was happened* əsas predikat, *to pass* ikinci dərəcəli predikat, *he* isə mübtədə funksiyasını yerinə yetirir.

Bu konstruksiya dilçilik ədəbiyyatında “Nominative + infinitive”, “Subjective Infinitive Construction” (“Mübtədə məsdər tərkibi”), “Split Subject with Infinitive” (“Mübtədə ilə məsdər tərkibləri”) yaxud “subyekt hal və məsdər birləşmələri”) adlandırılır [6].

Mübtədə məsdər tərkibinin Azərbaycan dilinə tərcüməsi aşağıdakılardan asılı olur:

- feilin semantikasi və ya semantik qrupundan,
- mübtədə məsdər tərkibinin hansı növdə işlənməsindən,
- cümlənin quruluşundan (yəni sadə və ya mürəkkəb olmasından),
- tərcüməçinin seçimindən.

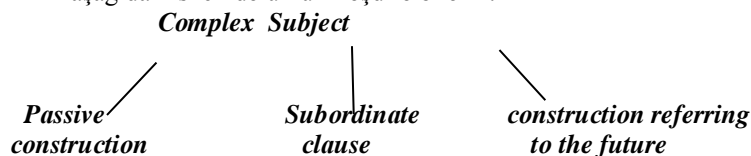
Mübtədə məsdər tərkibləri *to say*, *to seem*, *to be supposed* kimi feillərlə daha çox işlənir. Məsələn: *I am supposed to look like him* ‘Güman edilir ki, mən ona oxşayıram’.

Permission, request, intention, order, compulsion bildirən feillərlə belə ki, *to allow*, *to permit*, *to order*, *to force*, *to make*, *to request*, *to intend* və s. mübtədə məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə passiv konstruksiya (məchul növ) kimi tərcümə olunur. Məsələn: ... *and Wolf Zansen was compelled to brush to him away* ‘Volf Zansen ona qarşı çıxmağa vadar edildi’.

Soames was forced to set the blame entirely down to his wife ‘Soamz günahı arvadının boynuna qoymağa məcbur edildi’.

Likely / unlikely, sure, certain feilləri ilə işlənən mübtədə məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə gələcək zamanla tərcümə olunur. Məsələn: ... *he is not likely to part with it except at a good price* ‘Yəqin ki, o, ondan yaxşıqla ayrılmayacaq’.

Dediklərimizi aşağıdakı sxemdə ümumiləşdirə bilərik.

Sxemdən göründüyü kimi, mübtədə məsdər tərkibi və ya mürəkkəb mübtədə Azərbaycan dilinə məchul növ, budaq cümlə və gələcəkdə baş verəcək hərəkət kimi tərcümə edilir.

For söznülü məsdər tərkibi. Bu məsdər tərkibi cümlədə “*for* + isim (əvəzlilik) + məsdər” modeli üzrə həm məlum, həm də məchul növdə işlənə bilər.

Müşahidələr göstərir ki, *for* söznülü məsdər tərkibi həm canlı danışq dilində, həm də bədii dildə tez-tez işlənir. Digər tərkiblərə nisbətən bu tərkib ifadə olunan fikri daha da dəqiqləşdirir və əsasən mürəkkəb mübtədə funksiyasında işlənir. Məsələn: *For me to read this book is important* ‘Mənim üçün bu kitabı oxumaq vacibdir’.

Bu cümlə formal *it* ilə də işlənə bilər. Bu zaman cümlənin mənasına heç bir xələl gəlməz. Məsələn: *It is important for me to read this book* ‘Bu kitabı oxumaq mənim üçün vacibdir’.

Birinci cümləni *Suppositional Mood* və ya *Present Subjunctive* formasında işlətmək olar. Məsələn: *It is important that I should read this book* (*Suppositional Mood*). *It is important that I read this book* (*Present Subjunctive* I)

Hər iki cümlə məzmunca *It is important for me to read this book* cümləsi ilə eynidir.

For söznü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə budaq cümlə kimi də tərcümə oluna bilər. Məsələn: *We were waiting for him to do something* ‘Onun nə işə etməyini gözləyirdik’. *So I didn’t wait a second time for Mand to send me some notes* ‘Beləliklə, mən ikinci dəfə gözləyə bilmədim ki, Mand mənə qeydlərini göndərsin // Mandın mənə ikinci dəfə qeydləri göndərəcəyini gözləyə bilmədim’.

Bütün bu cümlələrdə *for* söznü məsdər tərkibi Azərbaycan dilinə tamamlıq budaq cümləsi kimi tərcümə olunur. *For* bağlayıcısı ilə müşayiət olunan məsdərin hərəkəti gələcəyə aid olur.

Məsdər tərkibi həm də mürəkkəb mübtədə, təyin, xəbər, məqsəd və nəticə funksiyalarını yerinə yetirir və sadə cümlə ilə tərcümə edilir. Məsələn: *Now the best thing will be for me to leave this place* ‘İndi mənim üçün ən yaxşı şey buranı tərk etməkdir’. Bu cümlə mürəkkəb xəbər funksiyasında işlənmişdir və Azərbaycan dilinə sadə cümlə kimi tərcümə olunur.

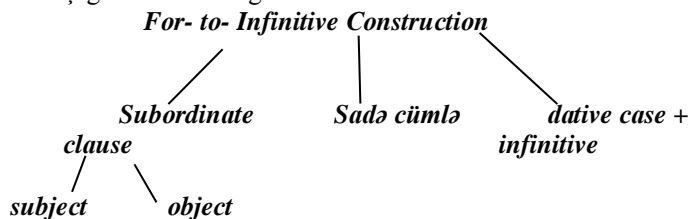
Lakin təyin, məqsəd və nəticə zərfliyi funksiyalarında işlənən cümlələr həm budaq cümlə, həm də sadə cümlə kimi tərcümə oluna bilər. Məsələn: *There was some beer for him to drink* ‘Orada bir az pivə var idi ki, o içsin // Onun üçün içiləsi bir az pivə var idi’. *I stepped aside for the young lady to pass* ‘Mən kənara çəkildim ki, gənc qadın keçsin’ // Gənc qadının keçməsi üçün kənara çəkildim’. *Some days are enough for me to translate this poem* ‘Bu şeiri tərcümə etmək üçün mənə bir neçə gün kifayət edər’.

Göründüyü kimi, nəzərdən keçirdiyimiz konstruksiyaların hər biri cümlənin bir üzvünü (mübtədanı, tamamlığı və s.) təşkil edir və Azərbaycan dilinə tərcümədə budaq cümləyə bərabər olur.

Azərbaycan dilində belə birləşmələr olmadığından tərcümə zamanı müəyyən çətinliklər yaranır. Bu konstruksiyaları düzgün tərcümə etmək üçün, onların cümlədəki sintaktik xüsusiyyətlərini bilmək və konkret daxili mənanı nəzərə almaq lazımdır.

There was nothing else to do cümləsini *dative case + infinitive* modelinə nümunə kimi göstərmək olar. Bu cümlə Azərbaycan dilinə belə tərcümə olunur: “Onun görüləsi heç bir işi yoxdur”. Burada “onun” *dative case* + “görüləsi” məsdərdir.

Dediklərimizi aşağıdakı sxemdə göstərə bilərik:

Qeyd etmək lazımdır ki, məsdərin bütövlükdə inkişafı həm Azərbaycan, həm də ingilis dilində sadədən mürəkkəbə, kəmiyyətin keyfiyyətə doğru keçməsi kimi qiymətləndirilə bilər.

Beləliklə, məsdərin hər iki dildə aşkar etdiyimiz identik xüsusiyyətlərini onların tipoloji xüsusiyyətləri kimi qiymətləndirə və mülahizələrimizi aşağıdakı şəkildə yekunlaşdırma bilərik:

Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində məsdər spesifik xüsusiyyətlərə malikdir. İngilis dilində məsdər tərkibləri feili birləşmələr, Azərbaycan dilində isə ismi birləşmələr kimi təqdim olunur. İngilis dilində olan bəzi mürəkkəb feili konstruksiyalar Azərbaycan dilində yoxdur.

İngilis dilində məsdər dilin qrammatik quruluşunun inkişafı ilə həmahəng olaraq sintetiklikdən analitikliyə doğru inkişaf etmişdir.

İngilis dilində daha çox işlənən tərkiblər Azərbaycan dilinə müxtəlif yollarla ismi birləşmələr, tamamlıq budaq cümləsi, passiv konstruksiyalar, eləcə də sadə cümlə kimi tərcümə olunur.

Ədəbiyyat:

1. Аракин В.Д. Инфинитив. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Морфология. М., 1988.
2. Adilov M., Verdiyeva Z., Ağayeva F. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı, 1989.
3. Ganshina M., Vasilevskaya N. English Grammar. M.: Foreign Languages Publishing House, 1951.
4. Jespersen O. Modern English Grammar on Historical Principles. London, 1961.
5. Khaimovich B.S., Rogovskaya B.I. A Course of English Grammar. M., 1967.
6. Kobrina N.A., Korneyeva E.A., Ossovskaya M.I., Guzeyeva K.A. An English Grammar. Morfology. M., 1985.
7. Kaushanskaya B.L., Kovner R.L. Grammar of the English Language. Leningrad, 1973.
8. Xanbutayeva L.M., Müasir Azərbaycan və ingilis dillərində infinitiv (ümumi tipoloji tədqiqat). Bakı, 2003.
9. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Maarif, 1996.
10. Musayev O. İngilis dilinin qrammatikası. Bakı: Qismət, 2007.
11. Abasquliyev T. İngiliscədən Azərbaycan dilinə tərcümənin əsasları. Bakı, 1971.
12. <https://gramaren.ru/grammar/nff/inf/68-the-for-to-infinitive-construction>
13. <https://learnenglish.britishcouncil.org/en/english-grammar/verbs/infinitive>

Ways of translation of the Infinitive Constructions from English into Azerbaijani

Summary

The article deals with the study of English – Azerbaijani translations of the infinitive constructions.

It gives information about the infinitive constructions and their ways of expression in both languages. Similar and different points related to the theme are compared in both languages.

Способы перевода инфинитивных конструкций с английского на азербайджанский Резюме

В статье рассматриваются вопросы перевода инфинитивных конструкций с английского на азербайджанский. В ней представлена информация относительно инфинитивных конструкций и способов их выражения в этих языках, выявлены их сходные и различительные черты.

Rəyçi: f.f.d. A.Quliyeva

**AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ
BUDAQ CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ
(yer budaq cümləsi)**

Açar sözlər: təhsil, tələffüz, məktəb, cümlə, mürəkkəb

Keywords: education, transcription, school, sentence, difficult

Ключевые слова: образование, произношение, школа, предложение, сложный

Təhsil rus dilində olan tədris ocaqlarında Azərbaycan dilinin öyrənilməsi Respublikamızın milli siyasəti prinsiplərinə əsaslanır və bir təlim fənni kimi məktəblərdə, universitetlərdə keçilir. Rus dilində təhsil alan şagird və tələbələr Azərbaycan dilinin köməyi ilə xalqımızın mədəniyyət tarixi, ədəbiyyat və incəsənəti ilə daha da yaxından tanış olurlar. Digər tərəfdən, onlar həmin dil vasitəsilə azərbaycanlılarla daha möhkəm ünsiyyət bağlayır, fikirlərini bir-birinə anladır, dostluq və qardaşlıq əlaqələrini daha da möhkəmləndirirlər.

Məlumdur ki, dil insanlar arasında ictimai əlaqələrin yaranmasında, cəmiyyəti təşkil edən fərdlərin bir-birini başa düşməsində mühüm ünsiyyət vasitəsidir. Respublikamızda yaşayan xalqların azərbaycanca danışa bilmələri və bunun üçün həmin dili öyrənmələri çox əhəmiyyətlidir. Bunu nəzərə alaraq dövlətimiz Azərbaycan dilinin tədrisi üçün nisbətən qısa müddətdə dərş proqramları hazırlamış, həmin fənnə aid orijinal dərşliklər və bəzi metodik vəsaitlər nəşr etdirmişdir.

Təcrübə göstərir ki, rus bölmələrində oxuyan insanların müəyyən hissəsi Azərbaycan dili fənnindən əməli vərdişlərə malik deyillər: onların söz ehtiyatı çox kasıbdır, cümlədə sözləri əlaqələndirə bilmirlər, tələffüzlərində və yazıda çoxlu səhvlərə yol verirlər və s. Bütün bunlar müəllimləri, metodistləri və dərşlik tərtib edən müəllifləri düşündürməlidir.

Nitq inkişafı anlayışı çox geniş olub, aşağıdakı sahələri əhatə edir:

- 1) ədəbi tələffüz və ifadəli oxu vərdişinin inkişafı;
- 2) lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi;
- 3) cümlə qurmaq vərdişinin inkişafı;
- 4) rabitəli nitq vərdişinin inkişafı.

Elm və texnikanın sürətlə inkişaf etdiyi dövrdə təhsil sistemi də bu yenilikdən kənar qala bilməz. Artıq neçə illərdir ki, məktəblər yeni proqram (kurikulum) əsasında işləyir. Belə yenilik məktəb həyatına, tədrisin metoduna və şagirdlərin tərbiyəsinə sözsüz ki, öz təsirini göstərir. İnformasiya kommunikasiya texnologiyaları çox ehtiyatla məktəb həyatına, tədris sisteminə daxil olub. Bakı şəhərinin pilot məktəbləri bu prosesin ilk göyərçinləridir.

Qrammatikadan şagirdlərə verilən nəzəri biliklər praktik məsələləri mənimsətmək tələbini ödəməli və nəzəriyyə ilə təcrübə arasında zəruri olan qarşılıqlı əlaqə haqqında onlarda möhkəm təsəvvür yarada bilməlidir. Şagirdlərlə yazı işi apararkən onlara elə tapşırıqlar verilməlidir ki, o tapşırıqların yerinə yetirilməsi yeni nəzəri biliklərə əsaslanmış olsun. [4, 15]

Hər iki dildə cümlənin quruluşu öyrənilən zaman hansı durğu işarələrindən istifadə edilir? Baş cümlə ilə budaq cümlələr hansı şəraitdə bir-birindən ayrılır? Budaq cümlənin baş cümlə ilə yerləri nə zaman və necə dəyişir? Bütün bu sualları aydınlaşdırmaq üçün misallar göstərilir. Rus dilində şagirdlərə elə cümlələr təqdim olunur ki, baş cümlə ilə budaq cümlənin yerdəyişməsi nisbətən asandır. Budaq cümlə baş cümlədən əvvəldə və ondan sonra yerləşə bilər. Bəzən budaq cümlə baş cümləni yarib onun ortasında yerləşə bilər. Məsələn, Куда дует ветер, туда клонится и колос. Туда, куда дует ветер, клонится и колос. Туда клонится и колос, туда дует ветер.

Tabəli mürəkkəb cümlələrdə vergülün düzgün qoyulmamağı şagird tərəfindən cümlənin başa düşülməməsi kimi qeyd olunur. Belə səhvlərə diqqət etmək məsləhətdir. Belə hallara həm azərbaycan, həm də rus dili dərşlərində rast gəlmək olur. Başqa bəhslərdə olduğu kimi, mürəkkəb cümlənin tədrisində də bir sıra ümumi metodik prinsipləri əsas tutmaq lazım gəlir. [6, 7]

Bunlar başlıca olaraq, aşağıdakılardan ibarətdir:

1) Mürəkkəb cümlə onu əmələ gətirən komponentlərin tək-cə mənaca deyil, həm də intonasiyaca bir bütöv halında birləşməsindən əmələ gəlir. Odur ki, mürəkkəb cümlənin tədrisi ilə əlaqədar bütün mərhələlərdə intonasiya üzrə iş xüsusi diqqət yetirilməlidir.

2) Budaq cümlələrin əsas növlərini öyrətməyə nail olmaq lazımdır. Digər növlərlə şagirdlər, əsasən, tanış edilməlidirlər; bu tanışlığı isə praktik yolla həyata keçirmək daha səmərəli nəticələr verir.

3) Budaq cümlələrin əksəriyyəti (şərt və qarşılıq budaq cümlələrindən başqa) uyğun cümlə üzvlərinin funksiyasını yerinə yetirir. Ona görə də tədris prosesində bunlar müvafiq cümlə üzvləri ilə müqayisə edilməlidir.

4) Durğu işarələri mürəkkəb cümləyə aid qrammatik materialla müvazi olaraq mənimsənilir. Bunu nəzərə alaraq, mürəkkəb cümlənin, xüsusən aydınlaşdırma əlaqəsi əsasında əmələ gəlmiş tabəsiz mürəkkəb cümlənin tədrisi prosesində durğu işarələrinin öyrədilməsinə səy göstərilməlidir.

5) Bu bəhsin tədrisi prosesində aparılan qrammatik təhlil zamanı mürəkkəb cümlənin quruluşca təhlilinə və onların iki və daha artıq qrammatik əsas malik olmasını aşkara çıxarmağa müntəzəm olaraq yer verilməlidir.

6) Mürəkkəb cümlənin öyrədilməsi müntəzəm olaraq nitq inkişafı üzrə işlərlə əlaqələndirilməlidir; bunun başlıca istiqamətlərindən biri – spesifik istiqaməti mürəkkəb cümlələrdəki fikri sintaktik sinonimlərlə ifadə etmək üzrə aparılan işlərdən ibarətdir. Belə ki, bu prosesdə mürəkkəb cümlələri sadə cümlələrə, budaq cümlələri isə tərkiblərə çevirməyi və üslubi cəhətdən bunların hansının dəqiq olduğunu və s. dərk edirlər.

«Tabeli mürəkkəb cümlə haqqında ümumi məlumat» mövzusunun tədrisinə şagirdlərin cümlədə sözlərin əlaqəsi haqqında öyrəndiklərini xatırlatmaqla başlamaq olar. Çünki həmin biliklər tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasındakı tabelilik əlaqəsini şüurlu surətdə mənimsəməyə imkan yaradır. Bu məqsədlə bir-iki nümunə üzərində şagirdlərin müşahidəsini təşkil etmək kifayətdir. Məsələn, *Çoban sürünü otlığa apardı* cümləsində sözlər arasındakı tabelilik əlaqəsini aşağıdakı şəkildə nümayiş etdirmək olar:

1) Çoban apardı. Çoban _____ nə etdi? _____ apardı

2) Sürünü apardı. Apardı _____ nəyi? _____ sürünü

3) Otlığa apardı. Apardı _____ hara? _____ otlığa

Şagirdlər bilməlidirlər ki, bu birləşmələrdə suallara cavab olan sözlər asılı, o biriləri isə müstəqil sözlərdir. Deməli, asılı sözlər müstəqil sözləri izah etdikləri üçün suallar tabeedicilərin sözlərdən tabe sözlərə verilmişdir.

Müəllim şagirdlərdəki bu ehtiyat biliyi nəzərə alıb izah edir ki, tabelilik əlaqəsi nəzərə alıb izah edir ki, tabeliltəkcə sözlər arasında deyil, cümlələr arasında da ola bilər. Bundan sonra şagirdlərə cümlələr təqdim olunur.

Şagirdlər əvvəlcə cümlələri ifadəli şəkildə oxuyur, onları əmələ gətirən sadə cümlələri müəyyənləşdirirlər. Sonra müəllimin təklifi ilə məzmununda yarımçıq olan sadə cümlələrdən suallar veririrlər.

Beləliklə şagirdlər asılı və müstəqil cümlələri tapırlar. Müəllim asılı cümlələrin budaq, müstəqil cümlələrin baş cümlə, onların iştirakı ilə düzələn cümlələrin isə tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu qeyd edir.

Şagirdlər öyrənirlər ki, tabeli mürəkkəb cümlələrdə baş cümlə ilə budaq cümlə tabelilik əlaqəsi əsasında birləşir. Budaq cümlə baş cümləni ya bütövlükdə, ya da onun bu və ya digər üzvünü izah edir. Bir məsələni də unutmamaq olmur ki, budaq cümlənin baş cümləyə münasibəti müxtəlifdir. Belə ki, baş cümlə qrammatik cəhətdən sərbəstdir və budaq cümləni özünə tabe edir.

Təcrübə göstərir ki, müəllim baş cümlənin bu üstünlüyünə əsaslandıqda, qrammatik suallardan bir vasitə kimi istifadə etdikdə şagirdlərə budaq cümlənin əlamətlərini, onun növlərini asanlıqla mənimsədə bilər.

Müəllim mürəkkəb cümləni öyrətməyə başlarkən, şagirdlərə münasib misallarla izah etməlidir ki, iki və ya daha artıq sadə cümlənin birləşməsindən əmələ gələn, bir mürəkkəb fikir ifadə edən mürəkkəb cümlə insanın xarici və daxili aləmində baş verən hadisələr arasındakı mürəkkəb əlaqələri bildirmək üçün mühüm bir vasitədir.

Bununla əlaqədar olaraq, şagirdlərə nə üçün sadə cümlələrin mürəkkəb cümlələrə nisbətən dildə tarixən qabaq meydana gəldiyini izah etmək də məsləhətdir.

Şagirdlərə mürəkkəb cümlədə olan sadə cümlələr arasındakı iki yolla əmələ gələn bağlılığı (tabesizlik və tabeliliyi) yazı lövhəsində və ya plakatlarda misallarla göstərməli və onlara bu sahədə bir sıra çalışmalar verməlidir. [2, 11]

Bu məqsədlə sinfin diqqətini, əvvələn birləşən cümlələrin məzmununa və onların arasında olan qarşılıqlı əlaqəyə, ikinci isə həmin məzmunun ifadə edildiyi formalara və onların mənasına cəlb etməlidir.

Belə tabeli cümlələri əmələ gətirən sadə cümlələr bir-birinə ya bağlayıcı sözlər vasitəsi ilə, ya da bağlayıcısız bağlanırlar. Müəllim sinfə müraciət edərək deyir ki, «Siz tabesiz mürəkkəb cümlədə işlənən hansı bağlayıcıları tanıyırsınız? Bu bağlayıcılar vasitəsi ilə bir-iki tabesiz mürəkkəb cümlə, bir-iki də bağlayıcısız tabesiz mürəkkəb cümlə düzəldin».

Müəllim həmin qayda ilə şagirdləri tabeli mürəkkəb cümlələrlə də tanış edir; onlara aid bir sıra misallar verir, tabeli mürəkkəb cümlədə sadə cümlələrdən birinin müstəqil, o birinin isə tabe cümlə - onu izah edən cümlə olduğunu aydınlaşdırır və buna aid bir sıra çalışmalar verir.

Mürəkkəb cümlələri keçərkən aşağıdakı ardıcılıq gözlənilməlidir:

1) mürəkkəb cümlənin dildəki əhəmiyyətini və rolunu təhlil etmək;

2) bu cümlələrin quruluşu ilə şagirdləri tanış etmək;

3) qabaqcadan göstərilmiş mətnlərdə mürəkkəb cümlələri tapmaq və onların növünü (tabesiz və ya tabeli mürəkkəb cümlə olduğunu) müəyyən etmək;

4) sintaktik təhlil aparmaq;

5) bunlarla birlikdə, danışq dili və ədəbiyyatdan (elmi-kütləvi, bədii və s. əsərlərdən) mürəkkəb cümlənin növlərini öyrənməyə aid müstəqil surətdə misallar ayırmaq;

6) öyrənilən mürəkkəb cümlə növünü işlətməklə (şəkil üzrə, müəllimin verdiyi və ya müstəqil olaraq şagirdin seçdiyi mövzu üzrə ifadə, inşa yazmaqla) yaradıcı işlər aparmaq.

Ədəbiyyat:

1. Abdullayev A. Orta məktəbdə Azərbaycan dili tədrisinin metodikası. Azərtədrisnəşr, Bakı, 1964.

2. Balıyev H. Azərbaycan dilinin tədrisi metodikasından mühazirələr. API-nin nəşri. Bakı, 1978.

3. Hüseynzadə M. «Müasir Azərbaycan dili», Azərtədrisnəşr, Bakı, 1963.

4. Əfəndizadə Ə., Əhmədov H., Kəlbəliyev Ə., Vahidov S. Orta məktəbdə Azərbaycan dilinin tədrisi. «Maarif», Bakı, 1977.

5. Əfəndizadə Ə., Əhmədov B., Həsənov M., Əfəndiyev Y., Mikayılov K. Azərbaycan dilinin tədrisi. «Maarif», Bakı, 1965.
6. Əhmədov B. Azərbaycan dili təliminin qanunları, prinsipləri və metodları. Bakı, «Maarif», 1974.
7. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Bakı, 1980.

**Learning of the clause (place) in complex sentences in
Azerbaijani and Russian languages**

Summary

Practice shows that some people who studies in the Russian sector do not own skills of Azerbaijani. Their vocabulary is very poor. They cannot connect a word in one sentence, make mistakes in pronunciation and on the letter. All this should worry teachers, methodologists and creators (authors) of textbooks.

The article is devoted to the actual problem of teaching the Azerbaijani language in schools with Russian language of instruction: teaching a subordinate part in complex sentences. The article describes the work on the teaching methodology of the complex sentence, useful effective exercises are recommended.

**Обучение придаточной части (места) в сложноподчиненных предложениях
на азербайджанском и русском языках**

Резюме

Практика показывает, что некоторые люди, обучающиеся в русском секторе не владеют навыками азербайджанского языка. Запас слов у них очень скудный (бедный). Они не могут связать слова в предложении, допускают ошибки в произношении и на письме. Все это должно волновать учителей, методистов и создателей-авторов учебников.

Статья посвящена актуальной проблеме преподавания азербайджанского языка в школах с русским языком обучения: обучению придаточной части в сложноподчиненных предложениях. В статье описывается работа по методике преподавания сложноподчиненного предложения, рекомендуются полезные эффективные упражнения.

Rəyçi: dos.Ş.A.Əhmədova

İSPAN DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN LEKSİK DİL VAHİDLƏRİ VƏ ONLARIN
AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADEKVAT QARŞILIĞI HAQQINDA

Açar sözlər: artıqlıq, isim, qeyri-müəyyənlik, kateqoriya, əvəzlilik, say.

Key words: article, noun, indeterminateness, category, pronoun, numeral

Ключевые слова: артикль, существительное, неопределенность, категория, местоимение, число

İnsanlar ilk ünsiyyətə girdikləri dövrdən etibarən sözün gücünü dərk etmiş və onu öyrənməyə səy göstərmişlər. Sözün seyrini onda gördülər ki, insanı əhatə edən hər bir əşya, hal, vəziyyət, xassə, hərəkəti onunla ifadə etmək və tərəf müqabilinə çatdırmaq mümkündür. Belə müşahidələr qədim alimlərin, hətta bizim eradan əvvəl belə, diqqətini söz haqqında söz deməyə, onları təsnif etməyə yəni qrammatik bölgü verməyə cəlb etmişdir. [3,112] Bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamış Aristotel dilin qrammatikasını yaratmış, əsas üç nitq hissəsi aşkarlamışdır: isim, fel, bağlayıcılar. Bu məşhur filosof qrammatikanı da həm dil, həm də məntiqi yanaşma baxımından öyrənmişdir: fellər bağlayıcılar və ya hal şəkilçiləri vasitəsilə isimləri idarə edərək söz birləşmələri yaratmış, cümlə səviyyəsinə tez qalxmağa imkan açmışdır. Bizim e.ə 217-155-ci illərdə İsgəndəriyyə məktəbinin dilçi nümayəndələri nitq hissələrinin təsnifatını yaratmış və məhz bu zaman öz təsnifatlarında morfoloji və semantik prinsiplərin əsasını qoymuşlar. Onların fikrincə hər bir söz əhatəsində olduğu dil vahidiylə təkə qrammatik cəhətcə uzlaşmır həm də semantik cəhətdən tamamlanır, hər hansı bir anlayışın göstəricisinə çevrilir. Hələ ilk dövrlərdən isim və artıqlar, isim və bağlayıcılar hansısa məntiqi bir kateqoriyanın reallaşmasına qulluq etmişlər. Əsrlər ötsə də hər hansı bir dilin qrammatik sxemi ilkin formasını saxlamaqla məzmunca yeniləşir, inkişaf edir, araşdırılır, başqa elmlərlə əlaqəsi təhlil edilir. Demək, sözün xüsusiyyətini müəyyənləşdirmək hələ qədim dövrlərdən əsas qoyulan iki kriteriya meyar götürülür: sözün semantik tərəfi və onun morfoloji (formal) tərəfi. Bu kriteriyalar iki olsa da bir tamlıq təşkil edir: bu iki kriteriyanın birliyi sözü məntiqi qrammatik vahidə çevrilir. Sözün formal tərtibatı olmasa, onun məzmunu heç nə ifadə edə bilməz. [5]

Sözün semantik kriteriyası onu hər hansı bir geniş məntiqi (anlayış) kateqoriyasına daxil olduğundan xəbər verir. Məsələn: məkan, zaman, əşya, topluluq, keyfiyyət, xassə və s. bildirən sözlər. İsimləri təkrardan qorumaq üçün əvəzliliklər və onların növləri. İsimlərin hal şəkilçili və ya artıqlıq və ya onsuz işlənməsilə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik anlayışı və s.

Morfoloji kriteriya isə hər hansı bir dilin öz qrammatik quruluşuna əsasən yaranır. Məsələn, Azərbaycan dilində hallanma paradigması, ümumiyyətlə şəkilçilər sistemi fəaldır, lakin İspan dilində isimlər fellərin tələb etdiyi sözözləri vasitəsilə idarə olunsalar da, onların özləri köməkçi sözlər vasitəsilə artıqlıq determinativləri və s. müəyyənləşirlər. Beləliklə bir sematik və morfoloji əlamətlərin uzlaşdığına şahidi oluruq bu da sözlərin leksik-qrammatik sırasını düzgün qurmağa şərait yaradır. Məzmun və formanın birliyi bu sıranı şərtləndirən amildir, çünki leksik-qrammatik sıra cümləni düzgün qurmağa imkan yaradır ki, bu da öz növbəsində nitq prosesinin inkişafına təkan verir. Söz funksiyası daşıyır, hər hansı anlayışı ifadə edən söz substantivləşdiyi kimi predikativləşə, aditivləşə də bilər. Dildə sözlərin funksionallığı aqlın, zəkanın məhsulu olan nitqin zənginləşməsinə gətirib çıxarır. Beləliklə funksionallığı sözün üçüncü kriteriyası hesab etmək olar. Sözlərin bir-biriylə birləşə bilməsi, mənaca və formaca uyğunlaşması dördüncü kriteriya sayılır. Beşinci kriteriya sözdüzəltmə prosesidir. Bu kriteriyalar vasitəsilə hər hansı bir dili və ya dillərin müqayisəli tipoloji təhlilini aparmaq olar. Biz İspan və Azərbaycan dillərində bir məntiqi kateqoriyanın bir hissəsinə aid tipoloji, müqayisəli tədqiqat aparaq. Hər hansı bir müqayisəli tədqiqat verilən mövzu üzrə faktların tərcüməsiylə, çevrilməsiylə başlayır. Qeyri-müəyyənlik anlayışının təhlilini əsasən isimlər və əvəzliliklər üzərində aparacaq və illüstrativ material kimi bədii ədəbiyyatlardan nümunələri tərcümə etməklə adı çəkilən anlayışın tərcümə prosesində hansı dəyişiklərə uğradığını, uğramadığını göstərməyə çalışacağıq. Əvvəlcə müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına linqvistik səviyyədə təsirini verməyə çalışacağıq. Linqvistik baxımdan bu kateqoriya ismin hansı determinativlə işlənməsindən asılıdır. Geniş bir məfhum olan müəyyənlik bir sıra məntiqi anlayışları əhatə edir: mənsubiyyət, məkan, zaman, işarə, nisbilik və s. anlayışlar ki, bunlar da özləri ayrıca kateqoriya kimi fəaliyyətlərdədirlər. Müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyasına linqvistik rəqəsdən nəzər salaq.

Bütün roman dillərində isimlərin müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası mövcuddur. İspan dilində isimlər artıqlıq işlənməsiylə həmçinin onun sıfır istifadəsiylə bu kateqoriyanı əvəz edərsə, iltisacı dillər qrupuna daxil olan Azərbaycan dilində ismin yiyəlik və təsirlik halları bu eyniliklə verilə bilər. Bu məntiqi kateqoriyanın morfoloji tərtibatına əsasən determinativlər qrupu vasitəsilə verilir.

Ispan dilində işlədilən artikllər ismin cins və kəmiyyət kateqoriyasının da göstəriciləridir. Bu, prepozitiv yəni öndə gələn göstəricidirsə, postpozitiv göstərici isə cins şəkildə və həmin sonluğu olan s.dir. ismin müəyyən və ya qeyri-müəyyənliyinə gəldikdə isə bunun ifadəsi ancaq determinativlərlə: başlıcası artikllə mümkündür. Demək bir artikl vahidi bir neçə semanı, simvolik mənanı bildirir: 1) fərdilik seması, 2) cins seması, 3) universallıq seması, 4) işarə seması, 5) ümumiləşdirmə seması. Başqa sözlə desək bu semalar artiklin istər müəyyən, istərsə də qeyri-müəyyənin bildirdiyi semantik, qrammatik mənalardır. Dərslərdən öyrəndiyimiz kimi isim sistemi öz əksini artikllərdə tapan müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik kateqoriyası ilə xarakterizə olunur. İspan artikllərinin də növləri ikidir: müəyyən artikl, qeyri-müəyyən artikl. İspan artikllərinin sıfır istifadə qaydaları var. Artikllər cinsə və kəmiyyətə görə formalara malikdir. Artiklin semantikasına növdən asılı olaraq müxtəlif leksik-qrammatik mənalara aiddir. Əgər müəyyən artikl fərdilik, demonstrativlik, unikalıq və s. malikdirsə, qeyri-müəyyən artikl vahidlik anlayışı verir, belə ki, qeyri-müəyyən artikllə işlənmiş isim həmişə tək düşünülür, haqqında məlumat olmayan, haqqında ilk dəfə danışılan bir anlam xatırlanır.[1,56]

Azərbaycan dilində isə bu kateqoriya özünü yiyəlik və təsirlik halın "Bir" sayının, qeyri-müəyyən əvəzlərin timsalında nümayiş etdirir.

1) Müəyyən yiyəlik hal- *məktəbin direktoru*

Qeyri-müəyyən yiyəlik hal- *məktəb direktoru*

Məktəbin direktoru fərdilik seması bildirirsə, yəni məhz haqqında söhbət gedən məktəbin direktoru, ikinci halda söhbət ümumiyyətlə 1 məktəbin direktorundan gedir, vəzifə anlayışı yada düşür. İspan dilində bu vəziyyət artiklin işlənməsi və işlənməməsi ilə ifadə olunur. *Məktəbin direktoru*---- *el director de la escuela*, *məktəb direktoru*---- *el director de escuela*. Birinci haldan fərqli olaraq, ikinci halda yiyəlik anlayışı deyil, qeyri-müəyyən bir məktəbin, hansısa məktəbin rəhbərliyi xatırlanır, semantik vurğu vəzifə anlamının üzərinə düşür.

2) Müəyyən təsirlik hal----- *ı,i,u,ü Come la manzana. Almanı yeyir.*

Qeyri-müəyyən təsirlik hal----- şəkilsiz *Come (una) manzana. Alma yeyir.*

Qeyri-müəyyən təsirlik hal ispan dilində ya qeyri-müəyyən artikllə və ya artiklin düşməsiylə ifadə olunur.

"*Pedro come la manzana*----- *Pedro almanı yeyir*." dedikdə, aydın olur ki, söhbət mətn daxilindən götürülmüş, haqqında danışılmış, müəyyən məlumat verilmiş almadan gedir.

"*Pedro come una manzana*----- *Pedro bir alma yeyir*." Bəlli olur ki, söhbət Pedro haqqında, onun nə ilə məşğul olmasından gedir.

3) Qeyri-müəyyənlik kateqoriyasını əvəzlərlər də ifadə edə bilər. Əvəzlərin təsnifatında belə bir növ də var: qeyri-müəyyən əvəzlər: *uno(s), cada, cada uno(s), algo, alguno, alguien etc.*

Azərbaycan dilində də eyni əvəzlər fəaliyyət göstərir: *hərə(si), biri(si), hər kəs, hər nə, kimsə, kimi, bəziləri və s.*

Bunların hər iki dildə bildirdikləri qeyri-müəyyənlik anlayışı eynidir: burada konkret şəxs deyil, ümumiləşdirilmiş bir stereotip nəzərdə tutulur. *Viene uno me dice que me conoce*.-

Biri(kimsə) gəlir və mənə deyir ki, mənə tanıyır.

4) Öz funksiyası ilə bəzən qeyri-müəyyən artikllə bərabərləşən "bir" miqdar sayı həmçinin qeyri-müəyyənlik kateqoriyasının fəal aktualizatorudur, yəni göstəricisidir. Qeyri-müəyyənlik bildirən "bir" aktualizatoru ilə fonetik eynilik təşkil edir, ancaq sema cəhətcə fərqlənirlər. Canlılara aid "bir" ləkəsinin "biri(si)" forması da mövcuddur. *Biri gəlir, birisi gedir*. Bu qeyri-müəyyənlik semantikasını ilə o "kimi", "kimsə" aktualizatoru ilə həmcins olur. *Kimi gəlir, kimi gedir*. [6]

Ədəbiyyat:

1. Adilov M.J., Verdiyeva Z.N., Ağayeva F. N. "İzahlı dilçilik terminləri", Maarif nəşr, Bakı, 1989
2. Amado Alonso "Estilística y gramática del artículo en español. Estudios lingüísticos", Temas españolas. Madrid, 1954
3. Coromines Joan "Breve Diccionario Etimológico de la Lengua Castellana", Ed- Gredos, Madrid, 2010, pág. 491
4. Emilio Alarcos Llorach "Estudios de gramática funcional del español" Madrid, 1970
5. Luis Juan Piccardo "Estudios gramaticales", Montevideo, 1962
6. Испанско-Русский словарь (под ред. Нарумова Б.П.) Изд. "Русский Язык". М, 1988. стр.830

The lexical units showing ambivalence in the Spanish language and their adequate translation into the Azerbaijani language

Summary

Presentation of the concept of certainty and uncertainty is observed in the language of every community and formal semantic differences are obvious. Such observation shows not only equality of morphologic distinctions and general semantic during the process of translation, at the same time it make main differences and shades appear

visually. During the translation, similarities draw attention involuntarily and changes that let translation be understood easily create opinion about different language families, later it helps to comprehend the subtleties of foreign or even native languages.

**Лексические единицы в испанском языке, передающие неопределенность
и их передача в азербайджанском языке**

Резюме

Представление концепции определенности и неопределенности наблюдается на языке каждой общины и формальные семантические различия очевидны. Морфологические наблюдения до сих пор демонстрируют общую смысловую идентичность, основные различия проявляются в визуальных дисплеях оттенков. Эти различия дают о себе знать особенно при переводах. Поэтому их изучение всегда актуально и важно.

Rəyçi: dos. A.V.Quliyeva

FRANSIZ DİLİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ

Açar sözlər: Le point, le point d'interrogation, le point exclamation

Ключевые слова: точка, знак вопроса

Key words: point, question mark, the exclamation point

Antik dövrünün sonundan başlayaraq durğu işarələrindən istifadə olunmağa başlanmışdır. Durğu işarələri nitqdə kiçik fasilələrlə, səsin tonu və s.kimi dil hadisələri ilə nitqdə təzahür tapmışdır. Yazılı və şifahi nitqdə durğu işarələri çox böyük rol oynayır. Cümləyə vergül artırmaqla cümlənin mənası dəyişir. Burada intonasiyanın da rolu danılmazdır. Yazıda cümlələrdə işlətdiyimiz durğu işarələrini şifahi nitqdə intonasiya vasitəsilə ifadə edirik. Rus dilində belə bir ifadə var: *Kaznit, nelzya pomilovat*,

Kaznit nelzya, pomilovat –bu cümlələrdə vergülün yerini dəyişməklə çox ciddi bir qərarın verilməsini görürük. Bu insan həyatına son qoya bilən bir qərardır. Bunun üçün də danışanda vurğunu düzgün qoymaq lazımdır.

Mətnin əsas göstəriciləri durğu işarələridir və nöqtədən sonra böyük hərflə yazılmasıdır. Durğu işarələri cümləyə nəinki ahəng, həmçinin mətnə bir nəfəs, quruluş və məna verir. Bunun üçün də on əsas durğu işarələrinin mənasını və işlənmə yerini düzgün bilmək lazımdır.

I. Cümlənin sərhəddini, bitməsini bildirən əsas durğu işarələri bunlardır:

le point - Nöqtə bir cümlənin bitməsini başqa bir cümlənin başlamasını, bir ideyadan başqa bir ideyaya keçid bildirən uzun bir fasilədir. məsələn; *Un bucheron très pauvre avait trois fills, Jaha est alle habiter en ville.*

?- le point d'interrogation-Sual işarəsi–birbaşa sual verir. Fransız dilində sual intonasiya, sadə inversiya, mürəkkəb inversiya və *est –ce que* sual sözü vasitəsi ilə verilir və yazıda bütün üsulların sonunda mütləq sual işarəsi qoyulmalıdır. Şifahi nitqdə isə mütləq intonasiya vasitəsilə biz sual cümləsini ifadə edirik. Sual işarəsindən sona başlayan cümlə böyük hərflə yazılır. Əgər silsilə suallar verilsə. məsələn : *Qu'y a-t-il, Qu'avez –vous a vous disputer?*

!- le point d'exclamation-Nida işarəsi –təəccüb, qəzəb, hiddət, sevinc və s.kimi hissləri ifadə edir. Nida işarəsindən sonra cümlələr böyük hərflə yazılır. Əgər silsilə nida cümlələri verilibsə. məsələn:-*Il ya un petit chien ecrase la-Bas!, Oh puit, rende moi ma feve!*

-le point- virgule- Noqtəli vergül-iki fikri bir-birindən ayırmaq üçün yazılır. O tekstə köməkçi ideyaları daxil etməkcün daxil edilir. Nöqtəli vergüldən sonra heç vaxt yeni fikir böyük hərflə yazılmır

.....**le point de suspension-Nöqtələr**–tərəddüd, bitməmiş fikir bildirir. Oxucuya fikrin davamını özünün fikirləşməsinə buraxır. Nöqtələrdən sonar başlanan cümlə böyük hərflə yazılır. məsələn: *Alors l'homme se leve et dit ' Je grimpe....', L'homme dit "Je saute....."*

II. Cümlənin daxili quruluşunu göstərən durğu işarələri:

,-La Virgule-vergöl işarəsi cümlə daxilində kiçik bir fasiləni bildirir. Cümlə daxilində söz birləşmələrini, sadalanan sözləri bir-birindən vergül vasitəsilə ayırırlar. məsələn: *Depuisce jour, toute la famille put manger à saf aim .Heureux ,le bucheron retourna chez lui.*

:-deux points- qosa nöqtə sadalama, izahat, tərif ifadə edir. Qoşa nöqtə vasitəsilə həmçinin dialoqlarda nitqə başlayanda, sitat gətirəndə istifadə edilir. Qoşa nöqtədən sonra heç vaxt böyük hərflə yazmaq olmaz. məsələn: *Le capuchon est Presque plein. Tout a coup une voix s'eleve derriere lui:-jaha, c'est toi?, L'homme est arrive et a dit: "je vient de prendre mon berceau"*

()-les parentheses- mütərizələr(açan ve bağlayan) bir sözün və ya cümlənin bir hissəsinin izahını vermək üçün istifadə olunur. Yəni mütərizə daxilində sözün və cümlənin izahı verilir. məsələn: *Les parenthes(es)(une ouvrant et une fermante) insolent une expression,*

-tiret –tire işarəsi –nöqtənin, nöqtəli vergülün qarşısında cümlənin sonunda heç vaxt tire işarəsi qoyulmur.

“ “ **-les guillemet –dırnaq işarəsi**-dırnaq arasında olan cümlənin kiməsə aid olduğunu və ya sözün məcazi mənada işlədilməsini bildirir. məsələn :*il expliqua alors au marchand: « Excuse-moi , je ne sais comment cela est arrive. » J'ai laisse ton fer que les dents de rats. Mais le dommage est faible. Cent kilos de fer, ce n'est pas une grosse perte.*

Ədəbiyyat:

1. L'écrit, strategies et pratique-Aline Gohard_Radencovic

Знаки препинания во французском языке**Резюме**

В конце Античного времени стали использовать знаки препинания. В устной речи мы выражаем знаки препинания с помощью интонации и ударения. А в письменной- с помощью знаков препинания. Мы меняем смысл текста при добавлении запятой в предложение. Знаки препинания имеют важное значение в предложении.

Punctuation marks in French languages

Summary

Starting from the end of the Antique period punctuation marks are used. In oral speech we punctuation marks indicates themselves with small pauses and the change of sound tones. But in written speech we put into practice by means of punctuation marks. We can change the meaning of the sentence by the use of comma. In the end we can see that punctuation marks play an important role in the text structure.

Rəyçi: dos. İ.F.Tarzumanova

Ə D Ə B İ Y Y A T Ş Ü N A S L I Q

X.M.Mecidova
Bakı Slavyan Universiteti

DİVAN ƏDƏBİYYATI ŞAİRLƏRİNİN NAMIQ KAMAL YARADICILIĞINA TƏSİRİ

Açar sözlər: Divan ədəbiyyatı, şeir dili, leksika, dil vahidləri

Key words: Classic literature, language of poet's, lecture, unit's of language

Ключевые слова: Классическая литература, язык поэзии, лексика, языковые единицы

Türk şeiri XIX əsrin ortalarına gəlincəyə qədər mənbəsini Şərqdə tapan və böyük ölçüdə dinin bəslədiyi bir mədəniyyət dünyası ilə yoxlunmuş, XIV əsrdən başlayaraq da Divan şeiri deyilən köklü bir şeir adəti içində klassik olaraq əsrlər boyu səltənətlərini sürdürmüşlər.

XVIII əsrin sonlarından XIX əsrin ilk illərinə keçərkən, türk mədəniyyət dünyası, yeni bir mədəniyyət quruluşu ilə üz-üzə gəlirdi. Qərb eləcə də, Fransız mədəniyyət həyatını tanımağa başlayan türk ziyalısı, bir tərəfdən özü üçün lazımı olan elm və texnika ilə bağlı yenilikləri, bir tərəfdən də Qərb, Fransız fikir cərəyanlarını izləyirdi. Bu qarşılıqlı ünsiyyət, əlaqələr, yaxınlıq türk mədəniyyət həyatına və ədəbiyyat dünyasına yeni keyfiyyətlər, yeni dəbli janrlar, fərqli sənət materialları qazandırır.

XIX əsrin ikinci yarısından başlayaraq Tanzimat Fərmanının (3 noy,1839) siyasi və sosial sahədə qeyd etdiyi yeniləşmə hərəkətləri, istər-istəməz ədəbiyyat sahəsinə də öz təsirini göstərirdi. "Tanzimat Ədəbiyyatı" olaraq adlandırılan bu dönm ədəbiyyatı, xalqa yönəlmə, xalqı aydınlatma və xalqını savadlandırma yolunda çalışırdı. Məhz böyük şair və yazıçı N.Kamalın bu istiqamətdə fəaliyyəti olduqca böyükdür.

N.Kamalın şeirlərində şəkil və qafiyə yenidir. Şeir dili keçmişə görə sadədir. Əski şeirə yeni bir ruh vermək, yeni bir nəfəs, bir dil vermək N.Kamal eləcə də onun dostlarının ən böyük şüarı idi.

Əski şeir ənənəsinin yanında türk şeirinə yeni bir imic və kimlik qazandırma uğrunda söylərin əsası mövcud olan şeir şəkilləri üzərində aparılan dəyişikliklərdir. Bu yolda da yenə N.Kamalın söylərini görürük. Ən çox istifadə etdiyi şeir növü qəzəldir. Onun şeirlərində yeni nəzm şəkilləri, bir az Qərbdən edilən tərcümələrin yaratdığı ilham ilə yazılmışdır. Onun yazdığı "Vaveyla", "Hilal-i Osmani" kimi şeirləri yeni tərzdə yazılmışdır, yəni sarma və çarpaz qafiyələrdən ibarətdir. Onun şeirlərində yeni anlayışlar çoxluq təşkil edirlər: akıl, medeniyyət, ıtik-name, adalet, hak, reis-i cumhur, hürriyyət, millet, vatan, kanun və s.

Böyük türk şairi Şinasi Namiq Kamala yeni şeir diliylə, əski şeirin xəyal dünyasını qırmaqda, təhkiyyə tərzini yeni bir ifadəylə ön plana çıxarmaqda və təbii etməkdə köməklik göstərirdi.

N.Kamal isə əski şeir üslubunu yıxmağa çalışır və əski tərkiblərə yeni mənalar verməklə fərqlənirdi. O, "Təhrir-i Harabat" və "Takib" əsərində Ziya Paşanı tənqid edərək, əski şeiri silkələməyə yönəlir və ona cavab olaraq bu şeir parçasını ifadə edir: *Tarz-ı Acemi niçindir ihya? Kilk-i ebede parlar iksa? Elvermedi mi Nedimü,*

Nefi?, Şirin bize var mı hiç nefi? En parlağı en büyük yalandır, Doğrusunu bul beni inandır! Türkiide kaside görmedim ben, Beş beyti bile mutabik-ı fen. Mazmunları vehmdir zünundur. Akla göre adeta cünundur.(3, 35)

Onun əski şeir tərzinə münasibəti "Mukaddime-i Celal", "Bahar-ı Danış Mukaddemesi"ndə də özünü göstərmişdir. (10,147)

Mübaligəli şəkildə əski şeiri qiymətləndirən N.Kamal çağdaş fikirlərin, düşüncələrin, məntiqin şeirə girməsini istəmişdir. O, "Təhrir-i Harabat" da bu fikrini bir daha təsdiq etmişdir: *Makbul ola şuursuz şiir? Bir kara yarar mı nursuz mühr?*

Bununla birlikdə N.Kamalın şeirini bütün olaraq qiymətləndirdiyimiz zaman qarşımıza onun kimi bir şair çıxmadığını görürük. Onun şeirindəki əski şeir ünsürləri və motivləri ilə tədqiqatı Tunca Kortantamer, Marmara Universitetinin nəşr etdirdiyi "Ölümünün 100.yılında Namiq Kemal" adlı kitabında aparmışdır. Üstəlik, bu kitabda "hürriyyət, vatan, millet" anlayışlarını və məzmunlarını tapa bilirik. (10, 123)

Başqa bir tərəfdən Saədettin Nüzhetin nəşr etdirdiyi "N.Kemalin bütün şiirleri" kitabına nəzər yetirdiyimizdə şairin on bir qəsidə, beş tarix, üç tərkib-bənd, üç rübai, on yeddi məsnəvi, dörd mürəbbə, altmış yeddi qitə, altı muxəmməs, üç müsəddəs, bir təxmis, üç yüz iyirmi iki qəzəl yazdığının şahidi oluruq.

Əslində N.Kamal heca vəzniiylə yazdığı da yoxlamışdır. "Gülnihal" pyesində mezarçıların türküsü, "Celaleddin Harzemşah" da Cabirin melodiyası, "Akif bəy" də meyhançinin və çalğıcıların mahnılarının hamısı heca vəzniiylədir.

N.Kamal xitabət üslubunun ən məlum ünsürlərindən ustalıqla istifadə edərək inkişaf etdirdiyi şeir tərzini, təsirini Cumhuriyyət dövründə aparmışdır. Əslində Kamal, Tənzimat ədəbiyyatında dil məsələsini "Lisan-i Osmaninin Edebiyatı Bazı Mulahizəti Şamildir" adlı yazısında geniş və ilkin olaraq "söz"ün dəyərinə və gözəl olmasına diqqət etmişdir. Türk dilinin işlənməsinin vacibliyini ilk dəfə o dilə gətirir və bir qrammatikanın əksikliyinə diqqət edir. Türk

dilində bir lüğətin olmamasından çox üzülür və elm adamlarından mətnlərin bir antologiyada toplanmasını məsləhət görür. (11,276)

Bütün yazıları dirçəliş, yurtsevərlik, hüriyyət, məşrutə, siyasi azadlıq, Osmançılıq, İslamçılıq, maarif, iqtisad, qəhrəmanlıq ətrafında dönər. Bütün bunlar fəlsəfi yox, sosial fikirlərdir. Tənqid, biyoqrafiya, teatr, roman, tarix və məqalə şəklində yazdığı əsərlərdə demək olar ki, bütün xüsusiyyətlər oxşardılar. Nəzm və nəsr üslubu ilə bu tipli yazılarda istifadə etdiyi mövzular bir-birinə yaxındır. Çünki bunların hamısında danışan, düşünən və yaşayan Namiq Kamalın özüdür. Qəhrəmanlar da, üslub da fikirlər də özüdür.

N.Kamal fikrincə, Divan ədəbiyyatı sənətkarın öz varlığı ilə, cəmiyyətlə və təbiətlə sıx əlaqəsi olmayan, öz içinə qapanmış, mücərrəd, yad ünsürlər üzərində qurulmuş, yad materiallar işlədən və mahiyyət etibarilə fantastik ədəbiyyat idi.

Onun tərəfdarı olduğu ədəbiyyat isə, Divan ədəbiyyatına görə cəmiyyətlə, həyatla, dünya ilə əlaqəli bir realist ədəbiyyat idi.

N.Kamalın fikrincə şeir “mücerret bir emr-i tabii” dir. Bu səbəblə o, çox bir dəyərə sahibdir. Şeiri nəsrə bir bəzək vasitəsi kimi istifadə etmək doğru deyildir. O, şeir üçün ən böyük zərər qaynağıdır. Şeirin bir çox faydaları olmaqla bərabər, onun həm də bir əyləncə qaynağı olduğunu da söyləmişdir.

N.Kamal Tənzimatdan əvvəl ədəbiyyatçıları, *mənanı qafiyəyə fəda etdikləri* üçün tənqid edir və səmimi etirafını bildirir, Onları, *şevaibi mevaibe, takvayı deryaya, kevakibi mevakibe, sugrayı kübraya* qafiyə edərək hünər göstərdiklərini söyləyir. (CII, s. 343-344)

N.Kamal, heca ölçüsüylə yazılmış bir şeirdə, türk dilində sözlərin bir-biriylə qafiyə olduqlarını daha düzgün hesab edir. Hətta aruz vəznüylə yazılan şeirlərdə belə bənzəşən sözlərin türkçədən seçilməsini yeniliyə doğru atılmış bir addım olaraq qəbul edir. Bu vəziyyət, qafiyədə yeni arayışları dilin sadələşməsi üçün böyük əhəmiyyət kəsb etdiyini qeyd edir. (C.II, 414-415)

N.Kamal, Şinasi ilə tanış olandan sonra gözüni Qərbə çevirib yeni ədəbiyyatda *təbiətə, ağıla, həqiqətə uyğunluq* prinsipini mənimsəməyə köhnə ədəbiyyatın təsirindən asan qurtula bilməyəcəyini yaxşı başa düşür.

Şinasinin, Namiq Kamal üçün çox tərəfli bir “mürşid”; yol göstərici, rəhbər olduğu mütləqdir. Bir başqa sözlə desək, N.Kamaldakı həyəcan yüklü bütün yeni fikirlərinin qaynağı, ilkin olaraq Şinasidir.

Şinasi ilə birlikdə, ya da Şinasidən sonra N.Kamalın şeirində və nəsrində görülən xalq dili, mədəniyyəti, ifadəsi, düşüncəsi ilə vətən, millət, ədalət, haqq, hüquq, bərabərlik, milli məclis, sərbəst fikirlər, cəmiyyət, vətən sevgisi, xalqa xidmət, ..s. kimi qavramlar Şinasidə də tapılır. Şinasinin təsiri ilə Qərbə yönəlsə də, o köhnə ədəbiyyatın adət-ənənəsinin təsirindən qurtula bilmir. Bu təsir gənclik yaşlarında nəsir sahəsində özünü göstərir. Leskofçalı Qalib bəyin divanına yazdığı və ustasına göndərdiyi əski üslunda yazılmış önsözündə hansı mənbələrdən bəhrələndiyini qeyd etmişdir: *“Esasında iltizam ettiğim meslek Feyzi yoludur, fakat bütün istilahatı ısrakiyey hasrederek teşbih-i şairaneden mahrumiyetini istemediğimden ekser yerlerinde Urfi ve Nefinin teşbihatına ve bazı cihetlerinde Şevketin hayalatına taklit eyledim. Kısa kısa ifadelerde, Füzulinin mektubuna benzettim ve birkaç yerde, makamı sanayi-i layziyyesine azmayış ettim ve ebyat ile vassaf yoluna gittim...”*(C.I, s.24-25)

N.Kamal öz məsləkdaşları olan Ahmet Vefik Paşanı, Sami Paşanı, Yusif Kamalı yəni əski şeirlərin təsiri ilə yazanları hər zaman tənqid edir, o, bu şairlərə ərəbcə və çağatay ləhcəsini təqlid etməkdə təqsirləndirir və əl salır. Nəfini, Nabini təqlid etmək ancaq zamanın təlimatlarını, qanunauyğunluqlarını bilməməyin nəticəsidir demişdir. (C.I,s.421-428)

N.Kamal yaradıcılığı ilə məşğul olan tədqiqatçılar şairi Tənzimat nəsrinə damğasını vuran kimi qiymətləndirirdilər. Məhz onun ədəbiyyata nəzmdən çox nəsrinin yenilik gətirdiyini və bu sahədə xidmətlərinin daha çox olduğunu dilə gətirmişlər. (4, 415). Doğurdan da, N.Kamalın şeirlərini təhlil edərkən onun Leskofçalı Qalibin şeirlərinə olan maraq görünür. Bu şeirlərin bəziləri Naili, Nedim, Nabi, Fehim və s. kimi Divan şairlərinin qəzəlləri ilə qafiyə baxımından eynilik təşkil edir. O, Nəfinin yaradıcılığını yaxından izləyən şairlərdən biri olmuşdur. Onun bir çox məqaləsində, nəzmdə Nəfi, nəsrə Veysini nümunə olaraq götürməyin vacibliyini dəfələrlə qeyd etmişdir. (10,130). N.Kamal Nəfinin yoluyla getdiyini “Təhrir-i Harabat” əsərində *“Nəfinin asari lisanımızda belagaten deşil, fakat fesaheten müstəşhettandır. Binaenaleyh ben dahi tarz-ı ifade de anın isrine tabi oldum”* sözləriylə etiraf edir. (10,131...)

O, hətta Nəfinin təşbihlərindən yararlanaraq, hətta bəzi şeirlərinə nazirələr yazması onu bəyəndiyini bir daha təsdiq edir. Şair Nəfi Divanının ilk şeiri olan

Ben ölüsem dahi aşüfte olur halk-cihan, Hüsn-i tabir-ü beyan-ı çimen-i hakimdən.. bu misrəni çox bəyənməmiş və bunu nəzirə yazmışdır: *Edebiyyat ile hürriyete can versem de, Başka bir Namık-ı şeyda yetişir hakimden* (10,47)

Bu iki şeir parçasına baxdığımız zaman eyni fikrin şahidi olduq. Amma N.Kamalın dilinin daha asan və anlaşılın olması diqqəti çəkir. N.Kamal da ustası Nəfi kimi lətifələrdən, hadisələrdən, atalar sözündən, gözəlləmələrdən çox istifadə etmişdir. Bu mənada o, Nəfinin bu beytini bəyəndiyini qeyd edərək, *“Nəfi, Kamet mi bu, ya fitne-i ber pay-i kıyamet, Salınsa tutar alem-i gavgay-ı kıyamet* bu beyti ilə hakkı kəlamı tərif etmidir”. Başqa bir nümunədə şair, gənc şairlərə *“şeyrdə söz ilə mənə arasında uyğunluq mütləq lazımdır, öz türk kəlimələrdən istifadə etmək lazımdır”* deyərək Nəfinin başqa bir qəzəlini göstərmişdir: *Söz müdür ol ki çep ü rast düşse mazmunu, Nice manay-i düriştün boza bir lafz-i sakim...*

Göründüyü kimi, bir kiçik şeir parçasında *söz, çep, nice, boza, bir* sözləri əsl türk sözləridir. O, hətta Nəfinin bu gözəl sözlərini və “Sihamı Kaza” əsərini daha da qiymətləndirərək, türkçə yazılmış ən mükəmməl əsər olduğunu qeyd etmişdir.

O, Nəfi ilə bərabər, eyni zamanda Nedimin əsərlərini də bəyəndiyini dəfələrcə dilə gətirmişdir. O, Nedimin osmanlıların ən fəxr edəcəyi şair olduğunu qeyd etmişdir. Hətta dostu E.Tefvikə yazdığı məktubunda, Nedimə təriflər

yağdırmışdır. N.Kamal hələ iyirmi yaşındaykən Nedimin: *Ey alem-i misalin seyyahı huşyari, hiç kasr suretinde gördünmü nev baharı*. Şeirinə nəzirə olaraq "Sakiname" əsərini yazmışdır. O, dostlarına yazdığı məktublarında ən çox Nefi və Nedimə yer vermişdir, çünki sadəcə onların şeirlərini, kəlamlarını bəyənmişdir. Məsələn, Nedimin bir məsnəvisində yer alan "*Ömrüm isen de çabuk geç*" fikirini çox bəyənərək yazır ki, bu fikir nə Füzulidə, nə Şərqdə, nə də qərbin şairlərində vardır. Amma, bu o demək deyildir ki, böyük şair Tənzimat dövründə Divan ədəbiyyatına üstünlük verir. Hər zaman onlara qarşı çıxır, onun fikrinə görə, divan şairləri öz zamanlarında dəyərlidirlər.

Divan şairlərindən ən çox bəyəndiyi Füzulinin "Şikayetname" sidir. Leskofçalı Qalib bəyə məktub yazarkən önsöz olaraq Füzulinin misralarından faydalanır. Azərbaycan dilində şeirlər söyləyən Füzulini "*Şərqdən zühur edən şairimiz*" olaraq qəbul etmişdir. Açıq, aydın, başa düşülən dildə yazılan şeirlərinə görə Nedimdən öncə sayır.

N.Kamaldan fərqli olaraq Füzuli qəzəl ustadıdır və qəzəl dilinin böyük yaradıcısıdır.; ikincisi, məsnəvi dilinin qüdrətli sənətkarıdır; üçüncüsü isə nəsr dilinin ilk görkəmli müəlliflərindəndir. Onun dilində nə qədər çox ərəb-fars sözləri işlənsə də, onlar aparıcılıq hüququna sahib deyil. Məhz bu fikirlər N. Kamal üçün də keçərlidir. Bu inkar olunmazdır ki, hər iki şairin ayrı-ayrı şeir misralarında, beytlərində xalis türk sözləri işlənsə də, əcəbi dil faktları da üstünlük təşkil edir. Məsələn, Füzulidə: *Saçma ey göz eşkden gönlümdeki odlare su, Kim bu denli dutuşan odlara kılmaz çare su, Suyu virsun bağban gülzarı zahmet çekmesün, Bir gül açılmaz yüzün tek verse bin gülzâre su, Gam günü etme dil-i bîmardan tiğın diriğ Hayrdır vermek karanü gecede bîmâre su...* Misralara analitik yanaşanda, leksik, morfoloji, sintaktik şəkilləri təhlil edəndə türk mənşəli sözlərin normaları ardıcılığını qoruduğu hiss olunur. Söz və ifadələrə nəzər saldıqda isə, məsələn, söz, göz, gönül, kim, su, gün, yüz, gece sözləri əsl türk sözləridir. Hələ ayrı-ayrı sözləri –lüğət vahidlərini bir yana qoysaq, bu misralardakı bəzi idiom və ifadələr müasir Türkiyə türkçəsində eynilə işlənməkdədir: *tuşan, kılmaz çare, zahmet çekmesin, gül açılmaz, gam günü, karanlık gece, hayırlar vermek* və s.

Füzulidə olduğu kimi, N.Kamalin qəzəllərinin dili olduqca çətindir. Qəzəllərdə xitab, müraciət məqamlarında dil daha da qəlizləşir. Məsələn: *Zevk-i vaslınla geçen demlerimi yad edeyim, Bırakın ağlayayım halime feryad edeyim, Aşk ile ah edeyim, şöyle ki, tesirinden Beni bin nare yakan gönlümü berbad edeyim, Tiğına secde edip kible-i ebruye bedel, Aşkta ben de bir ayini nev icad edeyim. Namık'ın niceye dek haline rahm etmeyesin, Sana asi görünüp gayre mi feryad edeyim?*(3, 67, 68)

Burdan da qeyd edə bilərik ki, Divan ədəbiyyatı şairlərinin N.Kamal yaradıcılığına təsiri olduqca böyükdür. Onun dilində işlənən alınma sözlər türk ədəbi dilinə mexaniki olaraq gətirilməmiş, bunlar leksik-semantik və funksional-qrammatik cəhətdən mənimsənilmiş, poetik təfəkkürün bir neçə əsrlik təcrübəsinin məhsulu olan vahidlər olaraq qalmışdır.

Ədəbiyyat:

1. Akün Ö.F. Namık Kemal, İslam Ansiklopedisi, İstanbul, 1988, 168 s.
2. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri, TDK, Ankara, 2 Baskı, 1986, 628 s.
3. Dizdaroğlu H. Namık Kemal: Hayatı, Sanatı, Eserleri, İstanbul, Varlık Yayınevi, 1952, 101 s.
4. Ebüzziya T. Namık Kemal, İstanbul, 1888, 423 s.
5. Ebüzziya T. Namık Kemal'in Tercime-i Hali, İstanbul, 1886, 487s.
6. İpek H. Nefi hayatı sanatı eserleri, Akçağ yayımları, İstanbul, 10.baskı, 2006
7. Kabaklı A. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul, 1980, 260 s.
8. Karaalioglu S.K. Türk Edebiyatı Tarihi-II, İnkilap ve Aka Yayınevi, İstanbul, 1978, 797 s.
9. Kocatürk V. M. Türk Edebiyatının Antolojisi: Başlangıçtan bugüne kadar, Ankara, Edebiyat Yayınevi, 1967, 823 s.
10. Üstünova M. N.Kemal'in özel mektuplarında edebi konular, İstanbul Gaye Kitapevi, 2005, 317 s.
11. Yetiş K. Namık Kemal'in Türk Dili ve Edebiyatı Üzerine Görüşleri ve Yazıları, İstanbul Alfa Yayınevi, 1996, 426s.

Poets of Classical literature effect on on N.Kamal's works.

Summary

Poets of Classical literature have a big effect on N.Kamal's works. He wrote some of his inspired by them. However, he tried to destroy ancient style of poetry and give new meaning to it. He consider that Turkish words in poem written in syllable have perfect rhyme with each other.

Влияние поэтов классической литературы на творчество Намика Кемала

Резюме

Невероятно велика роль поэтов классической литературы на творчество Н.Кемала. Им были написаны подражания на некоторые их стихотворения. Но он, пытался разрушить старые стихотворные стили, стараясь придать новое значение старым оборотам. В стихах, написанных в слоговом размере (хедже), он смог точно определить рифмующиеся в турецком языке слова.

Rəyçi: dos.V.Ç.Həsənova

BƏDİİ SİMVOLİZMİN HƏDDİ VƏ HÜDUDSUZLUĞU
(Anarın “Gözmuncuğu” povesti fonunda)

Açar sözlər: Anar, Gözmuncuğu, metafora, bədii simvolizm, yuxu, ölüm

Key words: Anar, chorm, Gözmuncugu, literary symbolism, dream, death

Ключевые слова: Анар, Гезмунджугу, метафора, сон, смерть

“Sənət bizə ona görə verilib ki, həqiqət bizi öldürməsin”

Fridrix Nitsşe

Doğrudanmı həqiqət insanı öldürə bilər?... Zaman keçdikcə insan daşlaşmış ruhun təsiri ilə ətrafı görməməyə başlayır. Buna baxmayaraq, düşünən beyinlər, aydın fikirlər, görünən gözlər tərəfindən açıq olduğu halda pərdə arxasındakı gerçəklik hər kəsə – bəşəriyyətə göstərilməyə çalışılır. Ancaq elə göstərilməlidir ki, bu həqiqət insanları öldürməsin. Bu məqamda intellektual təfəkkürün dadına ədəbiyyatda metaforizm, simvolizm çatır. Bu obrazlılıq ta qədimdən ədəbiyyatda öz köklərini salmışdır. Əsrlər keçsə də hər dövərdə ədəbiyyat həqiqəti çatdırmaq üçün köməkçi obrazlara əl atmışdır ki, bunlar kimi zaman tərəgözlər, əjdahalar, uçan xalçalar, kimi zaman ağ qoçlar, qara qoçlar, gözmuncuğular olmuşdur.

“Bədii nəsrə də şərti metaforik üsluba müraciət halları son dövrlərdə daha da çoxalmışdır. Lakin hər halda əsl sənət, sənətkarlıq axtarmaq düz olmaz. O fantastik situasiya, şərti metaforik obraz, simvolik obraz, simvolik aləm sənətkarlıqla yaradılmış hesab edilə bilər ki, onda həyat, real və psixoloji fakt ustalıqla əks etdirilmiş olsun” (3,164). Bu baxımdan Anarın simvolik dünyası ədəbiyyatda fərqli baxış bucağı yaradır. Yazıçının bədii epoxasının kiçik həcmli hekayələrindən tutmuş romanlarına qədər hər bir əsərində şərtlilik, metaforizm, simvolizm ehtiva olunmaqdadır. Bu simvolizmi ən başlıca onun əsərlərinin adlarında görmək olar. Müəllifin “Beş mərtəbəli evin altıncı mərtəbəsi”, “Yaxşı padşahın nağılı”, “Gürcü familiası”, “Mən, sən, o və telefon”, “Ağ qoç, qara qoç” və s. əsərlərinin həm adı, həm də mətni bir söz oyunu təsiri bağışlayır, bizi düşünməyə vadar edir, tarixin dərin qatlarına, ən ilkin qaynaqlarına səyahətə çıxmağa səsləyir. Yazıçının yaradıcılığına bu mövqedən yanaşan professor Əzizxan Tanrıverdinin fikirlərinə diqqət yetirək: “Yazıçının əsərlərində fantastik ünsürlərdən istifadə hadisələrin daha canlı, daha düşündürücü olmasına səbəb olmuşdur. Belə fantastik ünsürlərə “Ağ liman”, “Macal” və “Əlaqə” əsərlərində də rast gəlirik. “Ağ liman”da Nemətin yuxusu, “Macal”da Fuadın yuxusu bilavasitə hadisələrin açılmasına imkan yaradır, eyni zamanda dinamikliyi təmin edir, baş verəcək hadisələrin ifadəsi üçün zəmin hazırlayır” (5, 62-63). Anar bu kimi simvolik vasitələrdən istifadə edərək, düşündüyü fikri oxucuya daha orijinal formada ötürür. Onun əsərlərinin böyük bir qismi tamamilə simvolik təzadlar üzərində qurulmuşdur. Yazıçının “Əlaqə” povesti bu baxımdan daha zəngindir. Tədqiqatçı Həsən Quliyevin də dediyi kimi: “Əsərdə qeyri-adiliklə adilik, fantastik elementlərlə təbii həyat səhnələri bir-birini tamamlayır və çox zaman bunlar arasındakı sərhəd hiss olunmur” (4). Anar nəsrinin ən xüsusi cəhətlərindən biri də budur ki, yazının seyrinə dalan oxucu, qeyd olunan qeyri-adiliklə adiliyin fərqi varmadan, hər şeyi “adi” kimi qəbul edib, mətnin axını ilə irəliləyir. Bu qəbildən olan əsərlərinin hələlik son pərdələrindən biri, çıxışıyla ədəbiyyat aləmində hadisəyə çevrilən “Gözmuncuğu”dur. Povest olmasına baxmayaraq mövzu sferası baxımından roman qədər əhatəli bir əsərdir. O, Anar təxəyyülünün ümumi inikasıdır. İndiyədək yazdığı əsərlərinin əsas qəhrəmanı olan “insan”ın daxili aləmini, həmin aləmin xarici təzahürünü yazıçı bu əsərin əsas ideyası kimi işləmişdir. Digər yazılarında Xeyir və Şərin mübarizəsini fərqli personajlarda gördüyümüz halda bu əsərdə bir insanın daxilində görürük. Eynilə həyatdakı kimi, amma metaforik planda...

“Gözmuncuğu” Anar yaradıcılığında hökm sürən mistisizmin zirvəsidir desək, yanılmırıq. Yazıçı sanki, bu yazıyla oxucunun intellekt səviyyəsini yoxlayır, dünyaya baxış bucağını genişləndirir. Povestin hər fəslə müxtəlif mənbələrdən gətirilən epigraflarla başlayır və müəyyən mənada mövzunun istiqamətini oxucuya pıçıldadır.

“Gözmuncuğu”nda sujet mürəkkəbliyi və metaforizm

Əsərin başlanğıcındakı bir neçə fikirdən sonra oxucu artıq qəbirdəki insanın həyəcanına şərik çıxdığını anlayır. Amma bunu yeni anlayırdı ki, bir andaca özünü ana bətnində tapır: “Çox-çox illər sonra ucalıqdan ölümə itələndiyi kimi, indi də həyata itələndirdi” (2,26). Elə bu məqamda bənzətmədə bir dəyişiklik diqqəti çəkir. Axı əksinə olmalı idi, həyata itələndiyi kimi ölümə itələnməli idi. Deməli, Əhliman ölümdən həyata qayıdır. Bunun hansı həyat olduğu qəhrəmana hələ aydın deyil. Ölümdən sonrakı həyatı, ölməzdən əvvəlki həyatı?

Əhliman əvvəlcə istidən buğlanan asfalta yapışdığı halda, sonra başına dopdolu ləyəndən tökülən və bütün vücudunu soyuq bir gündə sızım-sızım sızıldan suyu hiss edir. Artıq bu lövhələrdən aydın duyulur ki, fərqli zaman kəsirləri şərti şəkildə eyni anda təsvir olunur. Yazıçı qələmi bu qeyri-reallığı elə canlı nəql edir ki, sanki belə də olmalıymış kimi gəlir insana. Yuxarıda da qeyd olunduğu kimi povestin fəsillərinin adları və verilən epigraflar bədii mətnin məzmunundan xeyli məlumat verir. Belə ki, ilk bölmədə Dostoyevskidən verilən epigraf Əhlimanın dilində öz əksini tapır: “Möcüzəni inkar edən insan dərhal Allaha da inkar edəcək. İnsan möcüzəyə möhtacdır” (2,21). Ömrü boyu materialist olan Əhlimanın qəbirdə dirilərkən tək çarəsi möcüzə gözləmək olur. Və bu möcüzəni inanmadığı Allahdan

gözləyir. Elə bu məqamda yazıda güclü metaforizm baş qaldırır. Artıq obrazın daxilində Hörmüzlə Əhrimənin savaşı başlayır. Bir yanda möcüzə gözləyən, o biri yanda möcüzəyə inanmayan Əhliman boy göstərir.

Bu mətndə də Anar nəsrinin özünəməxsusluğu qorunur. Hər an tarixin keşiyində duran yazıçı burda da keçmiş ədəbiyyata nəzər edir. Anar nəsrinə məxsus keçmişə xatırlama, tarixdəki personajları yenidən canlandırma və onların dilindən hər dövr üçün xarakterik olan mövzulara toxunma priyomundan burda da istifadə edir. Əsərin üçüncü fəslində görünən və öz qəribəlikləri ilə yadda qalan Nəsrulla obrazı elə Mirzə Cəlilin Nəsrullahını xatırladır. Qəbirdən “xortlayan” meyiti görəndə elə davranır ki, sanki məhz belə də olmalı imiş. Əsərdə şərtikdən, metaforizmdən də o tərəfə bir canlanma yaranır. Dirilən ölüyə diri insan heç bir qəribə hal göstərmədən davranır. Paltarını belə sakit şəkildə çıxarıb “ölüyə” verir. Və hətta yanında olan Fazilin qorxudan qaçdığını görəndə gülərək “guya heç ömründə xortlayan ölü görməyib”(2,51) deyir. Bu sözləri Nəsrullanın dilində Anar elə səsləndirir ki, bu mistisizm olduqca real alınır və hətta insana elə gəlir ki, sanki bizim həyatımızda da hər gün qarşılaşdığımız ən sadə hadisələrdən biridir. Əslində isə xortlayan ölü görməsək də ən az onun qədər qəbul olunmaz, ağıl almaz olayları, zamanla ən qəbul olunacaq hadisə kimi qarşılaşmağımıza bariz nümunədir. Böyük əksəriyyətimiz dünyada olan qəribəliklərə qarşı Nəsrulla qədər etinasızıq...

Ümumiyyətlə, əsərin bu fəslə metaforik çalar, şərti mənayla zəngindir. Yenə Nəsrullanın dilindən səslənən: “O dünya, bu dünya elə bilirsən böyük təvafütü var? Orda ölümlər diri kimidir, burda dirilər ölü kimi” (2, 62 s.) – ifadə yuxarıda qeyd edilən mülahizəyə bir nümunə kimi çıxış edir.

Povestin “Karma” fəslində Əhliman araşdırmalar nəticəsində başqa bir aləmin varlığına inanır. Zaman, məkan ölçüləri ayrı olan bir aləm. Burda keçmiş də, indi də, gələcək də yoxdur... Ümumiyyətlə, vaxt anlayışı yoxdur. Vaxtın fəvqündə duran ədəbiyyat var. Anar da məhz bu vaxtın fəvqündə duran bir ədəbiyyat nümunəsi yaratmışdır. Hansı ki, orda zaman, məkan anlayışı yoxdur. Varlığı, aləmi yalnız məntiqlə izah etməyin mümkünsüzlüyünü anlayan yazıçı mistik bir əsər meydana gətirir. Çünki, qəhrəmanı olan “insan”ı anlamağa çalışır. Hər nə qədər “insanı anlamaq isə heç mümkün deyil” (2,112 s.) desə də...

Ölüm metaforası

Anar digər ədəbi nümunələrində olduğu kimi, burada da ölümə fərqli don geyindirir. Əsərdə ən güclü metaforik vasitə kimi ölümdən istifadə edir. Əvvəldə verilən məlumatlardan da aydındır ki, necə bir ölüm təsvir edir. Anar ölümün mahiyyətini açmağa çalışır. Əsrlər boyu tarixin ən dərin qatlarından bu günə qədər bütün düşünüən beyinləri maraqlandıran suala cavab axtarır. “Nədir ölüm-həmişəlik son ya başqa bir həyatın başlanğıcı?” (2, 26 s.). Lakin bu başlanğıc heç də bizim düşündüyümüz başlanğıc olmur. “Dirilmə” hissəsində artıq buna şahid oluruq. Qəbirdəki Əhlimanın bir anda “vücutnamə” sözünə xatırlaması da təsadüfi deyildi. Çünki vücutnamədə də qəhrəmanın doğulandan öləndə qədər, hətta öldükdən sonrakı həyatı belə təsvir olunur. Eynilə Əhlimanın həyatı kimi. Yazıçı bir ifadə ilə əslində oxucusuna müəyyən mənada informasiya ötürür. Əhlimanın qəbirdə xatırlamaları o qədər irreal olur ki, əsərdə baş qəhrəmanla növbələşərək danışan yazıçı özü də olanlara təəccübünü bildirir, “ölübsə bunları necə xatırlayır?” (2, 25 s.). Sual yazıçıyla bərabər oxucunu da düşündürür. Amma haqqında danışılan üçüncü göz –bəsirət gözü əslində, cavabı tapmağa yardım edir. Elə bu göz sayəsində hətta qəbirdə olanda, yuxuda və ya gerçəkdə olmasından asılı olmayaraq fərqli hadisələri fraqmental olaraq xatırlayır. Bir anda xatırladığıları isə yaşadığı həyatda duyduğu sarsıntılar idi. Xatırladığı ağrı, kürəyindəki qırmancları yaraları uşaqlıqda olmasına baxmayaraq üstündən illər keçəndən sonra, qəbirdə zaman məfhumunu silir və yenidən göynəməyə başlayır. Daxilindəki Əhrimən var olma səbəbini Əhlimana xatırlatmağa çalışır. Əhlimanın faciəsinə çevrilən üçüncü göz əsər boyu fərqli hadisələrə səbəb olur. Elə yaddaşında oyanan kəsik parçalar da bu gözün törətdiyi bəlalardır. Amma bu parçalarda xatırlanan sözlərdən birinin “karma” olması, əslində Əhlimanın üçüncü gözlə mübarizə apardığını oxucuya ötürmə məqsədi daşıyır. Hadisələrin inkişafı nəticəsində, “Karma” fəslində isə oxucu bunu daha əhatəli anlayır. Karmanı ən dolğun təfəkkür tərzə hesab edən Əhliman, onun əsas ideyası olan “nə əkərsən, onu da biçərsən”(2, 113 s.). fikrini dəstəkləyir. Qəhrəman düşünür ki, yaşadığın ömürdə yalnız xeyirə xidmət etməlisən. Digər tərəfdən isə, edilən pisləklərin, ömrü boyu onu zədələyən, zəhərləyən, hətta qəbirdə də rahat buraxmayan pisləklərin necə unudula biləcəyini anlamır.

Yuxu metaforası

Povestdə yuxu və oyaqlıq bir-birinə dərinəndə çulğışmış şəkildə təsvir olunur. Bəzən yuxu, xatırlama anını oxuyarkən bir də görürük hadisənin cərəyan elədiyi zamanı vəərəqləyirik. Belə sehirlə hissələrdən biri də Diri Babayla bağlı olan məqamlardır. Əgər ki, ədəbiyyatda şərtiklik, metaforik üslub olmasaydı, “məsum” insan beyni bu lövhələri necə anlayacaqdı? Anar mistik fikri bu fəsillərdə Nirvana həddinə çatdırmağı bacarır. Nitsşenin fikriylə desək, bizim ölməməyimiz üçün olan sənətdən həqiqəti çatdırmaq vasitəsi kimi istifadə edir. Çünki bu fəsillər elə səviyyədə verilir ki, anlamaq olmur, ölümdən sonradır ya əvvəl; yuxudur ya gerçək...

İlk anda Diri Babayla görüşə gedəndəki səhnələr artıq oxucunun fikrində fərqli çalarlar yaradır. Dostlarının onun gedib-gəlməsini aradan zaman keçməsinə baxmayaraq hiss etməməsi və bu haqda sual etməmələri Əhlimanla bərabər oxucunuda düşündürür. Hadisələrin sirlə irəliləyişi bir anda oxucuya elə təsir bağışlayır ki, hər şey yuxudur; əgər Əhlimanın evinin divarında asılan iri gözmuncuğu olmasa idi...

“Əshabi-Kəf” başlığı altındakı yazılarda da yuxunun illuziyasına qapılılıq. Bir anda yuxudan gerçəkləyə, gerçəklikdən yuxuya doğru addımlayan Əhlimanın “raqsi” oxucunun başını döndürür. “Möcüzə” axtarışında olan insan üçün bu bölmə əsl möcüzədir. Əshabi-Kəfin eczakkar qatları əsrlərdir dünyaya məlumdur. “Qurani-Kərim” də haqqında məlumat verilən hadisəni Anar əsrlərin ağışundan alıb dövrümüzdə uyğunlaşdırır.

İyirmi beş yaşında yoxuşu töyşüyərək qalxıb Əshabi-Kəfə gələn Əhliman, burada bir neçə saat yatdıqdan sonra

–əlli beş yaşında pilləkənlərdən rahatlıqla aşağı enir. Bəli, yanılmadıq, aradan otuz il keçmişdir. Amma nə Əhliman nə də oxucu bunun fərfinə varır. Ta ki, aşağıda baş verən hadisələrə qədər. Əhlimanın otuz ilə yaxın bir müddət yatması müəllifi qətiyyənlə heyrləndirmir. Hər şeyi anlayan oxucu isə gördüyünə inana bilmir. Olanlar isə tam həqiqətdir. Çünki divarda ən böyük gerçəklik olan müstəqil Azərbaycanın şanlı üç rəngli bayrağı asılmışdı.

İnsan daxilindəki “İşıq” və “Qaranlıq”

Əsrlərdir həm elmin, həm də ədəbiyyatın, ümumiyyətlə, bəşəriyyətin ən aktual mövzularından biri Xeyirlə Şərin mübarizəsidir. Bu mübarizə ən qədim zamanlardan mövcuddur. Şərq mədəniyyətinin ən qiymətli abidələrindən olan “Avesta”dakı Xeyir və Şərin təmsalindəki Hörmüz və Əhrimənin savaşı zamanın süzgəcindən keçib bu günümüzdə də öz əksini tapmaqdadır. Və dünya var olduqca bu mübarizə davam edəcəkdir. Çünki nə qədər ki, insan var, bir o qədər də Xeyir var və nə qədər ki, insan var, bir o qədər də Şər var olacaqdır.

Tarixi və bəşəri mövzularda zamanın nəbzini tutmağı bacaran ədəblərdən olan Anar da hər yazısında bu mövzuya toxunmuşdur. “Anarın “Yaşamaq haqqı” traktatı, “Gecə düşüncələri” esselər toplusu, “Ağ qoç, qara qoç”, “Göz muncuğu” və s. kimi əsərləri də tarixə, milli yaddaşa və keçmişimizə çəkilən illustrasiyalardır. Nə deyirsiniz deyir, yazıçı üçün tarixi qata aludəlik, bağlılıq və bələdlik çox şeydir” (1). Tədqiqatçının da dediyi kimi, Anarda tarixi qata bağlılıq və bələdlik onun əsərlərində var olan vahid xətt kimi izlənilir. Tarixi yaddaşa olan marağı qələmindən çıxan yazılarda can tapır. Belə ki, ta qədim zamanlardan var olan Xeyir və Şərin mübarizəsi əsərlərinin böyük əksəriyyətində özünü göstərir. Lakin “Gözmuncuğu”nda məsələyə daha da orijinal yanaşaraq bu mübarizəni bir insanın təmsalində vermişdir. Xeyir də, Şər də, işıq da, qaranlıq da, Hörmüz də, Əhrimən də bir insanda – Əhlimanda cəm olmuşdur. Qəhrmanın daxilində olan təzadlar, bəzən xeyirin, bəzən də şərin elementlərinin qarşı-qarşıya inikası, hadisələrin necələyindən asılı olaraq dəyişir.

“Xudavəndi-ələm insanın qəlbinə müəyyən bir sirr də yerləşdirib. Atəş dəmirə, ya daşda gizləndiyi kimi, bu sirr də orda gizli qalır. Ancaq dəmir çaxmaq daşına çırpılanda qığılcım çıxır” (2, 76s.). İnsan qəlbindəki sirlər də məhz çətinliklərlə qarşılaşanda meydana çıxır. Əhlimanın qəlbinin sirləri dünyanın çətin, məkrli sınaqları ilə qarşı-qarşıya qalanda aşkar olur. Xeyir qığılcımı gördüyü an içindəki işıq vüsət aldığı kimi, Şərin zülmətində kor olduğu zaman da daxilindəki qaranlıq düşüncələrini bürüyür. Qonşudakı uşaq –Nəsim ona Əhrimən deyir. Çünki o, özü Şəri simvolizə edirdi. Diri Baba isə ona Hörmüz deyər müraciət edir. Çünki o, Xeyirin təmsalında çıxış edir. Cəmiyyət Əhlimanı idarə edir sanki, ondakı işığı da, qaranlığı da onlar ərsəyə gətirir.

Əsərin ən xırda detallarında belə daim Əhlimanın daxilindəki işığı və qaranlığı görmək olur. Bir yanda Əhrimənin əlindən tutub ayağa qaldıran, başından ləyənə tökülən buz kimi su, bir yandan Hörmüzü cuşa gətirən narın yağışdan xoşallanması sanki Əhlimanın daxili mübarizəsinin ən incə nüansı kimi təsvir olunmuşdur.

Sirli-sehirli dünyadan Ay qızının gəlişi povestə fərqli çalar qatır. Ay gecənin zülmətini aydınladığı kimi Aydan da Əhlimanın qaranlıq dünyasını bir anlıq aydınladı sanki. Əhlimanın “məni bədbəxt eyləyən, xoşbəxt eyləyən gecə”(2,122s.)–dediyi an gəlir Aydan. Və bu gəliş Əhlimanın daxilində ən saf hissləri oyadır. Aydana zərər yetirmək qorxusuyla onu sadəcə uzaqdan izləməsi qəhrmanın saflığına işarədir. Amma bu anların da heç bitməsinə istəmir. Ayın özü kimi “bu qədər yaxın, bu qədər uzaq” olan qızı sadəcə izləməklə kifayətlənir və onu Ayın bir gecəlik hədiyyəsi adlandırır. Aydanın gəlişi elə bir iz qoyur ki, Əhliman bu möcüzənin təkrarını gözləyir. Və gözlədiyi olur – Aydan yenə Ayın sehrinə qapılıb Əhlimanın qəlbinə rıqqətə gətirmək üçün təşrif buyuyur. Amma sevgi qədər mükəmməl hiss də qəhrmanın qəlbindəki qaranlığı aydınlada bilmir. Aydan gedərkən onu səsləyib yıxılıb ölməsinə səbəb olur. Hər nə qədər mübarizə aparsa da, Hörmüz Əhrimənə qalib gələ bilmir. Çünki insan itirmək qorxusuyla üzləşəndə hər şeyi unudub yalnızca qazanmağa çalışır. Bu qələbənin doğru yaxud yanlış olması isə onu düşündürür.

Əhlimanda olan yaman göz onu daim şər əməllərə doğru çəkir. Yazıçının Təpəgöz əhvalatını yad etməsi də təsadüfi deyildir. Eynilə Təpəgöz kimi Əhlimanın da gözü Şərə Şərlə qalib gəlmək istəyir. Əhliman onu incidənlərə nifrət edərək onları gözlərinin “tilsiminə” salır. Onu incidən hər kəs bəlasını tapır. Müəllif burda dünyanın bəlasının əslində insanların xəbisliklərində, daxili qaranlıqlarında, mənfi xislətlərində gizləndiyini aşkar şəkildə vurğulayır. Bir növ insanları bütün bunlardan uzaq olmağa səsləyir.

Müasir dövr Azərbaycan nəsrinin “Diri Baba”sı ünvanına layiq Anar, Diri Babanın Şər qüvvələrdən qorumaq üçün Əhlimana bağışladığı göz muncuğu kimi, həm dünyanı, həm də insanları mənfi hisslərdən, bəd əməllərdən qorumaq üçün oxucularına “Göz muncuğu” əsərini əmanət edir. Diri Babanın göz muncuğu Zərdüşt peyğəmbərdən yadigar qalmışdısa, Anarın “Göz muncuğu” da “Avesta”dan əmanət qalmışdır. Əgər düşünsək ki, Əhlimana Əhrimənin hiylələrindən qorunmaq vasitəsi kimi göz muncuğu verilsə, demək, Anar “Göz muncuğu”nu oxucularına, ədəbiyyata bağışlayaraq bir fikri də təsdiqləyir; Əhliman məhz insanların, ümumən, bəşəriyyətin simvolik obrazıdır. Hər bir insanın daxilində olan Xeyri də, Şəri də qüvvətə gətirmək onun elə özündən asılıdır. Bu yolda vasitə isə “Göz muncuğu” kimi əsərlərdir. İnsan ruhunun hər halını çatdıran povest təmizləyə,saflığa çağırış marşı kimi səslənərək, əksi olan təqdirdə nələrin baş verəcəyini metaforik, simvolik planda oxucuya çatdırır.

Sənətin gücündən istifadə olunaraq yazılan bu bədii nümunə Azərbaycan ədəbiyyatını da “yaman göz”dən qorumağa çalışır. Mənfi fikirlər yığılaraq gözdə cəmlənir. Anar isə, gələcək nəsillərə bəd düşüncədən uzaq “yaman göz”ün tilsiminə düşməyən bir ədəbiyyat yaratmağı obrazlı şəkildə “Göz muncuğu” ilə çatdırır.

Ədəbiyyat:

1. Akimova Elnarə. Səksəndən görünən yaxınlar və uzaqlar, “Ədəbiyyat qəzeti”, 10 mart 2018
2. Anar. Göz muncuğu, Bakı, “Yazıçı” nəşriyyatı, 2014, 162 s.

3. Hüseynoğlu Tofiq. Söz –tarixin yuvası, Bakı, Azər nəşr, 1998, 164s.
4. Quliyev Həsən. Əlaqələrin mürəkkəbliyi, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 23 iyun 1977
5. Tanrıverdi Əzizxan. Anarın nəsrı, Bakı, ”Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2013, 68 s.

**The extent and limitless of literary symbolism
(On The background of Anar’s the story of “Gozmuncughu”)**

Summary

Gozmuncughu is one of the most recent writings of Anar creativity who is considered one of the most successful writer of the Azerbaijani literature. It is an example of literary prose, written with the help of elements of mysticism and symbolism, which is selected from other works with their inner qualities and the metaphors of dream, death, return, the motives of good and evil which used in the work have been analyzed with taking attention.

**Безграничность художественной символики
(На фоне повести Анара "Гезмунджугу" (амулет от глаза))**

Резюме

Произведение "Гезмунджугу" которое был написан со стороны одним из самых известных писателей Азербайджанской литературы Анара, отличается от других произведений современной литературы последних времён. И тем самым считается полным символических и мистических сюжетов. В этом произведении были использованы и анализированы такие метафоры как : сон, смерть, добро- зло, возвращение.

**DÜNYA ƏDƏBİYYATI YAZIÇILARININ AZƏRBAYCAN
ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ**

Açar sözlər: Dünya ədəbiyyatı, tədqiq və tərcümə, ədəbiyyatşünaslıq, Ernest Heminqueyin

Key words: World literature, investigation and translation, literary studies Ernest Hemingway

Ключевые слова: Мировой литературы, исследование и перевод, литературоведении, Эрнеста Хемингуэя

Böyük Amerika yazıçısı Ernest Heminqueyin bədii irsi dünyanın başqa ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da tədqiq, tərcümə və nəşr edilmişdir. Azərbaycan MEA-nın həqiqi üzvü İsa Həbibbəyli “Ernest Heminqueyin bədii irsi və Azərbaycan” adlı məqaləsində yazır: “Məlumdur ki, Ernest Heminquey dünyada tanınan məşhur, görkəmli Amerika yazıçılarında biridir. Onun adı Beynəlxalq Nobel mükafatına layiq görülmüş cəmi bir neçə Amerika yazıçısı ilə birlikdə çəkilir. Lakin Ernest Heminquey (1899-1961) həm də geniş mənada bütün bəşəriyyətə məxsus qüdrətli sənətkardır. Görkəmli yazıçının əsərlərində qaldırılan problemlər bir ölkəni, yaxud xalqı deyil, dünyanın əksər xalqlarını düşündürür, narahat edir.

XXI əsrdə beynəlxalq terrorizmə qarşı aparılan qlobal mübarizə, müharibə və sülh, habelə insan haqları probleminin kəskin şəkildə cəmiyyət həyatına daxil olması Ernest Heminqueyin əsərlərini yenidən oxuyub öyrənməyə, ondan dərs almağa ciddi bir zərurət yaradır. Bütün bunlara görə ki, Ernest Heminqueyin ideyaları bütün mədəni dünyada olduqca aktual səslənir. Heminqueyin əsərlərində yeni dönüşün əsas səbəbi yuxarıda qeyd edilən arqumentlərlə bağlıdır. Ernest Heminquey XX əsr boyu olduğu kimi, XXI əsrdə də mübarizə səngərində olan, bəşəriyyəti işıqlı ideallara doğru aparacaq ölməz sənətkar funksiyasını uğurla, inadla həyata keçirir” (1, 134).

Məlumdur ki, Azərbaycan oxucuları Ernest Heminqueyin əsərləri ilə ilk dəfə 1938-ci ildə tanış olmuşlar. “Gənc yazıçı Yusif Şirvan (1910-1979) “Əlvida, silah!” romanından bir parçanı Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Revolutsiya və kultura” (“İnqilab və mədəniyyət”) jurnalında çap etdirmişdir. Rus dilindən edilmiş bu tərcümə ilə Azərbaycanda Ernest Heminquey irsinə ciddi marağın olduğu aşkara çıxmışdır. Lakin Stalin repressiyası və İkinci dünya müharibəsi kimi hərbi-siyasi hadisələr bir müddət Heminqueyin əsərlərinin Azərbaycan dilinə çevrilərək xalqa çatdırılmasına maneçilik törətmişdir. Beləliklə, Azərbaycanda Ernest Heminqueyin yaradıcılığı ilə əsaslı tanışlıq XX əsrin əllinci illərinin sonlarından etibarən başlanmışdır. Altmışınçı illərdən başlayaraq səksəninci illərin sonuna qədər 30 illik bir dövrdə Ernest Heminqueyin əsas əsərləri Azərbaycan dilinə tərcümə edilərək böyük tirajla kitab halında nəşr olunmuşdur”. (2, 89)

Yuxarıda adı çəkilən tədqiqatçının da təsdiq etdiyi kimi Ernest Heminqueyin əsərləri Azərbaycan dilinə əsasən rus dilindən tərcümə edilib. Bunun səbəbi kifayət qədər aydındır. Keçmiş SSRİ-də hakim dili rus dili olduğundan və Azərbaycanda tərcümə məktəbinin əsası məhz bu dildən edilən tərcümələr əsasında qurulduğundan, habelə digər xarici dillərdə kadrın demək olar ki, olmaması Heminqueyin əsərlərinin də tərcümə və nəşr işində vəziyyətin bu şəkildə olmasını şərtləndirmişdir. Hörmətli akademik İsa Həbibbəylinin adı çəkilən məqalədə ifadə etdiyi fikirlərə rəğmən, qeyd etməliyik ki, Azərbaycanda əsərlərin ikinci dildən tərcümə edilməsi ənənəsi “orijinala yaxın” kimi epitetlərlə səciyyələndirilə bilməz. Niyə? Hər şeydən öncə ona görə ki, “bədii əsər bütün hallarda orijinaldan tərcümə edilməlidir, çünki, məhz bu halda müəllifin nə demək istədiyi tam şəkildə aydın ola bilər. İkinci dil vasitəsi ilə tərcümə bütün hallarda məqbul sayılmamalıdır, ən azı ona görə ki, mütərcim bu halda orijinalın başına nələrin gətirildiyindən xəbərsiz qalır. İkinci dildən tərcümə edən müəllifin əməyini qiymətləndirmək üçün məqbul meyar mövcud deyildir. Əgər orijinaldan tərcümə edən şəxs hər hansı səhvə yol veribsə və ikinci dildən tərcümə edən mütərcim də ən yaxşı halda bunu təkrar edirsə, demək, bədii əsərin mətnindən sürətli uzaqlaşmalar baş verir. Bir qayda olaraq, orijinaldan tərcümədə səhvə yol verən mütərcimin qüsuru sonradan başqa qüsurların və kobud səhvlərin meydana gəlməsinə səbəb olur.” (3, 7)

Ancaq vəziyyət belədir ki, bizim mühitdə Heminqueyin əsərlərinin orijinaldan sözlün əsl mənasında tərcümə edilməsi işinə hələ də sistemli şəkildə start verilməmişdir və biz rus dilindən edilən tərcümələrlə kifayətlənmək məcburiyyətindəyik. Azərbaycanda tərcümə məktəbinin əsasını qoyanlar arasında Cəlal Məmmədovun (1918-1983), İslam İbrahimovun (1922-1985), Cabbar Məcnunbəyovun (1912-1967) Ernest Heminqueydən etdikləri tərcümələr (Cəlal Məmmədovun tərcüməsində “Qoca və dəniz” povesti, İslam İbrahimovun tərcüməsində “Körpü başında qalmış qoca” hekayəsi, Cabbar Məcnunbəyovun tərcüməsində “Milad bayramı hədiyyəsi” publisistik очерki) indi də ciddi mütaliənin predmetini təşkil edir. Azərbaycan oxucularının həmişə böyük maraqla mütaliə etdiyi “Əlvida, silah” romanını dilimizə görkəmli mütərcim Hacı Hacıyev tərcümə edib. Adı çəkilən tərcüməçinin tədqimatında İspaniya müharibəsinə həsr edilən “Əcəl zəngi” romanı da maraqla qarşılanır.

Filosof və tərcüməçi, ədəbi prosesdə bir sıra ciddi yazıları ilə seçilən f.e.d. professor Niyazi Mehdiyin və f.e.d., tanınmış tərcüməçi Zeydulla Ağayevin ingilis dilindən etdikləri tərcümələri də bu baxımdan böyük maraq doğurur. Heminqueyin ən maraqlı hekayələrindən olan “Yağış altında pişik”, “Təmiz, işıqlı bir yer idi”, “Bir günün intizarı”, “Hindu koması” hekayələrinin tərcüməsi bir də onunla əlamətdardır ki, bu hekayələr Heminquey poetikasının sistemini

müəyyən buzlaq altında göstərmək qüdrətinə malikdir. Qeyd edək ki, Heminqueyin Nobel mükafatına layiq görülən “Qoca və dəniz” povesti həm rus, həm də ingilis dilindən tərcümə edilib. Povesti orijinaldan Manaf Süleymanov həyata keçirib (4, 1). Hər iki versiyada müəyyən fikir ziddiyyətləri, povestin ruhunun adekvat olmayan şəkildə tərcüməsini təsdiqləyən qüsurlar mövcuddur. Manaf Süleymanov şəxsi həvəsi çərçivəsində ingilis dilini öyrənmiş, ancaq fikrimizcə, onun bu dili o qədər də mükəmməl bilməməsi həm Selincerin, həm də Heminqueyin əsərlərinin tərcüməsinin keyfiyyətinə əsaslı şəkildə təsir göstərmişdir.

Bir cəhəti də qeyd edək ki, Ernest Heminqueydən edilən tərcümələr rus tərcümə məktəbinin əlamətlərini də özündə daşıyır. Əsərin kommentariyalarla təchiz edilməsi, oxucuya müəyyən mənadan bələdçilik, müəllif haqqında geniş və tutumlu informasiyanın verilməsi və başqa bu kimi cəhətlər rus dilindən edilən ilk tərcümələrdə yer almışdır. İlk təcrübənin bu kimi elə təqdirəlayiq cəhətləri mövcuddur ki, şübhəsiz, onları tərəddüdsüz qəbul etmək lazımdır, çünki bu ənənələr ümumilikdə tərcümə işinin əsaslarını təşkil edən komponentlərdir. Əgər Hacı Hacıyevin “Əlvida, silah” romanının tərcüməsi o dövr üçün etibarlı məxəz sayıla biləcək ön sözlə müşayiət edilməsəydi, oxucu, şübhəsiz ki, romana bu qədər maraq göstərməzdi, göstərsəydi də, bu, daha çox lokal səciyyə daşıyardı. Düzdür, sovet dönəmində əcnəbi yazıçı və onun əsərləri haqqında senzura çərçivəsində məlumatlar çatdırılırdı, ancaq bütün hallarda ayıq oxucu o zaman baş verən ideoloji-siyasi hadisələri müəyyən mənada qiymətləndirmək imkanına malik idi. Bəzən qərb tədqiqatçıları və nasirləri, o sıradan filosof və filoloqları haqqında nəşr edilən tənqidi məqalələrdə elə sitatlar yer alırdı ki, normal insan, nə qədər ideoloji basqı altında olsa da, bunların hansı səbəblə edildiyinin fərqi olmurdu. “Əcəl zəngi” romanının tərcüməsi isə məşhur rus yazıçısı Konstantin Simonovun “Heminqueyin yaradıcılığında ispan mövzusu” müqəddiməsi tərcümə edilmiş (5, 11) və oxucuların ixtiyarına verilmişdir. Annotasiyadan başqa, yazıçı haqqında digər yazıçının, dünyanın fərqli siyasi lagerinə mənsub yazıçının söz deməsi, oxucunu mütaliə zamanı istiqamətləndirsə də, indi də yazıçı haqqında deyilən ən mötəbər fikirlərdən hesab edilməlidir.

Ernest Heminquey haqqında Azərbaycan oxucusu və filoloji fikrinə məlumatlar bir neçə yolla çatdırılıb. Bunlardan ən sadəsi ensiklopedik nəşrlərdir. “Azərbaycan sovet Ensiklopediyasında” Ernest Heminquey haqqında verilən mükəmməl məlumat və tövsiyə edilən elmi ədəbiyyat sadəcə istiqamətləndirici məxəz sayılmalıdır. Ali məktəblərdə tədris edilən xarici ədəbiyyat kurslarında da Ernest Heminqueydən daha ətraflı bəhs edilir. Bu sırada bəzi tədqiqatçılar sovet ədəbiyyatşünaslarının məlum fikir və ideyalarını təkrar etsələr də, Heminqueyin həyatı, yaradıcılığı, epistolyar irsi, nobel mühazirəsi, müasirlərinə münasibəti və manifest formasında olan publisistik məqalələrinin adları sadalanır, bunların bədii və elmi özəllikləri şərh və təhlil edilir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Ernest Heminqueyin adı qərb ədəbiyyatlarına, xüsusən XX əsr Amerika ədəbiyyatına həsr edilən doktorluq və namizədlik dissertasiyalarında da çəkilmiş, müəyyən təsadüflərdə, deyək ki, onun müasirlərinin yaradıcılığında, poetika sistemlərindən bəhs edilərkən, Heminqueyin məqalə və əsərlərinə, Heminqueydən bəhs edən tədqiqatçıların irsinə müraciət edilib. Digər önəmli cəhət, Folkner, Remark və Oldinqtondan bəhs edilən dissertasiya və monoqrafiyalarda müqayisəli təhlil konteksti Heminquey yaradıcılığının əsaslı öyrənilməsinə təkan verib. Filologiya elmləri namizədi Elxan Şirinovun “Folknerin hekayələrinin onun nəsrində yeri” adlı namizədlik dissertasiyası (6, 12) bu mənada son dərəcə səciyyəvidir. Bu iş Folkner haqqında sanballı tədqiqat əsəri olmaqdan əlavə, həm də XX əsr Amerika ədəbiyyatı haqqında yüksək elmi səviyyədə və müqayisələr əsasında məlumat verir. Elxan Şirinovun bu tədqiqatında və digər məqalələrində XX əsr Amerika ədəbiyyatını dünyaya gətirən amillər əsaslı şəkildə həll edildiyindən bu dissertasiyanı oxuyarkən Ernest Heminqueyin hansı ənənələrdən yarandığı, məlum əsərləri hansı səbəbdən qələmə alması, yazıçılıqda hansı meyarlara üstünlük verməsi sözün əsl mənasında aydınlaşır. Azərbaycanda Azərbaycan-Amerika ədəbi əlaqələrinə həsr edilən doktorluq və namizədlik dissertasiyalarında Ernest Heminquey ya epizodik şəkildə, ya da konseptual problemlər kontekstində araşdırılır. Bu mənada f.e.d. professor Zeydulla Ağayevin işi maraq kəsb edir (7, 11).

Ernest Heminqueyin yaradıcılığı bu gün də bütün dünyada olduğu kimi Azərbaycanda da tədqiq edilir. Tədqiqatçı Süsənbər Ağamaliyevanın Amerika nəsrinə, xüsusi olaraq Ernest Heminqueyin bədii nəsrinin araşdırılmasına həsr etdiyi məqalələrin elmi səviyyəsi, klassik irsə modern dünyagörüşü ilə kompleks yanaşma tərzii ilə diqqəti çəkir. Tədqiqatçı Ernest Heminqueyin yaradıcılıq axtarışlarını, onun Amerika və dünya nəsrinə gətirdiyi yenilikləri, təkrarsız nasirin fərdi üslubunun novator keyfiyyətlərini özünəməxsus şəkildə açıb göstərə bilmişdir.

Ədəbiyyat:

1. Ağamaliyeva Süsənbər Məhəddin qızı NDU aspirantı Ernest Heminqueyin “Afrikanın yaşıl təpələri” kitabının təhlili Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi Əsərlər Humanitar Elmlər Seriyasızmalar İnstitutu Filologiya məsələləri №1 NDU “Qeyrət” 2010, səh.134.
2. Ernest Müller Heminquey “Seçilmiş əsərlər” Bakı, “Şərq-Qərb” nəşriyyatı, 2011, səh. 89.
3. Ernest Müller Heminquey Qoca və Dəniz «Qanun» nəşriyyatı, Bakı, 2011, səh7.
4. Ernest Müller Heminquey “Seçilmiş əsərlər” Dünya ədəbiyyatı kitabxanası, Bakı, 2011, səh 1.
5. yenə orada, səh. 11
6. yenə orada, səh12
7. Heminquey E. Körpü başında qalmış qoca. Bakı, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti, 8 avqust, 1959, səh.1

Investigation and translation of writers of world literature in Azerbaijan literary studies**Summary**

The artistic heritage of the great American writer Ernest Hemingway has been researched, translated and published in Azerbaijan as well as in other countries of the world. In the twenty-first century global war on terrorism, war and peace, as well as the seriousness of the human rights problem, have a serious necessity to study and learn from Ernest Hemingway's works. Acquaintance with the creativity of Ernest Hemingway in Azerbaijan has begun since the late fifties of the twentieth century. Beginning from the sixty to eighty years main works of Ernest Heminquey were translated into Azerbaijani and published in a large circulation in a book in the period of 30 years.

**Исследование и перевод писателей мировой литературы
в литературоведении Азербайджана****Резюме**

Художественное наследие великого американского писателя Эрнеста Хемингуэя было исследовано, переведено и опубликовано в Азербайджане, а также в других странах мира. В глобальной войне XXI века с терроризмом, войной и миром, а также серьезностью проблемы прав человека возникла серьезная необходимость учиться и учиться на работах Эрнеста Хемингуэя. Знакомство с творчеством Эрнеста Хемингуэя в Азербайджане началось с конца 50-х годов XX века. Начиная с шестидесяти до восьмидесяти лет основные произведения Эрнеста Хеминкея были переведены на азербайджанский язык и опубликованы в большом тираже в книге за 30 лет.

Rəyçi: f.e.d. H.Əliyeva

«GİZLİ BAKI» ƏSƏRİNDƏ DİL VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: Gizli Bakı, M.S.Ordubadı, tənqid, ədəbi proses, ədəbiyyat tarixi

Key words: Hidden Baku, M.S.Ordubadı, criticism, literary process, history of literature

Ключевые слова: Скрытый Баку, М.С.Ордубади, критика, литературный процесс, история литературы.

Məmməd Səid Ordubadinin bütün fəaliyyəti və yaradıcılığı içərisində yazdığı tarixi romanlar silsiləsi daha üstün yer tutur. Tarixi romanının yaradıcısı bir-birinin ardınca «Gizli Bakı», «Dumanlı Təbriz», «Döyüşən şəhər», «Dünya dəyişir», «Qılınc və qələm» əsərlərini yazdı. Bu romanlar Azərbaycanın inqilabi hərəkat tarixini əks etdirirdi. Həmin romanlar öz ardıcılığına və ideya-məzmun birliliyinə görə silsilə təşkil edir. Bakı fəhlələrinin həyat və mübarizəsi bu romanlardan olan «Gizli Bakı»nın əsas ideya istiqamətidir.

«Gizli Bakı» romanının dili bir anlığa quru təsir bağışlayır. Əvvəl bu romanın dilinə girişmək istəmirsən. Amma dərinə gedəndə görürsən ki, XX əsrin əvvəllərində (1905-ci ildə) Bakıda baş vermiş inqilabi-tarixi hadisələr, siyasi olayların təqdimi təkcə dövrün şəraiti, situasiyası, tarixi şəxsiyyətləri ilə deyil, eləcə də M.S.Ordubadının həzin, siyasi dil və üslubu ilə də təqdim olunur. Özü də mükəmməl bir şəkildə.

Elə öncə, Ordubadinin romanlarının adları dəqqəti cəlb edir: Dumanlı Təbriz, Gizli Bakı, Döyüşən şəhər və s. Rəmzi mənalara, semiotik işarələrə diqqət yetirin. Hər bir şəhərin-Təbrizin də, Bakının da, digər nəzərdə tutulan şəhərlərinin də, onların adamlarının da, sadə fəhlələrinin də başı dumanlıdır, bu şəhərlərin fəhlələri döyüşkəndir, öz azadlıqları, müstəqillikləri uğrunda əzmkarlıqla mübarizə aparıblar. Rəmzi mənə daşıyan «Gizli Bakı»da müəllif Bakıda yaranan gizli inqilabi dərnək və təşkilatları, əlbəttə, nəzərdə tutur. İrtica qüvvələri də inqilaba qarşı qəsdini gizli saxlamağa çalışırlar. Sosial-demokratların gizli yığıncaları fəhlə evlərində, bəzən şəhər kənarında keçirilirsə, irtica qüvvələrinin gizli qəsdləri milyonçu evində müzakirəyə qoyulur. Buna görə də «Gizli Bakı» romanı bir-birinə düşmən olan iki sinfin gizli fəaliyyət meydanına çevrilən şəhər mənasında düşünülür.

Ümumiyyətlə, bir publisistik, yazıçı kimi M.S.Ordubadının «Molla Nəsrəddin» curnalında, dövrün digər mətbu orqanlarında gizli imzaları da olmuşdur. Bu «gizli» sözü ilə bağlı olduğu üçün deyirik. Məs.: Hərdəmxəyal, Hərdənbirçi, Divanı, Bəhai, Fat, Felyetönçü, Məsa, Molla xırdavətçi, M.S., O, Səfayi Mərvan, Zıq-Zıq.

Bu imzaları professor Adil Bağirov «Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü»ndə (1.,s.64-66) vermişdir.

Şübhəsiz, «Gizli Bakı»nın dili ictimai-siyasi dilin, üslubun panoramasıdır. Hər şeydən əvvəl, bu dilin leksikası, terminologiyası yada düşür. Bu leksika dövrün, ədəbi dilin məlum mərhələsinin ictimai-tarixi hadisələrini əks etdirir. Buna görə də həmin leksikanı məzmun etibarlı ilə ictimai- siyasi leksika adlandırmaq olar.

G.İsmayılova həmin dövrün ictimai-siyasi leksikasını səciyyələndirərək belə yazır ki, 20 il ərzində ədəbi dildə müxtəlif ictimai-siyasi hadisələrlə bağlı yüzlərlə yeni söz, birləşmə və ifadə yaranmışdı. Fəal adlandırma prosesləri fonunda danışığın geniş surətdə terminləşməsi inkişaf edir. Öz əsasını bizim ictimai həyatımızdan alan bu tendensiya, meyl müxtəlif formalarda özünü göstərir...(2., s. 66, 67).

«Gizli Bakı» romanının təsvir olduğu mərhələ haqqında Tofiq Hacıyev yazır: «Azərbaycanın yeni milli mədəni şəraiti milli ədəbi dilin məhz belə təzahürünə imkan verir. Azərbaycan milli ədəbi dilinin dediyimiz əlamətlərini qazanmasına bir sıra faktorlar üçün də tarixi-siyasi bünövrə təşkil edən Azərbaycanda kapitalizmin yaranması və milli burcuazıyanın inkişafıdır. İqtisadi təmərküzləşmə gedir, fəhlə sinfi yetişir, digər iri sənaye sahələri yaranır. Bu müəssisələrdə insanlar adi kütlə şəklində cəmlənmir, onların arasında siyasi, mədəni ünsiyyət başlayır. Həmin ünsiyyət dilin ictimai vəzifəsini eyni siyasi faydalılıqla dolğunlaşdırır, onu fəallaşdırır. Eyni zamanda müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə – ruslar, gürcülər və digərləri ilə ünsiyyət azərbaycanlılarda ədəbi dil hissini gücləndirir, dil normasını kamilləşdirmək ibrəti aşılayır...ibrətlənmə eyni zamanda canlı ünsiyyət prosesində sadə insanlar, fəhlələr arasında da öz nəticəsini verir. Bu öz növbəsində milli oyanış, milli özünüdərk etmə prosesi ilə birləşirdi. Beləliklə, ədəbi dildə ünsiyyət zəruriləşir, belə ünsiyyət geniş kütləni əhatə edirdi (3., s. 179, 180).

Ünsiyyəti təmin edən ictimai-leksika məhz bu dövrdə, mərhələdə «çevikləşir», daha da aktivləşir. Və bu leksikanı bir sıra qruplar üzrə təsnif etmək olar:

- 1) 1905-ci il inqilabı ilə bağlı: nümayiş, mart nümayişi, kütlə, may nümayişi, intibahnamə, atlı kazaklar və s.
- 2) müəssisə adları: Əlibəyovun kəndir fabriki, Mirzəbəyovun tütün fabriki və s.
- 3) toponimik vahidlər: Qaraxəhər, Ağşəhər və s.
- 4) İndi köhnəlmiş küçə adları: Marinski küçəsi (İndiki Karqanov küçəsi), Naberecni küçəsi (İndiki Neftçilər prospekti), 8-ci Zavağzal küçəsi (İndiki İnqilab bağı), Telefonni (Lenin muzeyinin yeri), Stanislavski küçəsi (İndiki Lenin prospekti), Balaxanski (Basın adına küçə), Kaspi (Leytenan Şmidt adına küçə).
- 5) Bakı qəsəbələrinin adları: Balaxanı, Sabunçu, Bayıl, Bibiheybət və s.
- 6) Mətbəə və qəzet adları: «Kaspi», «Kvali», «Moambe» və s.
- 7) Müxtəlif xalqlara mənsub şəxs adları: Məmməd, Nataşa, Çelman, Vasya, Pavluşa, Əsgər, Sergey Vasiliç, Cəna və s.

8) Pristav adları: pristav Qoqoberidze, onbaşı, qorodovoy, candarmı və s.

9) Bayram adları: Pasxa bayramı, Novruz bayramı və s.

10) Köhnə nəqliyat adları: konka, tramvay və s.

11) Dövrün siyasi motivlərini əks etdirən sözlər: casus, xəfiyyə və s.

12) İdarə, təşkilat adları: Bakı komitəsi, Nəftəlan cəmiyyəti və s.

13) Bağ adları: Malakan bağı (İndiki 9 yanvar adına bağı), Qubernator bağı (İndiki İnqilab bağı) və s.

«Gizli Bakı»da müxtəlif quruluşlu cümlələrdən müəyyən məqsəd üçün istifadə olunmuşdur.

Şəraitə uyğun elliptik cümlələrdən istifadə: -Əsgər, mən ölüm birçə rumka!..

Parantezlərdən istifadə: Pavluşanın sağ əli üzündə idi. Cenya bunu görürdü, lakin səbəbini Pavluşadan soruşmaq istəmirdi. Pavluşa əlini yeməyə uzadanda Cenya onun üzündəki qızartını gördü. (Pavluşanı qorodovoylar vurmuşdular).

O dövrə işlənen və sovet məkanında köhnəlmiş bir sıra sözlər yenidən –müstəqillik illərində dilimizə qayıtmışdır. Məs.: sahibkar, gimnazia, polis idarəsi, duracaq və s.

Romanın dilində «yoldaş» sözünün ictimai mənasından geniş istifadə olunub.

Romanın dilindəki tarixi şəxsiyyətlərin bir çoxu indiki öz siyasi karerasını itirmişdir. Məs.: Xanlar Səfərəliyev, Hacı Zeynalabdin Tağıyev, Montin, S.M.Kirov və başqaları.

Yazıçı romanın dilində müqayisələrdən, bənzətmələrdən tez-tez istifadə etmiş, azgın kapitalist, burcuca sinfini yırtıcı heyvanlarla müqayisə etmişdir. Məs.: Onlar daha bir yerdə dura bilmədilər, çünki ətrafda duran candarm və qorodovoylar bir şey duymuş köpək kimi ətrafı həyəcanlı bir surətdə gözdən keçirirdilər. Onlar tələ sahibini görmüş tülkü kimi əsirdilər. Gizli mətbəədə çap olunmuş intibahnamələr göydən qar parçaları kimi yağmağa başlamışdı. Qorodovoy köpək kimi arxası üstə düşüb yalvarırdı. Qorodovoylar qubernator müaviniyi gördüncə qudurğan köpək kimi fəhlələrin üstünə atıldılar.

Sonda qeyd edə bilərik ki, M.S.Ordubadi kimi böyük yazıçının romanlarının dili və üslubu, demək olar ki, öyrənilməmişdir. Belə bir mövzunun dil baxımından öyrənilməsi XX yüzilliyin əvvəllərindəki ədəbi dilimizin tam mənzərəsini, həmin mərhələnin tipik dil və üslubunu nümayiş etdirə bilər.

Ədəbiyyat:

1. Adil Bağırov «Naxçıvan Muxtar Respublikasının onomastik vahidlər sözlüyü» Bakı, 2003, s.64-66.
2. G.İsmayılova. Sovet dövründə Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibinin vəziyyəti və inkişafı. \ Azərbaycan ədəbi dili tarixi (Sovet dövrü). III, Bakı, «Elm», 1982, s. 66, 67.
3. T.İ.Hacıyev. XX əsrin əvvəllərində ədəbi dil. \ Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Bakı, «Elm», 1991, 179-180.

Characteristics of language and craft issues in "Hidden Baku"

Summary

The series of historical novels written by Mamed Said Ordubadi in all his work and work is more noticeable. The creator of the historical novel wrote one after another: "Hidden Baku", "Smoky Tabriz", "City of Warriors", "World Changes", "Sword and Pen". These novels reflected the history of the revolutionary movement in Azerbaijan. These novels are a series of sequences for their sequence and the association of ideas and content. The life and struggle of the Baku workers is the main idea of the Secret Baku, one of these novels.

Языковые и ремесленные характеристики «Скрытого Баку»

Резюме

Серия исторических романов, написанных Мамедом Саидом Ордубади во всей его работе и творчестве, более заметна. Создатель исторического романа писал один за другим: «Скрытый Баку», «Дымный Тебриз», «Город воинов», «Мировые перемены», «Меч и ручка». Эти романы отразили историю революционного движения в Азербайджане. Эти романы представляют собой серию последовательностей для их последовательности и ассоциации идеи и содержания. Жизнь и борьба бакинских рабочих - главная идея «Тайного Баку», одного из этих романов.

Rəyçi: f.e.d. R.Əliyev

ОБРАЗ «ИСККУСТВЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК» В ТВОРЧЕСТВЕ К.ЧАПЕКА

Açar sözlər: bəşəriyyət, insan, süni, robot, fantastik

Key words: humanity, person, artificial, robot, fantastic

Ключевые слова: человечество, человек, искусственный, робот, фантастический

В начале 1920 г. в книжных магазинах Праги появилась тоненькая книжечка К.Чапек со странным заглавием на английском языке: «R.U.R. Rossum's Universal Robots» («Р.У.Р. Россумовские универсальные роботы»). Никто из покупателей не знал слова «робот». Оно было употреблено впервые. Драма была выпущена небольшим тиражом – всего две тысячи экземпляров. Однако вскоре она сделала автора всемирно известным, каким до Чапек не был ни один чешский писатель. Лишь в ближайшие годы он разделил популярность с чешским автором Я.Гашеком («Похождение бравого солдата Швейка»), а позднее В.Незвалом, В.Ванчурой и другими писателями, которые принесли чешской литературе мировое признание.

В январе 1921 г. поставленная пражским Национальным театром драма Чапек обошла сцены Германии, Югославии, Англии, США, Франции, Японии и других стран мира (в настоящее время она переведена на 30 языков, в том числе на русский, украинский, литовский, эстонский). Но, пожалуй, выразительнее всего об успехе произведения говорит тот факт, что слово «робот», придуманное Чапеком вместе с его братом Йозефом (роботами Чапек назвал фантастических человекоподобных персонажей своей пьесы), вошло вскоре во все языки мира и международный технический лексикон. В наши дни оно знакомо людям, даже никогда не слышавшим о Чапеке.

Международный резонанс пьесы, история слово «робот» свидетельствуют о том, что писателю удалось сказать в пьесе что-то свое, новое, затронуть живые проблемы современности, заложить некую новую традицию. В то же время пьеса, не лишенная больших внутренних противоречий, породила и порождает многочисленные интерпретации и споры. Оценки ей давались или в рецензиях и сопроводительных статьях к изданию Чапек, или в общих обзорных работах о его творчестве и творческом пути.

В основе пьесы лежит увлекательное научно-фантастическое допущение. Суть его сводится к тому, что некоему ученому удалось открыть способ искусственного получения живой материи, способ принципиально иной и более эффективный, нежели в процессе своей эволюции нашла природа. Полученное вещество обладало повышенной биологической активностью, «бешеным вкусом к жизни» [1, 1].

Годы новых напряженных исследований и опытов привели к дальнейшим успехам. Искусственным путем были созданы живые существа, а затем и двойник человека. Преемником старого ученого, проводившего эти опыты и одержимого желанием развенчать версию о божественном происхождении человека, стал его племянник. Человек практического склада ума, представитель «века производства», наступившего вслед за «веком познания», Россум-младший упростил идеи своего дяди и придал им иное направление. Он нашел, что нет никакого смысла заниматься совершенствованием искусственного собрата человека и доводить его до уровня людей «в буквальном смысле», что гораздо практичнее и выгоднее ограничиться производством «живых машин», «искусственных рабочих, которые, почти не отличаясь от людей, в то же время не испытывали бы их потребностей и влечений, не знали ощущения боли, чувства страха, любви, страдания, гнева и т.д. Короче говоря, была претворена в жизнь идея мыслящей биологической машины, так сказать, машины в образе человека. Выпуск биологических роботов был налажен в промышленных масштабах. В дальнейшем обстоятельства сложатся таким образом, что вновь будут предприняты попытки максимально приблизить роботов к уровню человека.

В пьесе чешского писателя тема искусственного человека приобрела научно-фантастический характер. Отойдя от образов механических кукол своих ранних рассказов и от сказочных мотивов своих предшественников, Чапек, по сути дела, воплотил в пьесе идею биологически-мыслящих машин.

Прогресс науки открывал перед научной фантастической все более широкие горизонты. С другой стороны, сами функции научно-фантастического компонента в художественном произведении становились более разнообразными.

Вообще, в истории человечества никогда еще не существовало такой обильной литературы о будущем, какая появилась в XX столетии, для которого крайне характерным стал также анализ дальнейший путь человечества. Зачастую он при этом не ограничивается ближайшими десятилетиями, но стремится проникнуть и далеко за «линию горизонта», стараясь понять и предугадать общее направление развития.

Отправной базой прогнозирования будущего в художественной литературе зачастую и служит научная фантастика, само прогнозирование становится формой иносказания о современной действительности и приобретает характер иронического предсказания. Таким образом, функции научно-фантастического элемента в литературе значительно расширились. Г.Уэллс однажды сказал, что раньше «фантастический элемент вводился» в произведение «с помощью магии». «Но, в конце прошлого века стало трудно извлечь из магии хотя бы каплю веры в подлинность происходящего. Мне пришло в голову, что обычное интервью с дьяволом или

волшебником можно с успехом заменить искусным «использованием положений науки» [3, 42]. Г.Уэллс говорит об открытии служебной, «мотивировочной» функции научной фикции, используемой для создания условных обстоятельств, нужных писателю-фантасту. В таких случаях может меняться и роль самого научно-фантастического элемента в произведении, в частности его место в сюжете. Так, Чапек обычно сообщает научно-фантастическую идею лишь в самой общей форме. Она предстает как бы в свернутом виде, а информация о ней нередко сдвигается к началу произведения. И по этой причине сам автор и поэма «Р.У.Р.» знамениты на весь мир.

Литература:

1. Čapek. R.U.R. «Rosums Universal Robots. Praha», 1920
2. Малевич О. Карел Чапек. М.: 1968
3. Уэллс Г. Невероятное в повседневном. //Вопросы литературы, 1963, №9

К.Čapekin yaradıcılığında “süni insan” obrazı**Xülasə**

Məqalə müasir dövrdə aktual mövzuya XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində elmi-fantastik ədəbiyyat ənənələrinə həsr olunmuş və mövcud tendensiya K.Čapek yaradıcılığında, xüsusilə “R.U.R” əsərində qabarıq şəkildə əks olunmuşdur.

“The artificial person” character in K.Chapek’s activities**Summary**

The article is devoted to the scientific-fantastic literatura traditions of the XIX-XX centuries and existent tendency was broadly reflected in the creature of Karl Chapek, specially in his “R.U.R” work.

Рецензент: доц. Д.Ф.Таирова

ÇAPEKİN “R.U.R” PYESİ İLƏ ANARIN “AĞ QOÇ VƏ QARA QOÇ” ROMANINDA
İNSAN VƏ CƏMİYYƏT ANLAYIŞI

Açar sözlər: insan, cəmiyyət, texnika, robotlar, qoç, dünya

Key words: person, society, technique, robots, ram, world

Ключевые слова: человек, общество, техника, роботы, овен, мир

Cəmiyyətin həyatında elm və incəsənətin geniş vüsət alması ilə əlaqədar olaraq robotların daxili simasının təkamülü və onların funksional şəraitləri XIX-XX əsr bədii ədəbiyyatında ətraflı şəkildə tədqiq olunmağa başlayır. Mövcud mövzunun aktuallığı sosial robot texnikasının dərk edilməsi və inkişafı sahəsində bədii təcrübənin əhəmiyyətinə əsaslanır.

Məşhur çex yazıçısı K.Çapek 1920-ci ildə yazdığı R.U.R. adlı elmi-fantastik pyesdə ilk dəfə olaraq robot sözündən istifadə etmişdir. Daha sonra isə həmin söz bütün dünyaya yayılmışdır. Əsər bir çox dilə tərcümə olunmuş və müxtəlif ölkələrdə müvəffəqiyyətlə səhnəyə qoyulmuşdur.

XX əsrin görkəmli nümayəndələrindən biri olan Çapek əsərlərində getdikcə “texnikalaşan” dünyaya qarşı çıxmış, utopikləşməyə mənfi münasibət bildirmişdir. Ədəbiyyata robot adamlar anlayışını gətirən yazıçı robot adamların inqilabçı birlik olaraq təşkilatlandığını və nəticədə isə öz sonlarını hazırladıqlarını bəyan etmişdir. Əsərlərinin əsas mövzusu texnikanı qəbul etməməsi və texnikanın insanın gələcəyini yox edəcəyi fikrini müdafiə etməsi olmuşdur.

“Rossumun universal robotları” dramında bəşəriyyətin mövcudluğu, kapitalist cəmiyyətdə texnikanın inkişafı kimi vacib məsələlər öz əksini tapır. “Etiraf edirəm ki, məni bu pyesi yazmağa onun fabulası - xüsusilə iki akt təhrik etdi: başını yüksəklərə qaldıran bir qisim insanın öz ölümünü hazırlaması və insan qəhrəmanlığı – mənim sevimli ideyam. Həqiqətən, məhz bunlar məni bu sujetə yönləndirdi” [4, 13].

Pyesin çətin tematikası orijinal formada ifadə edilmişdir. Janrına görə “R.U.R” sosial-fantastik əsərlər sırasına aid edilir və bu mövzu gələcəkdə Çapek yaradıcılığının əsas mövzusunə çevrilir.

Antikapitalist meyl pyesin mühüm cizgilərindəndir. Alim Rossum canlı materiyanın bütün keyfiyyətlərini özündə cəmləşdirən kimyəvi qovuşuq açır. Onun qohumu – mühəndis Rossum, biznesin məqsədini təqib edərək, süni insanların – robotların kütləvi istehsalına başlayır. Robotlar – iş üçün yaradılmış maşınlardır, onlar hissələrdən uzaqdır, lakin onlar hədsiz dərəcədə çalışa və böyük miqdarda mal istehsal edə bilirlər. Onların əməyi insan əməyindən çox sərfəlidir. Buna görə də, bütün dünyada sahibkarlar robotlara üz tutur, işçilər isə küçələrə atılır.

Müəllif pyesin qadın qəhrəmanı Yelena ilə sahibkarların hərəkətlərinə qəzəblənir, kapitalist cəmiyyətdə elmin pul əldə etmək üçün vasitəyə çevrilməsinə, mühüm elmi açılışların “istismar və zülm” üçün istifadə olunmasına mənfi fikir bildirir. Çapek burjuva cəmiyyətinin labüd surətdə müharibə və böhranlar doğurdunu qeyd edir. Lakin, biz dramın sübhəsiz məziyyətləri ilə yanaşı, Çapekin dünyagörüşündə ziddiyyətlərin də şahidi oluruq.

Bir tərəfdən müəllif bəşəriyyətin dərrakəsinə, insanların yaradıcı bacarıqlarına, elm və texnikanın nailiyyətlərinə valeh olur və onları insanın əmək fəaliyyətinin, yaradılış bacarığının əsası kimi qəbul edir. Digər tərəfdən isə, Çapek hesab edir ki, “texnikalaşan dünya” insan təbiətində böhran cəmiyyətini xarakterizə edən təzadların təməlini qoyur. Lakin bəşər cəmiyyətində hər zaman ədalətsizlik və sosial zülm mövcud olacaq, çünki bu heç bir sosial quruluşdan deyil, məhz elə insanın özündən asılıdır. R.U.R pyesinin personajlarından biri deyir: “...Tarixin gedişi böyük idealları deyil, bütün namusluların, mütədil yırtıcıların, eqoist insancıqların kiçik tələblərini, yəni ümumilikdə hər şeyi müəyyənləşdirir” [3, 10]. Bu fikri Robot Damon qüvvələndirir: “İnsan kimi olmaq üçün öldürmək və hökm sürmək lazımdır” [3, 25].

Çapekin pyesində bəşəriyyət öz sonunu elə özü hazırlayır. Silahların idarə olunmasını öyrənmiş robotlar insanlara qarşı üsyan qaldırırlar. Dünya əhalisi tamamilə məhv olur. Lakin robotlarda insan şüuru formalaşır. Onlar yeni dövrün insanlarına çevrilir və bəşər tarixini davam etdirirlər. Beləliklə, dramda idealist cəmiyyətin formalaşması fikrinin toxumları səpilmiş olur.

İnsan və cəmiyyət problemi hər zaman yazıçıların bədii əsərlərinin əsas mövzusu olmuşdur. Bütün yazıçılar isə qələmə aldığı dövrün, mühitin ruhunu qoruyaraq bədii obraz, hadisə yarada bilmək iqtidarına malikdir. Dahi sənətkarlar əsərlərini tarixdən götürərsələr də, onları olduğu kimi deyil, öz yazıçı təxəyyülünü, sənətkarlıq imkanlarını əlavə etməklə, istədikləri şəkildə işləmişlər. Ustad sənətkarlar öz zamanəsinin adamı olmaqla bərabər, gələcəyin də övladı ola, hər hansı bir əsərin sujetini arzuladığı şəkildə qura bilər. Anar da öz “Ağ qoç, qara qoç” əsərində real həyat hadisələrinə öz narazılığını bildirir, cəmiyyətdəki qeyri-bərabərlik, çəkişmə və didişmələrə görə mənsub olduğu millətin gələcəyindən narahatdır. Milli mənsubluğunu unutmayan, xalqına, millətinə və onun adət-ənənəsinə bağlı olan yazıçı arzuladığı xoşbəxt Azərbaycanın millətin birliyi ilə qurulacağına inanır. Əsərin adından da məlum olduğu kimi burada arzu edilənlər və arzuolunmayanlar birləşir. Mövcud həyat hadisələrinin gerçəkliklərini yazıçı görə biləcəyi və görmək istəmədiyini hadisələrin fonunda canlandırır. İki hissədən ibarət olan əsərin birinci hissəsində utopik, ikincisində isə antiutopik cəmiyyət hökm sürür.

Çapekin “R.U.R.” əsərində olduğu kimi burada da elm və texnikanın inkişafı diqqət mərkəzindədir. Ancaq Anar

Çapek kimi texnikalaşan dünyanın tamamilə insan məhvinə səbəb olacağına inanmır. Onun fikrincə, elmin, texnikanın, insan əqlinin və zəkasının ən yüksək mərhələsinə çatdığı zamanda həm “ağ qoç”, həm də “qara qoç” dünyasının, təsəvvür və arzularının formalaşması üçün hər cür şərait var. Ağ qoç xoşbəxt həyat, firəvan dünya, qara qoç isə bunun əksinə olaraq bədbəxt həyat, qaranlıq dünya rəmzidir. Anar belə qənaətə gəlir ki, utopik kimi görülən ağ qoç dünyası əslində reallaşa bilər və bu millətini, dövlətini sevən, öz kökünə sadıq qalan, vətənpərvər ziyalıların, həqiqi vətəndaşların əlindədir.

Əsərin baş qəhrəmanı Məlikməmmədli öz ölkəsində haqq-ədaləti bərqərar edən, özündən sonrakı azərbaycanlıların taleyini öz taleyi bilən, millətinin gələcəyinə xidmət edən ziyalı, Azərbaycanın uğurlarının carçısı, tanınmış jurnalistdir. O, qaranlıq dünyanın çətinliklərini dəf edib firəvan günlərini yaşadığı üçün Allaha dua edir: "İlahi, bu günümüz üçün sənə min şükür. Bu xoşbəxtliyi xalqıma, dostlarıma, ailəmə çox görmə... Tarix boyu çox əzablara, məşəqqətlərə tuş olduq, ağır günlər yaşadığımızı, öldü-qaldıyla üz-üzə durduq. Axır ki, iradəmizlə, ağılmızla, halal zəhmətimizlə ağ günə çıxdıq, bu günümüzü qazandıq. Bu günümüz sonsuz qədər davam etsin. Uca Tanrım. Amin"[1, 344].

Romanın ikinci hissəsi isə birinci hissə ilə ziddiyyət təşkil edən hadisə və epizodlarla zəngindir. Burada böyük güclərin iqtisadi maraqları nəticəsində Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini itirərək üç zonaya bölünməsindən söhbət açılır. Romanda təsvir olunan birinci zonada hər şey dinə əsaslandırılmış, ikinci zonada kommunizmə uyğunlaşdırılmış, üçüncü zonada isə tamamilə müasirləşdirilmişdir. Yazıçı bu zonalar vasitəsilə Azərbaycanda olan ictimai, əxlaqi və mədəni dəyişikliklərə diqqətini cəlb edir.

Yazıçı bildirir ki, ölkə bu vəziyyətə düşməzdən əvvəl xəbərdarlıqlar var idi. Lakin heç kəs buna əhəmiyyət vermirdi. Onun fikrincə bunun üçün siyasi şəxsiyyətlər, ziyalılar, jurnalistlər - hər kəs məsuliyyət daşıyır: "Sən ölkənin tanınmış ziyalısı idin, görmürdün ki, hadisələr hansı məcrada gedir?...Adamları ağıllarını başlarına yığmağa çağırıydın, deyəydin ki, qardaşlar, bunun axırı fəlakətdir, qandır, ölümdür, bir-birinizə qənim kəsilməyin, qardaş qanı tökməyin"[1, 382].

Bildirmək istəyirik ki, romanda ümitsizliyə varan pessimizmə baxmayaraq, müəllif insanları doğrunu yanlışdan seçməyi bacarmağa və sonra da seçilən yolu qorumağa dəvət edir.

Ədəbiyyat:

1. Anar. Əsərləri. IV cild. Bakı: Nurlan, 2004
2. İvan Klíma. Karel Čapek - Life and Work: Catbird Press, 2002
3. Karel Čapek. R.U.R. «Rosums Universal Robots. Praha», 1920
4. О. Малевич. Реальность утопии (научная фантастика в чешской литературе 20-30-х годов). М.: Радуга, 1986

The conception person and society in the “R.U.R.”by K.Capek and “White ram, black ram” by Anar

Summary

The text is devoted to the analysis of the novel “White ram, black ram” of the famous Azerbaijani writer Anar, who is always guided by national roof and at the same time, the work of K. Capek “R.U.R.”, the famous Czech writer, who brought the notion «robot» into the language and became well-known all over the world. In the article we see the both writers’ attitude to the conception of person and society and the search of the solution to this problem.

Понятие человека и общества в пьесе К.Чапек «Р.У.Р.» и в Анара романе «Белый овен, черный овен»

Резюме

Статья посвящается анализу романа «Белый овен, чёрный овен» знаменитого азербайджанского писателя Анара, который всегда в своих произведениях основывается на национальный корень и обосновался на пьесу «Р.У.Р.» чешского писателя К.Чапек, ставшего знаменитым внесением в язык понятия «робот». Здесь речь идёт об отношении обеих авторов на проблему человека и общества и о поисках путей решений этой проблемы.

Rəyçi: prof. E.Mehrəliyev

**ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ
ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА**

Сразу после развала Союза, в постперестроечные годы, в России заново стали издаваться произведения детской литературы классиков 19 и 20 веков. Это были, в основном, проверенные временем, вошедшие в школьную программу детские книги, так как новые ещё не успели создать писатели, оказавшиеся вдруг в обстановке нового времени с её вседозволенностью, сменой ориентиров, девальвацией многих ценностей.

Эту пустующую нишу начала занимать переводная литература. Сначала были переведены или изданы заново К.Грэхем, К.С.Льюис, Л.Ф.Баум, Ф.Х.Бернетт, Л.М.Алкотт, Э.Нэсбитт, Дж.Барри и другие классики зарубежной литературы для детей. Вновь были изданы А.Линдгрэн, С.Лагерлёф, Т.Янссон, Т.Эгнер и многие другие. Только после этих переводов, т.е. в конце 20 века, многие читатели, например, узнали, что автором переведенной в 1939 году А.М.Волковым книги «Волшебник Изумрудного города» является Л.Фрэнк Баум.

Далее начались переводы современной зарубежной литературы для детей, выбор которой основывался на сенсационности тех или иных книг. Так, были переведены книги о Гарри Поттере Дж.К.Роллинг, которые были на Западе в последние годы лидерами продаж. Недавно переведены и изданы юмористические детские детективы Л.Сникета.

Тем не менее, появлялись и свои, отечественные новаторские произведения. Это были очень молодые авторы. Например, под псевдонимом Таня Воробей стали выступать со своими детскими книжками Т.Семилякина и Л.Кулиева – недавние выпускницы Литературного института. Позже они стали работать поодиночке. Д.Емец, известный как автор «Тани Гроттер», написал свою первую книгу в 20 лет. Сейчас он, помимо серии «Тани Гроттер», издал более 20-ти книг в издательстве «Экспо».

Современные общественно-политические процессы, положение со свободой работы издательств, снятие идеологических барьеров привели к тому, что детская литература сегодня расширила свои горизонты, стала смело осваивать новые жанры. Эта литература, получившая новое дыхание, имеет целый ряд отличительных особенностей, которые позволяют говорить о новом этапе развития русской детской литературы – о постсоветской детской литературе.

В советский период детская литература, как правило, делала упор на морализаторство. Конечно, многим удавалось избежать этого. Например, Ю.Олеша, Л.Кассиль, В.Каверин и другие отказывались от нравочений, назидательного тона. Однако им порой приходилось уступать цензорам и рецензентам, чтобы книга могла увидеть свет.

Искусство в это время должно было подчиняться идеологическим требованиям. А по отношению к детской литературе основным требованием было требование чёткого разграничения добра и зла, какие-либо отступления от этого считались недопустимыми.

В постсоветский период как реакция на избыток нравочительности и фальши в детской литературе стало появление произведений, где всё наоборот, «от противного». Так, например, Г.Остер в своих «Вредных советах» рекомендует детям совершать самые абсурдные поступки – драться с родителями, кусать врачей, предать своего лучшего друга и т.п. Но дело в том, что в предисловии к книжке говорится, что эти советы он даёт «непослушным детям», и вообще «Эта книга для непослушных детей, послушным детям можно её читать, только привязавшись к стулу». Эта антимораль также содержит в себе знания о том, «что такое хорошо и что такое плохо». Просто к расшифровке истинного смысла нужно приложить усилия, и эти усилия захватывают ребёнка, как некое тайное послание.

Одним из жанров устной детской литературы являются, как известно, «страшилки», в западной литературе их называют «макабр» (от *macabre* – ужасный, мрачный). На Западе их начали собирать и записывать в 1950-е годы, а в России – в 1970-е. В 1990-е годы этот жанр прочно обосновался в детской литературе.

По сравнению с другими фольклорными жанрами «страшилки» относят к особой «демонологической традиции» (1). Цель их «вызвать переживание страха, которое в заведомо защищенной и безопасной ситуации доставляет своеобразное наслаждение, приводит к эмоциональному катарсису» (2). В постсоветской литературе, иногда под названием «ужасиков», издаётся огромное количество произведений этого жанра, как отечественных, так и переводных. Они могут быть созданы в стихах и в прозе.

Не обладая особыми художественными достоинствами, «страшилки» или «ужасики» прочно входят в круг современного детского чтения. Это серия книг Р.Л.Стайна о мутантах и оборотнях, которые были переведены и изданы издательством «Росмэн». Сейчас широко издаются и русские «ужасики». Их авторы это Е.Артамонова, Е.Чапаева, Д.Емец, А.Устинова и др.

Издаются широко и короткие «страшилки» в виде красочных сборников для детей «среднего школьного возраста». Это «Чегошины страшилки» С.Седова, в которых рассказываются различные страшные детские истории. В книге С.Седова расширяется ряд вещей-демонов, которыми дети обычно пугают друг друга. Вводятся в обиход новые предметы, хорошо освоенные современным ребёнком. Это телевизор, компьютер, магнитола, мобильный телефон и т.п. С.Седов создаёт антистрашилку, порой даже превращая «страшилку» в «смешилку».

Таким образом, можно сказать, что «вредные советы» и «страшилки» в постсоветской детской литературе являются одними из принципиальных отличий от предшествующего периода. Они появились на волне официально объявленной свободы слова и стали одной из характерных особенностей постсоветской детской литературы в жанрово-тематическом плане.

Одним из интересных направлений в детской литературе рассматриваемого периода явилось фантастическое направление, оформившееся в жанр, получивший название «фэнтези». От научной фантастики он отличается обращением к показу параллельных миров.

В произведениях жанра «фэнтези» приключенческий сюжет разворачивается в чуждых нам пространстве и времени. Здесь обыденный мир всегда противопоставлен фантастическому миру, а герои способны свободно перемещаться между этими параллельными мирами. Сама приключенческая основа сюжета связана с этими перемещениями, хотя часто главная сюжетная линия развивается не в реальном, а «другом» мире.

Одним из основоположников этого жанра является Дж.Р.Р.Толкин. Он дал определение этому жанру в своём эссе «О волшебных историях»: «...это всегда история о Фэери, какова бы ни была её собственная главная цель: насмешка ли, приключение, фантазия или морализаторство». Понятие «Фэери» Толкин переводил как «магия», хотя уточнял, что это «магия особого свойства и особенной власти, совершенно не схожая с грубыми достижениями трудолюбивых учёных и колдунов» (3).

Попытки создать произведения в жанре «фэнтези» делаются и в русской литературе. Для примера можно привести книгу Г.Гордиенко с характерным названием «Между двумя мирами», в котором героиня по сюжету помещается на развилку между двумя параллельными мирами. Эти сюжетные линии смыкаются в начале произведения и размыкаются в конце. Хотя исследователи считают, что Гордиенко не удалось создать «фэнтези» в полном смысле этого слова, однако попытка работать в этом новом для русской литературы жанре похвальна.

Книгой, которая породила целый ряд последователей своим шумным успехом и непреходящей популярностью, стала книга о Гарри Поттере Дж.К.Роллинг. Новаторство писательницы в выборе темы, сюжета, героя привели к тому, что сейчас во всём мире вокруг историй о Гарри Поттере идут серьёзные дебаты, предпринимаются попытки, например, в России, приостановить издание этих книг. Но, несмотря на это, эти книги пользуются в России таким успехом, что создано уже несколько пародий на них.

К ним относится, например, книга А.Жвалевского и И.Мытько «Порри Гаттер и каменный философ», но наибольшую известность получила книга Д.Емца «Таня Гроттер и магический контрабас».

И в том, и в другом произведении на всех уровнях текста мы видим постмодернистский подход – всё поставлено с ног на голову. Кроме того, в книгах русских авторов содержатся аллюзии к «Гарри Поттеру», а также к другим произведениям в жанре «фэнтези».

Благодаря Гарри Поттеру в русской литературе для детей в последнее время появилось большое количество произведений, в которых главными героями являются колдуны или ведьмы, а злые силы представлены целой армией существ. И самое главное, основой сюжетной линии таких произведений является взросление маленького колдуна, который превращается в доброго мага, занимая своё место в этой магической иерархии.

В настоящее время, имитируя или пародируя книги западных писателей, русские авторы осваивают те направления детской литературы, которые были долгое время для них под запретом. Одним из них является и жанр «фэнтези».

Жанром, который всегда присутствовал в русской детской литературе, был жанр сказки. И даже в годы советской идеологии она продолжала существовать, только наполнялась в силу времени новым содержанием. Создание под идеологическим воздействием государства новой социальной мифологии приводило к смене эстетических ценностей. Уходила из сказки религиозная основа этического конфликта, а вместе с ней и граница между добром и злом.

Один из исследователей, анализируя развитие жанра сказки в этот период, писал: «Сознательное насаждение классовой идеологии неизбежно трансформировалось в бессознательное порождение новой социальной мифологии» (4).

О борьбе советской власти с волшебной сказкой рассказывает К.Чуковский в своей книге «От двух до пяти». Он считал, что всё началось в 1928 году, когда был запрещён «Крокодил». В «Литературной газете» «Чуковщина» была объявлена «основной опасностью нашей детской литературы», так как выражала «идеологию мещанского детства». И вообще скопом были запрещены все произведения, в которых действовали фантастические существа. Эту борьбу «с детскими книжками, проникнутыми чуждой идеологией» возглавляла Н.К.Крупская.

Этот исторический опыт присутствует в сегодняшней детской литературе. Его освоение в постсоветском пространстве произведений о детях и для детей происходит самым разным способом. Во-первых, происходит возвращение к патриархальным сказочным сюжетам, во-вторых, создаются новые мифопоэтические структуры, в которых отражается трагическое прошлое нескольких поколений.

В соответствии с этим сказки в современной детской литературе можно разделить на две группы. Первая группа – это те, которые тяготеют к англо-американской традиции, сказки в жанре «фэнтези». Исследователи относят их к разряду утопической сказочной литературы. Ведь в них авторы создают некую внеисторическую реальность, в которой не существует никаких проблем, здесь нет бедности, преступлений, либо они перестают существовать в результате борьбы добра над злом.

В этом смысле здесь наблюдается традиция К.Чуковского, который также стремился создавать сказку, которая «помогает ребёнку ориентироваться в окружающем мире, обогащает его душевную жизнь, заставляет его почувствовать себя бесстрашным участником воображаемых битв за справедливость, за добро, за свободу...» (5).

В качестве примера такой сказки, созданной в постсоветской детской литературе можно назвать сказку А.Егорошкиной «Настоящая принцесса и Бродячий мостик». В этой прекрасной волшебной утопии речь идёт о приключениях скрипачки Лизы – «её Королевского высочества принцессы Лиллибет» в волшебном Радинглене.

Исследователи ко второй группе сказок относят те, в которых авторы обращаются не к вымышленным, внеисторическим реалиям, а к фактам недавней истории, к проблемам сегодняшней жизни. Иногда их определяют как «антиутопические» сказки, в отличие от первой группы. А. Эткинд называет их «тутопией», а течение, к которому они относятся, «магическим историзмом» (6).

Один из исследователей В.Минеев отмечает, что такого рода сказка обычно «активнее всего проявляется именно в моменты больших потрясений в обществе и способствует осмыслению жизни с помощью сказочных образов и мотивов» (7). Такого рода сказки в последние годы созданы П.Алешковским («Радл и Бурдл»), Б. Карловым («Игра, или Невероятные приключения Пети Огонькова на Земле и на Марсе»).

Подводя итоги, можно сказать, что в постсоветское время начала формироваться новая детская литература, которая в своём развитии опирается как на опыт предшествующей отечественно литературы, так и на западные образцы, в особенности на англо-американскую традицию. Эта литература создаётся в основном молодыми авторами и отличается богатством жанрово-стилевых форм, что позволяет ей сегодня выходить на международный уровень, достойно выдерживая конкуренцию с зарубежными авторами.

Литература:

1. Лойтер С. Русский детский фольклор и детская мифология. Петрозаводск, 2001.
2. Гречина О., Осоргина М. Современная фольклорная проза детей // Русский фольклор, Л., 1981, вып. 20, с. 96.
3. Толкин Дж. О волшебных историях // Толкин Дж. Дерево и лист. М., 1991.
4. Штейнер Е. Авангард и построение нового человека. Искусство советской детской книги 1920-х годов. М., 2002, с.102.
5. Чуковский К. От двух до пяти. М., 1968, с. 287.
6. Эткинд А. Толкование путешествий. М., 2001, с.414.
7. Минеев В. О жанровой специфике литературной сказки // Проблемы детской литературы и фольклор. Сборник научных трудов. Петрозаводск, 2001, с. 73.

Postsovet uşaq ədəbiyyatının əsas istiqamətləri

Xülasə

Sovetlər İttifaqı dağılıqdan sonra rus ədəbi prosesində tam yeni meyillər müşahidə edilməyə başladı. Bu meyillər həmçinin uşaq ədəbiyyatında da özünü biruzə verirdi. İlk növbədə rus uşaq ədəbiyyatı avropa yazıçıların əsərlərinin tərcüməsinə müraciət etdi. Daha sonrakı mərhələdə müasir gənc rus yazıçıları uşaqlar üçün əsərlər yazmağa başladı.

Sovet uşaq ədəbiyyatı ilə postsovet uşaq ədəbiyyatı arasında bir sıra fərqli cəhətlər göstərmək olar. Sovet ədəbiyyatına xas mənəvi tərbiyəvi xətt postsovet uşaq ədəbiyyatında mənəviyyata əks olan motiv və mövzularla əvəz olunur. Uşaq ədəbiyyatında vacib olan tərbiyəvi funksiya məhz antimənəviyat prizmasından yerinə yetirilir. Uşaq ədəbiyyatının əsas qəhrəmanları şər qüvvələrin daşıyıcıları oldu. Bu dövrdə uşaqlar üçün əsasən fantastic əsərlər yazıldı. Postsovet dövrü rus uşaq ədəbiyyatı geniş spektrli janr, mövzu və motivlərlə təqdim olunur.

The main directions of the Post-Soviet child literature

Summary

After the fall of the Soviet Union, new trends in the Russian literary process began to be observed. These trends also gave birth to child literature. First of all, the Russian children's literature applied to translation of the works of European writers. At the later stage, contemporary young Russian writers began to write works for children.

There are a number of differences between Soviet child literature and post-child literature. The original moral pedagogical line of Soviet literature is replaced by the motives and themes reflected in morality in post-child literature. The educational function which is important in children's literature is fulfilled only by the prism of antimenophy. The main heroes of child literature were the carriers of evil forces. During this period, the children were mainly made fantastic works. Post-Soviet period Russian children's literature is presented in a broad spectrum of genres, themes and motives.

Рецензент: доц. Д.Ф.Таирова

**ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ
ДРАМЫ А.АРБУЗОВА «СТАРОМОДНАЯ КОМЕДИЯ»**

Ключевые слова: А.Арбузов, драматургия, образы, анализ, литература

Açar sözlər: A.Arбузов, dramaturgiya, obrazlar, analiz, ədəbiyyat

Key words: A.Arбузов, drama, images, analysis, literature

Алексей Арбузов пришел в литературу из театра, от увлечения сценой, от живых театральных впечатлений. В молодости Арбузов был актером и навсегда сохранил внутренний артистизм, стремление к игре, к перевоплощению, к тому, чтобы постоянно быть на виду. Сцена не стала его профессией, но, на всю жизнь «заболев» ею, он создал как бы театр для себя, где он и актер, и режиссер, и зритель. Он всегда чуть-чуть играет, как бы со стороны смотрит на свои поступки. Конечно же, Арбузов – яростный болельщик, так как футбол это тоже своеобразный театр. Он любит, чтобы все его увлечения – творческие, спортивные – были немного преувеличены, так сказать, поданы, потому что человек этот словно все время на подмостках, каждый день выступает, хотя просто сидит один за письменным столом или гуляет с друзьями (1, с.3).

Театр научил Арбузова строить свои пьесы. Как бы ни были новаторски формы его произведений, все равно в замысле всех их – и несложной комедии «Шестеро любимых», и сложной полифонической «Иркутской истории» - лежит ясная театральная основа.

Театр дал Арбузову особое, зрительное восприятие жизни, умение видеть, а не только слышать действительность.

Арбузов приходит в драматургию со своей темой, своими героями, и это – на протяжении нескольких десятилетий – неизменно привлекает к его пьесам внимание зрителей и критиков. В центре едва ли не всех пьес Арбузова молодежь, люди стоящие на пороге жизни, основная проблема – проблема становления человека, формирования характера.

Художественные особенности арбузовских пьес, их романтический колорит, их хроникальное построение не случайны и определены главной проблемой, занимающей Арбузова как писателя. Арбузов хочет раскрыть душу поколения нашей эпохи, показать, как формируют его сознание, труд и быт, изобразить взаимоотношения – товарищество, вражду, любовь, соперничество, рассказать о ее жизненных стремлениях и духовных интересах. В этой связи Арбузова особенно занимает один вопрос. Это – сущность подлинной и ложной романтики. Все основные герои Арбузова находятся в плену ложной романтики. И конфликты, переживаемые ими, обусловлены преодолением этой мнимой, иллюзорной романтики и достижением романтики подлинной. Ложная романтика – это романтика призрачная, отвлеченная, книжная. Она рождена юной незрелостью героев или недостатками их мировоззрения.

Ведущий герой Арбузова – положительный герой. Но его психологические и художественные особенности, метод и форма его обрисовки, «соотношение» в его образе позитивных и негативных черт соответствуют, и не могут не соответствовать сущности художественного мировоззрения драматурга, его человеческому, писательскому интересу именно к такому, а не к другому разряду людей и жизненных явлений, его индивидуальной эстетической манере изображать эти явления и этих людей.

«Каждое дело требует обновления», написал режиссер Анатолий Эфрос, обращаясь к драматургии 70-80-х годов с мыслями о жизни и «процветании» современной пьесы (2, с.77). В 50-е годы проблема обновления театрального дела была еще более острой (3, с. 209).

В каждой из арбузовских пьес присутствует одна тема. К.Рудницкий эту тему определяет так: «Юноши и девушки, которым «легко на сердце от песни веселой», отправляются в путь. Их странствия в поисках зрелости, в поисках призвания, в поисках самих себя – это и есть драмы и комедии А.Арбузова» (4, с. 230).

Арбузову не чужда ни яркая, подчеркнутая театральность, ни занимательность сюжета, но он умеет сочетать ее с тонким психологизмом. Так, например, построена одна из лучших, на мой взгляд, арбузовских драм – «Старомодная комедия».

Драмы Арбузова принято называть «камерными». Но они таковы только по внешней форме (как и пьесы Чехова), а по существу они нередко развернуты до масштабов эпоса. В завязке арбузовских пьес всегда таится скрытая драма, и чем «спокойнее» они начинаются, тем сильнее будет бурный кульминационный взрыв. Этот «взрыв» часто скрыт даже в почти примиренном, приглушенном прологе.

Арбузов наследует от Чехова не только принцип сложной простоты. В арбузовских пьесах значительно сильнее и откровеннее, чем у Чехова (хотя и не всегда удачно), проводится прием введения повествовательного принципа в драматургию.

Повествовательное начало пьес Арбузова сказывается даже в ремарках, вспомним шутовское заклинание А.Афиногенова: «Не проходите мимо ремарок – соглашаетесь вы с ними или нет» (2, с. 85). Ремарки Арбузова часто рассчитаны на чтение. Например: в «Городе на заре» есть ремарки: «все испытывают неловкость; а в

«Домике на окраине» - пейзажная ремарка: «На улице моросит мелкий дождик, он – то останавливается, то снова идет, но всем кажется, что он непрерывен».

Самой значительной драмой Арбузова, на наш взгляд, является пьеса «Старомодная комедия», написанная и опубликованная в 1975 году («Театр», № 6). Арбузов написал «Старомодную комедию» специально для прекрасной актрисы Марии Бабановой (6). Мария Бабанова – первая исполнительница роли Тани на московской сцене (1939) и главной женской роли в пьесе «Нас где-то ждут» (1962).

Интересен рассказ писателя о возникновении замысла комедии: «...Моему герою 65, когда я начал писать пьесу, мне было 66. ...Я не мог поверить, что я старый человек. А толчком к началу работы послужило вот что: как-то вечером на Арбате я встретил милых старичков. Им было лет по шестьдесят. Они шли, заботливо поддерживая друг друга. Добрые, аккуратные... И что всего интереснее, они хохотали. В этом возрасте люди на улице редко смеются, а они шли и громко смеялись как очень счастливые люди. И я вдруг понял, как много теряют их ровесники, думая, что жизнь кончена» (7).

В СССР первая постановка «Старомодной комедии» состоялась 24 сентября 1975г. в Ленинградском театре им. Ленсовета в присутствии автора. Режиссером был Е.Меерсон, а постановщик – И.Владимиров.

«...Она не появляется, а вторгается – стремительно и властно... - писал рецензент в период гастролей театра. – Нелепой сумасбродкой увидел ее впервые врач санатория Родион Николаевич: серьезный и строгий, почти пуританин,... но именно на несходстве героев, их полярности и строится спектакль... Его начинает привлекать в этой женщине – ее восприятие жизни... Побеждает философия Лидии Васильевны: «пока мы есть, мы ждем чудес». И чудо происходит: двое понимают, что они не могут расстаться... Пьеса дарит зрителю светлую, лирическую драму, показывающую отношения, чистые и прозрачные» (8).

В Москве 14 января 1976 г. премьеру «Старомодная комедия» показал Театр им. Вл.Маяковского.

Любимый москвичами актерский дуэт был отмечен многими рецензиями газет и журнальными статьями. «...Спектакль строится на поразительном внутреннем сходстве двух чрезвычайно несхожих меж собою людей... Вдруг ощущаешь, что эти люди одного поколения. Что общей была их молодость, озаренная отблесками Днепрогэса и Магнитки, диспутами в Политехническом, стихами Маяковского; что неизбалованные судьбой, вдосталь вкусившие горя, живущие скромно и не слишком-то весело, они – наши современники – люди прекрасной сущности, большого сердца... Так «Старомодная комедия» стала комедией современной... Перед нами герои, шагающие наравне с веком... хотя и далекие от модных стандартов, – писала критик З.Владимирова. Здесь театр как бы угадал мысль автора о том, что, задача каждого писателя... быть биографом своего поколения» (9).

Телевизионный вариант спектакля театра им. Вл.Маяковского был показан в 1978г. Среди многочисленных постановок пьесы в периферийных театрах особенное признание получил спектакль Куйбышевского областного драматического театра им. М.Горького. Премьера состоялась в феврале 1976г. В том же году спектакль был показан московскому зрителю. Занятый на киноленту, он неоднократно демонстрировался по телевидению и вызвал огромное количество зрительских писем. Первые спектакли периферийных театров: в Каунасе, Мурманске, Орле. «Старомодная комедия» широко идет за рубежом. Первые постановки ее были осуществлены раньше, чем в России, весной 1975 г. – в Польше (Лодзинский театр «Польски») и Румынии (национальный театр в Бухаресте).

В Англии, в Шекспировском театре «Алдвич» - знаменитая актриса Пегги Энекрофт выбрала «Старомодную комедию» в ознаменование 50-летия своего творчества.

1. Во Франции осенью 1977 г. театр «Камеди де шанс Элиде» в Париже открыл сезон пьесой Арбузова, названной во французском переводе «Пароход в Лиенау». В статье Л.Замойского – «На Елисейских полях играют Арбузова» приводится отзыв автора пьесы об этом спектакле: «Я не ожидал такой драматической версии... В Москве пьеса смотрится, скорее, как эксцентрическая комедия... В Париже отношения героев решены серьезно и драматично... Автору всегда интересно, когда его играют по-разному. И сама пьеса в результате как бы становится больше, значительнее...» (4, с. 4).

В Париже театр играл спектакль в течение года ежедневно при аншлагах и после 350-го представления отправился на гастроли по Франции, Швейцарии, Бельгии, Люксембургу, Канаде.

Своеобразна и американская постановка пьесы в Кеннеди центре (Вашингтон), названная довольно неожиданно «Вы кувыркаетесь?...».

2 февраля 1979г. в Испании «Старомодную комедию» поставил театр им. Валье Инклана (Мадрид). Премьера была сыграна под названием «Встреча с осенью» (10, с.787).

9 марта 1979г. состоялась премьера «Старомодной комедии» и в Японии – в театре «Сен-Шейн» (Токио). Ставил пьесу выпускник ГИТИСа Ютака Вада, осуществивший ранее постановку «Старомодной комедии» в Брюсселе (1977г.). В 1980г. в Токио «Старомодная комедия» была поставлена вторично режиссером Уно Дзюкути (10, с.788).

В 1979г. на «Мосфильме» была создана кинокартина «Старомодная комедия» в главных ролях с Алисой Фрейндлих и Игорем Владимировым. В 1976 г. в драматическом театре г.Баку состоялась премьера «Старомодная комедия».

Как нам уже известно, драма является третьим основным литературным родом. Во многих отношениях драма чрезвычайно близка к эпосу. С чисто литературной точки зрения драма, в сущности, и есть эпическое

произведение – роман, повесть, – в котором есть только одна своеобразная особенность: драма лишена речи повествователя. Впрочем, об этом мы поговорим позже.

«Старомодная комедия» – тонкое психологическое исследование, проникнутое добротой к людям. Она насквозь пронизана теплым юмором, очевидно, поэтому называется комедией. Что же касается ее «старомодности», то, право же, мужество, чуткость и человечность не выйдут из моды никогда.

Пьеса рассказывает о знакомстве двух немолодых людей: кассирши цирка и главного врача санатория, сумевших сохранить интерес к жизни, непосредственность чувств. История чистая и светлая, лирическая и чуть сентиментальная. Эта пьеса, она ведь про обретение рая. Советского рая, почти булгаковского («не свет, но покой»). Два человека, потерявшие близких, шестьдесят лет ведшие себя как люди, получают на старости лет кусочек счастья, уголок Рижского взморья, друг друга. Отметим, что это август 1968 года, мир кипит, но вот этих людей, свое уже отстрадавших, это уже не касается. И чем больше потери людей, и чем мельче и ничтожнее этот самый отсутствующий муж героини, тем больше ее заслуга.

Конечно, никакой пересказ не передаст своеобразия человеческих отношений, чистоты помыслов и глубины чувств, возникающих на наших глазах. Останется банальная, в сущности, курортная история. Но сколько не обычного в этой поздней любви двух одиноких и ни молодых людей. Чувство это зарождается и развивается стремительно.

Говоря о Чехове, в подражании которому критика нередко упрекала Арбузова, драматург отмечал, прежде всего, что, «Чехов открыл нам в драме совершенно новое постижение мира» (10, с.322). Стремясь воспринять это чеховское постижение мира, Арбузов неустанно ищет такие драматургические формы, которые позволили бы ему рассказать о современнике.

Сосредоточив свое внимание на длинном и нелегком пути становления человека, драматург закономерно приходит к форме хроники. Хроникальность помогала ему «растягивать» события сценического действия на длительное время и в этих широких временных границах обстоятельно анализировать процесс духовного созревания человека, давала возможность рассказать о длительном процессе развития человеческих характеров. И что же мы видим? Мы видим, что пьеса «Старомодная комедия» начинается на шестой день пребывания героини в санатории, показываются восьмой, одиннадцатый, пятнадцатый... дни, прожитые героиней и заканчивается, на тридцать третий.

Однако хроника позволяет оставлять за сценой важнейшие события, а в самой пьесе показывать только результаты их воздействия на людей. Но метод этот, давая ряд преимуществ, очень несовершенен. Хроника прерывает как развитие сюжета, так и развитие характера. Изменения обстановки сценического действия и многие внутренние перемены, происходящие в героях, протекают за «кулисами». Читатель или зритель вынужден лишь строить догадки по поводу того, что произошло в душе героев в течение того времени, которое нам не было показано.

Чтоб достоверно и убедительно показать нравственную силу своих героев и проследить развитие их чувств, Арбузову понадобился минимум действующих лиц. Все, что становится известно о бывшей актрисе, ныне кассирше цирка Лидии Васильевне и о старом враче Родионе Николаевиче, мы узнаем от них самих, ведь список персонажей ограничен двумя именами. Целый вечер на сцене два самых обыкновенных человека в обыкновенных обстоятельствах, они знакомятся, обмениваются колкостями, разговаривают, присматриваются друг к другу, а мы с интересом следим за каждым их шагом, каждой интонацией. Еще раз ощущаешь справедливость слов Маяковского о том, что «театр не отображающее зеркало, а – увеличивающее стекло». Театр сосредотачивает наше внимание на судьбах этих двух людей, и это придает особую весомость любому слову, любому душевному движению. В «Старомодной комедии» проводится прием введения повествовательного принципа. Арбузов определил своеобразие жанра своей пьесы. Представление в двух частях.

Повествовательное начало сказывается даже в ремарках: «...Лидия Васильевна, особа, которую я, к сожалению, не назвал бы молодой. Но так ли уж много значит возраст, если, глядя на женщину, мы догадываемся, как пленительна она была, в молодые годы... жизнь улыбалась ей не всегда, а уж нынче улыбается не часто. И все же в то утра, когда она впервые предстала перед Родионом Николаевичем, одета она была не без изящества. Я повторяю – не без изящества, хотя и несколько пестро» (10, с. 503).

Или же прием в финале драмы «Старомодная комедия», где после возникшей тихой музыки, песенки, которую пела Лидия Васильевна о цирке, наступает тишина. И вдруг счастливая Лидия Васильевна понимает, что «не надо скрывать и молчать» и нарушает ремарки: «Да... смешно... Наверно, всю мою жизнь я только и делала, что шла тебе навстречу».

Следующей особенностью драмы «Старомодная комедия» заключается в том, что Арбузов поделил ее не на акты, а на части. Так в «Старомодной комедии» Арбузов делает подзаголовок «Представление в двух частях».

Нередко автор сам определяет жанр своих драм. Так в «Старомодной комедии» он говорит: «Помнится, в шестьдесят восьмом году в конце июня на берегу Рижского залива началась эта история...».

Пьесы Арбузова очень лирична и музыкальна.

Очень часто наши герои слушают музыку, танцуют, поют. Здесь мы видим, как они танцуют вальс, как героиня в начале пьесы своим пением и чтением стихов не дает спать по ночам своим соседям, прогуливаясь

мимо Домского собора, слышит звуки органа, постоянно, не зависимо от обстановки, поет: «По разным странам я бродил, и мой сурок со мною...», или же «Песенку о цирке», на протяжении всего действия драмы нам постоянно слышится откуда-то музыка.

Наша героиня (Лидия Васильевна) почти всерьез заверяет: «Веселье – залог здоровья. Пожалуйста, водрузите этот лозунг на дверях своего кабинета...».

Очень интересным мне показался разговор наших героев: «Видные ученые полагают, что твист возник в противовес телевизору. После долгого сидения в кресле требуется определенная разрядка. Твист как бы снимает некоторое окостенение. Несколько легких движений (демонстрирует элементы твиста) ...И напряжение снято. Можно снова любоваться голубым кабачком... Шейк возвращает человеку его индивидуальность...». Лидия Васильевна утверждает: «... Я вся выражаюсь в танце... Я счастлива...».

Он. ...А известно ли вам, что в разгар НЭПа я до-упаду танцевал лезгинку. Из чувства протеста, правда, по поводу растленных танцев – шимми и этого чарльстона.

Они танцуют, не чувствуя возраста. И в конце Лидия Васильевна заявляет: «...Жизнь прекрасна!».

Как нам известно, в драме мы всегда легко определяем господствующую черту характера, однако в некоторых случаях это сделать нелегко, т.к. эти характеры даны, с одной стороны, в более сложных, а с другой стороны в менее определенных, менее отчетливых жизненных отношениях. «...драма, - писал Горький, - требует... стильных чувств...» (11, с.145).

Эта определенность характера, то, что мы ясно ощущаем основные, господствующие в нем чувства, и позволяет драматургу отказаться от собственной речи: характер персонажа не требует авторских пояснений; он говорит сам за себя, обнаруживается в собственной речи и тем более в поступках, в действии, которые принимают в особенности сосредоточенные и напряженные формы. Лидия Васильевна постоянно готова к бою, к сражению за свое право жить так, как ей кажется правильным. Человек трудной судьбы, она не хочет, если, даже больше того, боится вызвать жалость к себе. Нервная, напряженная, появляется она на «сцене», ожидая от врача санатория выговора, упреков. Но ее самозащита оказывается ни к чему. Она наделена твердым характером, самостоятельностью и независимостью «товарища Жербера». Это волевая, целеустремленная индивидуальность. Но постепенно, по развитию действий, превращается в милую и отзывчивую, чему сама дивится и даже немножко стесняется.

Тактично передаются возрастные особенности, очень важные для нашей героини. Да, Лидия Васильевна немолода, но она не смешна в своей поздней любви. Она бывшая актриса и в ней есть та особая стать, которая делает некоторых людей до глубокой старости привлекательными.

Родион Николаевич – человек и интеллигентен. И если сначала он кажется несколько замкнутым, то это не защитная маска, как у Лидии Васильевны, а нежелание затруднять других своими бедами. Он человек сложный и многогранный умный, с достоинством душевной чистоты. Перед нами одинокий, но всегда мужественный и сильный человек.

Драматургический образ, следовательно, характеризуется сравнительно с этическим образом большей определенностью и вытекающей из нее большей самостоятельностью.

Драматургический образ отражает наиболее острые, назревшие противоречия жизни, поэтому-то он строится на подчеркивании в характере человека одностороннего пафоса, который обусловлен этими противоречиями. Для него уже не существенны остальные вопросы жизни, так как он сосредоточен на ограниченном, но в то же время крайне напряженном круге их. «Драматический герой – писал Гегель, - большею частью проще в себе, чем эпические образы» (12, с. 390).

Однако мы не должны делать вывод о том, что один из этих образов «лучше», а другой «хуже»: каждый из них осуществляет свои особые художественные цели. Нам важно здесь лишь отметить отличие их друг от друга. Что мы и сделали выше.

Однако хотелось бы отметить, что в основе этого различия лежит то, что драматургический образ полное свое воплощение находит именно на сцене.

«Драма живет только на сцене, – говорил Гоголь. – Без нее она, как душа без тела».

Очень интересен и тот факт, что автор вложил в уста своей героини свой замысел создания пьесы: «...Вот интересная история, - как-то я наблюдала, на улице очень счастливую парочку... я их встретила поздно вечером на Арбате, они довольно медленно шли – очень уж были старение, но такие аккуратно отдых приветливые... Он ее осторожно под руку вел, и они при этом страшно смеялись. Счастливей людей я не встречала больше. Они шли, поддерживая друг друга... И такие веселые.

В пьесе присутствует и символический образ надежды, мечты о будущем счастье.

Литература:

1. Вишневская И.Л. Алексей Арбузов. Очерк творчества. М., Сов. писатель, 1971
2. «Современная драматургия». Эфрос А. О современной пьесе, 1983, №2.
3. Бугров Б.С. Герой принимает решение. Движение драмы от 50-х гг. М., Сов. писатель, 1987.
4. Рудницкий К. Портреты драматургов, Изд. Сов. Писатель, М., 1961.
5. Афиногенов А.Н. Статьи. Дневники. Письма. Воспоминания. Изд. «Искусство». М., 1957.
6. «Вечерняя Москва», 1975, 28 февраля.

7. «Вечерняя Москва», 1975, , 14 июня
8. «Новый мир». А.Арбузов. Драматург должен вернуться в театр. «Драматург и театр» (дискуссия), 1956, № 8., 23 июня
9. «Омская правда», 1978, 23 июля, № 12
10. Арбузов А. Избранное. «Искусство». М., 1981
11. Горький А.М. Несобранные литературные критические статьи. М., Гослитиздат, 1941.
12. Тимофеев Л.И. Основы теории литературы. Изд. Просвещение. М., 1971

**A.Arbuzovun “Köhnəsayağı komediya” lirik-psixoloji
dramının janr-üslub xüsusiyyətləri**

Xülasə

Məqalədə rus dramaturqu A.Arbuzovun “Köhnəsayağı komediya” pyesi təhlil edilib. Bu əsərdə müəllif mövqeyinin təzahür formaları daha aydın və qabarıq şəkildə əks olunur.

Burada həmçinin dramda müəllifin iştirakınəks etdirən zaman-məkan yerdəyişmələri qismində süjet-kompozisiya quruluşu formaları, personajların daxili səslərinin fərdiləşməsi şəxslərin aparılan dialoq, görünmə səhnələri və s. təhlil edilir. Əsərin janr forması yazıcının dünyagörüşünün özünəməxsusluğunu müəyyən etməyə imkan verir.

**Genre-stylistic peculiarities of lyrical-psychological drama
“ Old-style comedy” by A.Arbuzov**

Summary

In the article the play by Russian playwright A. Arbuzov “Old-style comedy” is studied. The author points out that in this play different forms of author’s role are seen more clearly. In the article the transposition of time and space, reflecting author’s participation in play, the forms of plot and composition structure, individualization of “internal” voices, dialogues of personages, some scenes are studied also. It’s also underlined, that peculiarities of genre form let define author’s world outlook.

Рецензент: доц. Д.Таирова

TARİX

R.B. Tanrıverdi
Azərbaycan Universiteti

ŞƏRQİ ANADOLUDA ERMƏNİ ZÜLMÜ VƏ NAXÇIVANIN ERMƏNİ İŞĞALINDAN AZAD OLUNMASI (1917-1918)

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Şərqi Anadolu, Türk Qafqaz ordusu, Kazım Qarabəkir paşa, Naxçıvan*
Key words: *South Caucasus, Eastern Anatolia, Caucasian Turkish Army, Kazim Karabekir, Nakhchivan*
Ключевые слова: *Южный Кавказ, Восточная Анатолия, Армия Турецкого Кавказа, Кязым Карабекир паши, Нахичеван*

1917-ci ildə Rusiyada baş vermiş oktyabr çevrilişindən sonra Rus ordusu daxilində xüsusi silahlı dəstələr yaradılmağa başlandı. Bundan istifadə edən erməni və gürcü tərəfləri də özlərinin silahlı dəstələrini yaratmaq yolunda addımlara başladılar. Qısa bir zamanda erməni və gürcü silahlı dəstələri meydana gəldi. 1917-ci ilin noyabrında bolşeviklərin iradəsi xaricində Qafqaz cəbhəsində olan rus ordusunun əsgərləri öz başlarına olaraq hərbi hissələrini tərk etməyə başladılar. Belə bir vəziyyətdə demək olar ki, rus ordusunda nizam-intizam pozulmuşdu. Vahid komandanlıqdan uzaq olan bəzi əsgərlər dəstələrlə siyasi məsələlərə alət olaraq bir çox yerlərdə qarətlərlə məşğul olurdular. Bəzi qruplar isə Şərqi cəbhəsindən geri çəkilərək bütün silah-sursatlarını qoyub qaçırdılar. Həmin bu silahlılar da əsasən erməni hərbi birliklərinin əlinə keçirdi. Bu dəstələrin bir hissəsi erməni quldur dəstələri ilə birləşərək türk əsilli əhalinin kəndlərini qarət edir, böyük işgəncələrlə qadın və uşaqları da qətl edirdilər.

Bolşevik ordu rəhbərliyinin 26 dekabr 1917-ci ildə verdiyi əmrə əsasən erməni ordu korpusu yaradıldı. Komandiri türk-müsəlman düşməni general Andranik idi. Təkcə onun komandanlığı altında olan orduda ermənilərin sayı on yeddi mindən artıq idi. Arxalarına hər bir dəstəyi alan ermənilər, mərkəzi İrəvan olmaqla, Ərzurum, Qars, Van, Bitliş, Muş, Naxçıvan və Zəngəzur daxil olmaqla bölgədə bir erməni dövləti yaratmaq üçün öz qüvvələrini səfərbər etmişdilər.

Cənubi Qafqaz Komitəsi ilə Osmanlı dövləti arasında imzalanmış Ərzincan müqaviləsindən sonra Şərqi cəbhəsindən qayıdan rus hərbi qüvvələrinin yerini əsasən erməni qüvvələri almağa başlamışdı. Daxili təhlükəsizliyi qorumaq üçün yerli polis qüvvələri təşkil olunmalı idi. Onların tərkibi isə tamamilə ermənilərdən ibarət idi. Yerli idarəetməyə də ruslar tərəfindən ermənilər təyin olunurdu. Bütün bunların nəticəsində aydın olan o idi ki, ruslar bilərəkdən tərk etdikləri əraziləri ermənilərə qoyub gəldilər.

Almaniya ilə Rusiya arasında bağlanmış Brest-Litovsk razılaşmasına əsasən Osmanlı dövləti ilə Rusiya dövlət sərhədi 1877-1878-ci illər rus-türk müharibəsindən əvvəlki sərhədlərə çəkilməli idi. Trabzon konfransında erməni və gürcü tərəflərinin pozuculuq fəaliyyətləri vəziyyəti daha da çətinləşdirməkdə idi. Bir sözlə Qafqaz artıq idarə olunmaz bir hala gəlmişdi. Daşnak partiyası Şərqi Anadoluda türk-müsəlman amilini sıradan çıxarmağın yolunu kütləvi qətləmlərdə görürdü. Buna görə də erməni hərbi birləşmələri bölgənin türk-müsəlman əhalisinin qırğınlıqlarına başladılar. Onların bu qırğınlıqlarına yüzlərlə misal çəkmək mümkündür.

Əvvəllər rus ordusunda xidmət edən daha sonra tərxis olan yüz müsəlman əsgər Qars şəhərində işgəncə ilə öldürüldü.

Qarsın rus idarəçiliyində çalışan bir çox müsəlman-türk məmurları gecə ilə evlərinə basqın edilərək özləri öldürülmüş əşyaları və təsərrüfatları talan edilmişdir.

Qars bölgəsinin Kiçik Yusif, Hacı Mahmud, Satuköyü, Alaköyü, Ağadədə kəndlərinə çox sayda quldurla hücum edilərək kənd əhalisini qətl etmişlər.

General Osebyanın komandanlığında olan erməni əsgərləri və quldur dəstələri Qars şəhərinin ətraf kəndlərinə – Qarapınar, Çamurlu, Ağkərəm, Çölbaşı, Yurdik, İynəli, Qızılçaxmaq hücum edərək yüzdən artıq günahsız dincə sakini öldürdükdən sonra evlərini və mallarını qarət etmişdilər. Ermənilərin bu zülm və vəhşiliklərindən dolayı Qars ətrafını tərk etmək məcburiyyətində qalan əhalidən əksəriyyəti qadın və uşaq olmaqla beş yüz nəfər Çıldır gölü ətrafına səpələnmiş və soyuqdan donaraq tələf olmuşdur.

1918-ci ilin yanvar ayından etibarən ermənilər tərəfindən Qars-Gümrü dəmiryolu üzərində olan Şahnalar kəndinə hücum edilərək zirehli vaqonlardan toplaqla kənd atəşə tutulmuşdur. Bir tək bu kənd əhalisindən beş yüzə yaxın kəndli şəhid edilmişdir. Qalanları isə dağlarda qar sürüşmələri altında qalaraq ölmüşdür.

Beləliklə, Şərqi cəbhəsindən rus əsgərlərinin çıxmasından sonra həmin ərazilərdə ermənilərin nəzarəti ələ almaları bölgə əhalisini böyük bir təhlükə ilə qarşı-qarşıya qoydu. Ermənilər müdafiəsiz qalmış dinc əhaliyə qarşı müxtəlif təqiblərə başladılar. Qadın, uşaq və yaşlı demədən əhali olmanın işgəncələrə məruz qaldı. Bu qırğınlıqların qarşısını almaq üçün türk qüvvələrinə müraciət olundu.

Qafqaz bölgəsinin müsəlman-türk əhalisi üçün mövcud təhlükəli vəziyyəti nəzərə alan türk ordu komandanlığı bəzi tədbirlər görməyə başladı. Osmanlı paşası Vəhib paşanın komandanlığı altında 3-cü türk ordusu yenidən komplekləşdirildi. Kazım Qarabəkir paşanın komandanlığı altında Türk Qafqaz Ordusu əhalini erməni zülmündən xilas etmək üçün hərbi əməliyyatlara başladı. Əməliyyatlar qısa zamanda öz bəhrəsini verməyə başladı. Əməliyyat nəticəsində Ərzincan, Trabzon, Ərzurum, Batum işğaldan azad edildi. Kazım Qarabəkir paşa 1918-ci il aprelin 25-nə qədər erməni silahlılarından Qars bölgəsini boşaltmağı tələb etdi. Qars aprel ayının sonuna kimi türk qüvvələrinə təslim edildi.

Türk-müsəlman ərazilərində erməni quldur dəstələrinin dinc əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırımın qarşısını almaqdan ötrü Osmanlı 3-cü ordu komandanlığı, 1918-ci il may ayının 15-də Anadolunun şərqində yerləşən Gümrünü ermənilərdən təmizləmək əmrini aldı. Bu zaman Naxçıvanın cənubunda istehkamlar quran ermənilər ingilis və amerikan qüvvələrindən kömək alaraq türk qüvvələrinə müqavimət göstərməyə çalışdı.

I Qafqaz Türk Ordu komandanı Kazım Qarabəkir paşanın rəhbərliyi altında türk ordusu Culfa bölgəsinin şimalından hərəkətə keçərək, erməniləri məhv edərək bu bölgədən çıxara bildi. Bununla da Araz çayının cənubu ermənilərdən təmizlənmiş oldu.

1918-ci il iyulun 14-də Andranik Naxçıvana gəlib, Azərbaycan-türk kəndlərinin əhalisinə qarşı qırğınlar törətməyə başladı. Türk komandanlığı tərəfindən Naxçıvanın erməni işğalından azad olunması tapşırığı II Qafqaz Türk Ordu komandanlığına həvalə olundu. Türk hərbi birləşmələri 1918-ci il iyulun 20-də Naxçıvana girdi. Andranikin tabeliyində olan erməni quldur dəstələri məhv edildi.

Beləliklə, Naxçıvan bölgəsi tamamilə erməni işğalından azad olunaraq əhali zülmədən xilas oldu. Bir müddət Naxçıvanın təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Kazım Qarabəkir paşa, 1918-ci ilin avqustunda qərargahını Şərqi Anadoludan Naxçıvana göçürdü.

Brest-Litovsk sülhünün şərtinə uyğun olaraq, 1918-ci il iyulun 14-də Qars, Ərdahan və Batum əhalisinin rəy sorğusuna əsasən bu ərazilər Osmanlı dövlətinə birləşdirildi. Osmanlı sultanı Vahidəddin 1918-ci il avqust ayının 15-də Qars, Ərdahan və Batumun Osmanlıya birləşdirilməsi haqqında fərman imzaladı. Hökumətin qərarı ilə 1918-ci il sentyabr ayının 14-də Batum və Qars vilayətləri yaradıldı və Naxçıvan inzibati ərazi kimi Qars nahiyəsinə daxil oldu.

Osmanlı dövlətinin Birinci Dünya müharibəsində uduzması ilə İttifaq dövlətləri ilə 30 oktyabr 1918-ci ildə Mudros anlaşmasını imzalamağa məcbur oldu. Müqavilənin tələblərindən biri də Osmanlı ordularının Cənubi Qafqazdan çıxarılması idi. Osmanlı hökuməti Türk Ordusunun Qafqaz ərazilərini 1918-ci il dekabr ayının 3-ə qədər tərk etməsi qərarını imzaladı. Beləliklə Osmanlı ordusu Naxçıvan bölgəsini də tərk etmək məcburiyyətində qalmışdı.

Naxçıvanda və ətraf ərazilərdə olan türk ordusunun çəkilmək xəbəri sürətlə yayılmağa başladı. Axalkalaki, Axıska, Gümrü, İğdir və Naxçıvan əhalisi Osmanlı paşası 9-cu Ordu komandanı Yaqub Şevki paşaya türk ordusunun çıxarılacağı təqdirdə bölgə əhalisinə qarşı böyük fəlakətlərin baş verəcəyini bildirdi. Ancaq Yaqub Şevki paşanın bütün müraciətləri İstanbul hökuməti tərəfindən qarşılıq tapmadı. Nəhayət Qafqaz türk ordusu digər bölgələrdən çıxdığı kimi Naxçıvandan da çıxmağa məcbur oldu.

Erməni silahlı birləşmələri, yaranmış vəziyyətdən faydalanaraq 27 dekabr 1918-ci il tarixdə Naxçıvanın qərbindəki Auş kəndinə hücum edərək 2000 nəfər dinc əhalini öldürdü.

Ədəbiyyat:

1. Karabekir K. "Ermeni dosyesi", İstanbul, 1995
2. Karabekir K. "İstiklal harbimiz", İstanbul, 1998
3. Karabekir K. "İstiklal harbimizin esasları" İstanbul, 1990
4. Karabekir K. "1917-1920 arasında Erzincandan Erivana Ermeni mezalimi", İstanbul, 2003
4. Həsənlı C. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Xarici Siyasəti (1918-1920)", Bakı, 2009
5. Afanısyayn S. Tercümə: Güntay G. "Ermənistan, Azərbaycan, Gürcüstan – İstiqlaldan sovet rejiminin qurulduğu dönmə qədər (1917-1923)
6. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti və Naxçıvan", Naxçıvan, 2010
7. "Azərbaycan tarixi XIX-XXI əsrin əvvəli", İbrahimova A.Z. "Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920)", Bakı, 2010
8. Aşırılı A. "Cümhuriyyət dövrü mətbuatında Qafqaz islam ordusu", Bakı, 2007
9. Qaziyev Y. "Erməni məsələsi – Yalanlar və gerçəklər", Bakı, 2009

Armenian persecution in Eastern Anatolia and liberation of Nakhichevan from Armenian occupation (1917-1918)

Summary

After the October 1917 revolution in Russia, special armed groups were established within the Russian army. The Armenians and the Georgians, who took advantage of it, also took steps to create their own armed units. In a short time, Armenian and Georgian armed groups emerged. The commander was a turkish-muslim enemy, general Andranik. The number of Armenians in the army under his command was more than seventeen thousand. Armenian soldiers and robbers who were in command of General Ossebia attacked the surrounding villages of Kars and plundered their homes and property after killing more than a hundred innocent civilians. The Armenians started a variety of persecutions against the defenseless civilians. Women, children and elderly people were subjected to torture. Turkish forces were called to prevent these massacres.

**Армянское преследование в Восточной Анатолии и освобождение
Нахчывана от армянской оккупации (1917-1918)****Резюме**

После Октябрьских переворотов в 1917-ом году в Российской армии были созданы специальные внутренние вооружённые группы. Воспользовавшись этим случаем армянские и грузинские стороны начали предпринимать шаги для создания групп. За короткое время появились Армянские и Грузинские группы (банды). Командир отряда был враг тюрко-мусульманского населения Генерал Андроник. Армянские солдаты и банда грабителей под руководством генерала Осебяна напали на окрестные деревни города Карс, убив более ста невинных мирных жителей, разграбили их дома и имущество. Таким образом, после вывода российских войск с восточного фронта и взятием котроля армянами на этих территориях, представило серьезную угрозу для населения региона. Армяне начали различные преследования против беззащитных мирных жителей. Женщины, дети и пожилые люди подвергались пыткам. Турецкие силы были призваны для предотвращения этих убийств.

Rəyçi: t.e.d. A.İsgəndərov

ƏSRLƏRDƏ GİZLƏNƏN TARİXİMİZ ƏMİR HƏMZƏ HACI ABİD BƏY ƏSLİNDƏ KİM OLMUŞDUR?

Açar sözlər: *Əmir Həmzə Hacı Abid bəy, Əyriçalmalı nəsl, Maştağa kəndi, Məmməd Məmmədyarov, "Əmir" titulu, knyaz P.D.Sisianov, Bakı, Qoşa Qala qapısı, Sisianovun qətl*

Key words: *Amir Hamza Haji Abid bek, the Ayrichalmali kind, Mashtagi village, Mammad Mammadyarov, the title "amir", prince P.Tsitsianov, Baku, the Qosha Qala Gates, Tsitsianov's murder*

Ключевые слова: *Амир Гамза Гаджи Абид бек, род Айричальмалы, село Маштаги, Мамед Мамедьяров, титул эмира, князь П.Д.Цицианов, Баку, Парные ворота, убийство Цицианова*

Mən Xəyalə Əyriçalmalı, Hacı Əliğa qızı, Əmir Məhəmmədin (Məmmədağa) nəvəsi, Əliğa nəticəsi, Əmir Məhəmməd nəbiresi, Əmir Əhməd nədidəsi, Əmir Məhəmməd nəbibəsi və ən əsası Kəlbi-Əli övladıyam.

Yeddi arxa babalarımın adını sadaladığım zaman, Kəlbi-Əli övladını sonda qeyd etdim. Bəli. Kəlbi-Əli mənim ulu cəddim, yeddinci arxamdır. Onun həyatı haqqında çox məlumata malik deyiləm. Lakin, dəqiq bilirəm ki, o, adam öldürdüyü üçün Maştağa kəndində adını dəyişdirərək, Kəlbi-Əli adı ilə yaşayıb. Kəlbi-Əli adı ərəb dilində "Əlinin iti" mənasını verir. Daha sonra Maştağada ondan törənənlər "Kəlbi-Əli övladları" çağırıldılar.

Kəlbi-Əlinin Əmir Məhəmməd adında bir oğlu olub və oğlunun Məşədi Əmir Aslan, Kərbəlayi Əmir Həmzə, Əmir Əhməd və Əmir Əli adında dörd oğlu olub. Bu fakta 1832-ci ildə Çar hökumətinin "Azərbaycan əhalisinin siyahıya alınması" barədə kameral təsviri kitabında rast gəldim.4. Ulu cəddim Kəlbi-Əlinin həyatına bir qədər sonra qaydacağam.

Yuxarıda qeyd etdiyim kimi, nədidəsi olduğum Əmir Əhməd babamın soyundan gələn Əyriçalmalı nəslin nümayəndəsiyəm. Şübhəsiz ki, bu ad hər kəsə qərribə görünə bilər: "Əyriçalmalı". Bu ləqəb nə ilə bağlıdır? Tariximizdə buna rast gəlmişikmi? Əlbəttə ki, bu suallar hər kəsi düşündürə bilər. Ancaq, qeyd etmək istərdim ki, bu günki tariximizdə bu ləqəb o qədər də tanınmır. Araşdırdığım tarixi sənədlər öz təsdiqini tapdıqdan sonra, həmin ləqəb Azərbaycan tarixində müəyyən maraq doğuracaqdır. Əyriçalmalı ləqəbini açıqlamazdan əvvəl bir məqama toxunmaq istəyirəm.

Əmir Əhməd vaxtilə Maştağa kəndində böyük torpaq sahələrinə sahib olan bir şəxs olmuşdur. Bu ərazi Maştağa kəndinin Xonxar məhəlləsindəki bir qisim ərazilərdən başlayaraq, indiki Hava limanı ərazisinə kimi uzanırdı.

Əmir Əhməd 1819-cü ildə anadan olub. Bu fakt yuxarıda adını yazdığım kameral təsvir kitabında qeyd olunub. Əmir Əhmədin Ətir xanım adlı qadından dörd qız övladı və atasının adını daşıyan Əmir Məhəmməd adında oğlu doğulmuşdur.

Nəslimizin "Əyriçalmalı" adlandırılması 1863-cü ilə təsadüf edir. Çünki, o zaman Əmir Məhəmmədin 15 yaşı var idi. Bu faktlar 1863-cü il Çar hökumətinin "Azərbaycan əhalisinin siyahıya alınması" adlı kameral təsvir kitabında öz əksini tapmışdır.2. "Əyriçalmalı" ləqəbi Əmir Əhmədin xaincəsinə qətlindən sonra ailəməzə verilmişdir. O zaman Əmir Məhəmməd kiçik yaşlarında idi. Məsələn belə olmuşdur: Böyük torpaq sahələrinə sahib olan Əmir Əhməd Maştağada varlı bir ağanın hədələri ilə qarşılaşır. Onun torpaq sahələrinə sahib çıxmaq istəyən həmin şəxs Əmir Əhmədi öz torpağında xaincəsinə qətlə yetirir. Bu xəbəri eşidən Ətir xanım, çox düşünmədən ərinin əbasını geyinərək, kələğayısını çalma şəklində başına bağlamış, özünü kişi qiyafəsinə salmış və qadın olduğu bilinməsin deyərək, çalmanı qaşı üstünə əyri qoymuşdur.

Əmir Əhməd soyunun kəsilməsindən ötrü, övladları qorunsun deyərək, Ətir ana oğlu Əmir Məhəmmədin həddi-buluğa çatacağı günü gözləyir. Görünüşcə kişiyə bənzədiyi üçün adına söz deyilməsin deyərək, o, at belində evinin ətrafını uzaqdan seyr edirdi. Əmir Məhəmmədin həddi-buluğa çatdığı gün Ətir ana əlindəki silahını oğlunun qarşısına qoyaraq, ona atasının ölüm hadisəsindən danışır və ona atasının qisasını almağı tələq edir.

Əmir Məhəmməd "qana-qan, dişə-diş" prinsipin üzrə, atasının qisasını almaq üçün heç bir şey olmamış kimi ağanın yanına gedib, torpaq sahəsi almaq üçün ona müraciət edir. Ağa artıq baş vermiş qətl hadisəsini unutduğundan onu Əmir Əhmədin zəbt olunmuş torpaq sahələrinə aparır. Təklidən istifadə edən Əmir Məhəmməd bu torpaq sahəsinin onun atasının olduğunu, zəbt etmək üçün atasını qətlə yetirdiyini ağanın yadına salır və elə həmin sahədə ağanı qətlə yetirir.

Əmir Məhəmmədin altı oğlu, dörd qızı olub. Xeyrənsə xanımdan oğulları Əhmədağa, Məşədi Firuz, Əliğa, qızları Ətir, Aypara və Teybə, Milayim xanımdan isə oğulları Bəhrəm, Mahmud, Rüstəm və qızı Çimnaz dünyaya gəlmişdir. Əmir Məhəmmədin böyük oğlu Əhmədağa və onun dörd qardaşı kənddə nüfuzlu və tanınan şəxslər olmuşlar. Əgər kənddə qolu güclü, sözü keçən, nüfuzlu 10 nəfər var idisə, onlardan 5-i Əmir Məhəmmədin övladları idilər.

Sovetlər hakimiyyəti gəldikdən sonra, 1920-ci ildə Maştağa qəzasında, Əhmədağa Əyriçalmalı Kənd Qəza İcra Hakimiyyətinə sədr, Məmməd Məmmədyarov müavin təyin olundu, qardaşları isə digər vəzifələrə layiq görüldülər. Bir müddət sonra XI Qızıl Ordunun komandanı S.M.Kirov tərəfindən Bakıda silahların yığılması əmri verildi. Əhmədağa göstərişə əməl etmədi, qardaşlarını başına toplayıb, "Biz bu şərəfsizliyi edə bilmərik. Biz həmin silahlarla kəndin qeyrətini, namusunu qorumuşuq. Bunu etmək bizə yaraşmaz!" dedi. Əhmədağanın bu sözləri qardaşları üçün qanun idi.

Şübhə yox idi ki, Məşədi Firuz da, Əliağa da, Bəhram da, Mahmud da bu fikirdə idilər. Amma onların varlığı kəndin bəzi zəngin insanların narahat edirdi.

Əyriçalmalı qardaşları silahların yığılmasına qarşı çıxdıqları üçün yerli satqınlar tərəfindən onlar haqqında Moskvaya şikayət yazıldı və mərkəzdən tezliklə cavab gəldi. Maştağa Qəza İcra Hakimiyyətinin sədri Əhmədağa və onun vəzifədə olan qardaşları həbs olundular. Lakin, hakimiyyət qüvvələri Əhmədağanı və onun dörd qardaşının tutulmasının elə də asan olmayacağını bilirdi. Ona görə də Əyriçalmalı qardaşlarını həbs etmək üçün münasib bir vaxt gözlədilər.

Hamı yaxşı bilirdi ki, Əyriçalmalı qardaşlarını, təklikdə tutmaq daha uyğun olacaq. Ona görə də onları ayrı-ayrı məkanlarda həbs etdilər. Sovetin qərarı ilə əmrə tabe olmayan Əyriçalmalı qardaşlar güllələnməli idilər. Lakin, Məmməd Məmmədyarovun V.İ.Lenindən aldığı əfv fərmanında bildirildi ki, Əhmədağa, Məşədi Firuz və Əliağa güllələnmədən azad olunsunlar, digər iki qardaş Bəhram və Mahmud isə güllələnsinlər.

Əmir Məhəmməd daim oğullarının taleyi haqqında düşündüysə də, şərəfli, qürurlu, düşmənlərinə qarşı amansız olan bu adam bunu biruzə vermirdi. Bir gün Əmir Məhəmməd evinin həyətinə əyləşmişdi. Məlumata görə düşmənlərindən biri Əmir Məhəmmədin evinin hasarına yaxınlaşıb ələ salaraq, gülə-gülə deyir: “Necədir Əmir Məhəmməd? Yandırır?” Əmir Məhəmməd özünü itirmədən gülə-gülə cavab verir: “Mənim ailəm (əhli-əyalını nəzərdə tutur – Xəyalə Əyriçalmalı) evdədi. Sən narahat olma!”

Bir neçə gün keçdi. V.İ.Lenindən alınan əfv fərmanının surəti Əmir Məhəmmədə çatdı. Əhmədağa, Məşədi Firuz, Əliağa evə qayıtdılar. Əhmədağa Bəhramla Mahmudun güllələnməclərini atasına dedi. Bunu eşidən Əmir Məhəmməd tez bir zamanda həbsxanaya gedib oğullarını qaçıрмаq qərarına gəldi.

O, vaxt itirmədən iki oğlunu həbsxanadan qaçıрмаq üçün silahlandı, bütün qohum-əqrabasını da başına topladı. Əhmədağa silahlanmış dəstəsini yığdı. Bütün kişilər əbalarının altında tüfəng gizlətməmişdilər.

Düşmənlər yenə də öz pisliklərindən əl çəkmədilər. Bundan xəbər tutan Əyriçalma nəslinin bədxahları həbsxanaya xəbər göndərərək, Əmir Məhəmmədin silahlanmış dəstə ilə gələcəyini xəbər verdilər. Həbsxana rəhbəri bu xəbəri eşitdikdə Bəhram və Mahmudu gecə vaxtı güllələdi.

Əmir Məhəmməd həbsxanaya çatdığı zaman onun gələcəyindən xəbəri olan və orada çalışan bir şəxs gizlicə yaxınlaşıb dedi: “Sizin bura gələcəyinizi kimsə öncədən xəbər verdi, buna görə də Bəhram və Mahmud bir gün öncə güllələndilər”. Əmir Məhəmmədin hörmətini saxlayan və hünərinə yaxşı bələd olan şəxs qətl yerini ona bildirdi: “Sənin oğullarının cənazəsini başayaq qoyub ayaqlarını qırmızı parça ilə bağlamışam. Sənə və sənin oğullarına hörmətim sonsuzdur. Mənə etdiyiniz yaxşılıqları unuda bilmərəm. Köməkliyimi belə edə bilərəm. Get oğullarına sahib ol!”

Verilən əmrə görə qardaşların güllələnməsi baş nəyihəsindən olduğu üçün cəsədlərin sifətləri tanınmaz hala düşmüşdü. Əmir Məhəmmədin düşmənləri cəsədlərin ayaqlarına bağlanan qırmızı parçanı da açmışdılar. Əmir Məhəmməd və dəstəsi nə qədər axtardısı, cəsədləri müəyyən edə bilmədi. Bundan hiddətlənən Əmir Məhəmməd özünü sındırmadan dəstəsi ilə birgə evə yollandı.

O gündən sonra Əliağa babam ərizə yazaraq, NKVD (Daxili İşlər Xalq Komissarlığı) vəzifəsindən imtina etdi. 1926-cı il fevralın 4-də Əliağa babamın ilk oğlu, mənim ata-babam dünyaya gəldi. Əliağa Əyriçalmalı Əmir Məhəmməd atasının adını oğluna verdi. Daha sonra babam 1956-cı ildə atama atası Əyriçalmalı Əliağanın adını verdi.

Bəli, mən özümü dərk edəndən sonra kim məni görürdüsə, Əyriçalmalı adı ilə şərəfləndirirdi. Ələlxüsus da məni babam Əmir Məhəmmədə (Məmmədağa) bənzətmələrinə görə çox qürurlanırdım.

Vaxt keçdikcə, “Əmir” titulu da məni özünə cəlb edirdi. Tez-tez babalarımın adında niyə məhz “Əmir” titulunun olduğunu düşünürdüm. Mən illər sonra nəslimizə məxsus “Əmir” titulunun izinə düşdüm. Bəzən də düşünürdüm ki, bizim nəslimiz Bakı xanı olan I Mirzə Məhəmmədin bir oğlunun nəslidir və atamız Əyriçalmalı Əmir Məhəmmədin adı da Bakı xanı I Mirzə Məhəmmədin şərəfinə qoyulub.

Çar hökumətinin 1832-ci il “Azərbaycan əhalisinin siyahıya alması”⁴. arxiv materialında nəsil şəcərəmizi tapdıqdan sonra hörmətli tarixçilərimizə müraciət etdim. Tarixçilərimizdən ilk öncə tarix üzrə fəlsəfə doktoru Kərəm Məmmədova, daha sonra tarix elmləri doktoru, professor Şahin Fazilə ailə şəcərəmizi təqdim etdim. Tarixçi Kərəm müəllim “Əmir” adının titul anlamı kəsb etdiyini vurğuladı. Şahin müəllim isə mənə babalarımın adlarındakı “Əmir” adının titul, həmçinin, yüksək məqam sahibi (Teymurilər dövlətində padşah) olduğunu bildirdi. Daha sonra hörmətli Şahin müəllim məni tarix üzrə fəlsəfə doktoru Mərziyə İsgəndərova ilə tanış edərək, onun mənə bu haqda daha doğru istiqamət göstərəcəyini bildirdi.

Mərziyə xanım nəsil şəcərəmizə nəzər yetirdikdə, Ulu cəddim Kəlbəli-Əlinin nəvəsi olan Kərbəlayi Əmir Həmzənin adına diqqət yetirdi. O, qeyd etdi ki, Tiflisdə dövlət arxivində çalışarkən 1806-cı ildə Çar hökumətinin generalı, knyaz P.D.Sisianovun qətlinə təqsirləndirilən şəxsin də adının Əmir Həmzə olduğunu vurğuladı.⁹ Mərziyə xanım “Bakı xanlığı və onun Rusiya tərəfindən işğalı” adlı monoqrafiyasında bu və digər versiyalar haqqında məlumatlar verir. Mən Mərziyə xanımın məlumatları əsasında, Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının Azərbaycan Tarixi Muzeyi Elmi kitabxanasında “Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nda yığılmış sənədlərə müraciət etdim.

Direktor akademik Nailə Vəlixanlıın yaratdığı şərait nəticəsində mən muzeyin elmi kitabxanasında çalışmağa başladım və 1806-cı il 8 fevral tarixində Bakı xanlığı tərəfindən qətlə yetirilən general P. D. Sisianovun qətlə ilə əlaqədar sənədə rast gəldim. “Tiflis 1869-cu il Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nın III cildindəki 1. materiala əsasən - “13 noyabr 1806-cı il Beşbarmaq ərazisində rus generalı Bulqakovadan qraf Qudoviçə hesabat!” adlanan sənədi ilə tanış oldum.

“ - Bakılı Qasım bəydən aldığı məlumatlara görə general, knyaz P. D. Sisianovun və podpolkovnik Eristovun qətildə təqsirləndirilən Bakılı Əmir Həməzə Hacı Abid bəy və onunla birgə qətildə iştirak edən daha 2 nəfər Bakı ətrafı ərazilərdə gizlənməmişlər. Mən Qasım bəyə Əmir Həməzə Hacı Abid bəyi şəhərə hər hansı bir yolla çağırılıb, onunla birgə qətildə iştirak edən 2 nəfərin yeri öyrənilərək tutulmağına göstəriş verdim.”

Əldə etdiyim sənədə əsasən Əmir Həməzə Hacı Abid bəy 8 fevral 1806-cı ildə knyaz P. D. Sisianovu öldürdükdən sonra Bakı ətrafı ərazilərdə gizlənib. Mən bu sənədə istinadən qeyd etdim ki, Maştağa kəndində Əmir Həməzə adı 1832 – ci ilə qədər bir nəfərdə də olmuşdur. O şəxs ulu cəddim Kəlbi-Əlinin oğlu Əmir Məhəmmədin ikinci oğlu idi. Həmin Əmir Həməzə 1809-cu ildə doğulmuşdur. Bu faktı 1832 – ci ilin Çar hökumətinin “Azərbaycan əhalisinin siyahıya alınması” adlı kameral təsvir kitabında aydınlaşdırmışam.

Qeyd etdiyim kimi, nəzərə çatdırım ki, Maştağa kəndində bizim nəslə, eləcə də Əmir Əhmədin böyük qardaşı Əmir Aslandan törənənlərə Kəlbi övladları demişlər. Mən atamdan, atam atasından, babam atasından eşidib ki, ulu cəddimiz Kəlbi-Əli naməlum bir şəxsi öldürərək, Maştağa kəndinə gəlmiş və adını dəyişdirərək, orada yaşamışdır.

Biz bu günə qədər Kəlbi-Əlinin əsil adından belə xəbərsizik. Bu onu göstərir ki, Kəlbi-Əli adı bir adamı öldürməyib. Qeyd etmək istərdim ki, Maştağa kəndində Kəlbi-Əlinin böyük nəvəsi Əmir Aslana məxsus ovdan və bağ sahələri olmuşdur. Həmçinin, Əmir Aslanın kiçik qardaşı Əmir Əhmədin də, qeyd etdiyim kimi, böyük torpaq sahələri var idi.

Araşdırdığım sənədlərdə 1806-cı ildə Bakı xanı Hüseynqulu xanın Bakının açarlarını general, knyaz P. D. Sisianova təslim etmədən onu qətlə yetirən Əmir Həməzə Hacı Abid bəy elə ulu cəddim Kəlbi-Əlidir. O, general P. D. Sisianovu qətlə yetirdikdən sonra Maştağa kəndinə gələrək, adını dəyişdirib və orada Kəlbi-Əli adı ilə yaşayıb.

Bəzi tarixi mənbələrdə general P.D.Sisianovun qətildə Hüseynqulu xanın qardaşı oğlu İbrahim bəyin təqsirləndirildiyi yazılır. Lakin qeyd etmək istərdim ki, “Tiflis 1869-cu il Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nın III cildindəki 1. materiala əsasən, general P. D. Sisianovun ölümündə əsas Əmir Həməzə Hacı Abid bəy təqsirləndirilir. Buradan sual yaranır: Niyə görə general Bulqakov qraf Qudoviçə general P. D. Sisianovun ölümündə məhz Əmir Həməzə Hacı Abid bəyi təqdim edir? Məhz general P. D.Sisianova silah açarlardan digər 2 nəfərin adlarını niyə qeyd etmir?

Bütün bu nəticələrimi hörmətli tarixçilərimiz Şahin Fazil, Kərəm Məmmədov və Mərziyə İsgəndərova da mümkünlüyünü təsdiq etdilər. Bu tarixin açılmamasına səbəb isə rus generalını qətlə yetirən şəxsin adının aşkara çıxarılma məsələsi istər Çar dövründə, istərsə də Sovet dövründə nəslin təqibə məruz qalmaması üçün gizlədilmişdir.

Bir məqamda qeyd etmək istərdim ki, babam Əliağa və onun qardaşları haqsızlığa qarşı hər zaman zəifləri müdafiə ediblər. Bakı qoçuları onları da qoçu çağırmağı təklif etsəldə, onlar bu adı özlərinə yaraşdırmayıblar, sadəcə onları Əyriçalmalı qardaşlar adlandırırdılar. Bu da onların hansı nəsilə mənsub olduqlarını açıq-aydın göstərir.

Mən bu məqaləmdə bir çox məqamlara toxunmaq istədim. Lakin, əsas məqamı da qeyd etdim ki, Bakının şərəfini yad əllərdən qoruyan, qəhrəmancasına Rus çarının generalı knyaz Sisianovu öldürən Əmir Həməzə Hacı Abid bəyin nəslə bu gün yaşayır. Bakının namusunu, şərəfini qoruyan tək o olmadı. Ondan törənənlər də Maştağa kəndini müdafiə etmək üçün 1918-ci ildə ermənilərə qarşı vuruşublar.

Vətənin torpağını, namusunu qoruyan igidlər arasında Əyriçalmalı qardaşlar da var. Bu gün qürurla deyə bilərəm ki, Əyriçalmalı nəslə knyaz Sisianovu öldürən Əmir Həməzə Hacı Abid bəyin soyunun davamçısıdır.

Əsrlərdə gizlənən nəsil tariximi az da olsa müəyyənləşdirdikdən sonra mənə vacib olan məsələdəki tarixi gerçəkliyi bir daha aydınlaşdırmağı özümə borc bildim. Çünki, şəcərəmizlə bağlı Əyriçalmalı nəslinə mənsub olduğumdan və ulu babamın Kəlbi Əli adlı möhtərəm bir şəxs olmasını elmi faktlarla ətraflı araşdırdımsa da, sonradan yeni məlumatlarla zənginləşmiş oldum.

Ulu cəddim, 7-ci arxam Kəlbi Əlinin həyatını qətiyyətlə araşdırmağa cəhd etdim. Bu günə kimi hansı soya, hansı şəcərəyə aid olduğumu bilsəm də, kökümün kimə mənsub olduğundan xəbərsiz idim. Amma dəqiqlik və gerçəklik, yaxud həqiqət həyat pirişipim olduğu üçün bu məsələnin həlli məni rahat qoymurdu.

Azərbaycan tarixində, ən əsası Qafqaz tarixində iki əsrdən çoxdur ki, rus generalı, knyaz D. P. Sisianovun Bakıda Qoşa Qala qapısının qarşısında qətlə yetirilmə günü bu gün də müzakirə obyektindədir. “Tiflis 1869 – cu il Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nın III cildində 1. əsasən aşkara çıxardığım məsələ, knyaz Sisianovun ölümündə Əmir Həməzə Hacı Abid bəyin təqsirləndirilməsidir. Bu qətildə Əmir Həməzə Hacı Abid bəylə yanaşı digər iki nəfərin də knyaz P. D. Sisianova atəş açdığı qeyd edilir. Lakin bir çox tarixi kitablara nəzər yetirsək, knyaz P. D. Sisianovun ölümündə məhz İbrahim bəyin rol oynaması göstərilir. İbrahim bəy! Bəs bu İbrahim bəy kimdir? “Azərbaycan tarixi” dərsliyində Sisianovu öldürən Hüseynqulu xanın əmisi oğlu (Azərbaycan tarixi; Bakı 2002, səh 192), lakin Sovet dövrü kitablarında isə qardaşı oğlu kimi təqdim olunan şəxs İbrahim bəy göstərilir.

Mənbəyə əsaslanaraq təəssüfimizdən aşkar olunmuşdur ki, Hüseynqulu xanın İbrahim bəy adında nə əmisi oğlu, nə də qardaşı oğlu olmuşdur. Bakıxanovlar şəcərəsinə görə İbrahim bəy yox, Hüseynqulu xanın qardaşı Mehdiqulu ağanın qızı Cahanbanu xanımın həyat yoldaşının adı Mirzə İbrahimdir. Məlumdur ki, Mirzə İbrahim bəy əslən Bakılıdır və həkim olmuşdur. Digər məlumatda isə Cahanbanu xanımla Mirzə İbrahim bəyin Ördəbildə yaşadıkları qeyd olunub. Beləliklə, demək istərdim ki, Bakıxanovların şəcərəsində Hüseynqulu xanın qan qohumlarından İbrahim bəy adlı şəxs yoxdur!

Bəzi mənbələrdə Sisianovu Hüseynqulu xanın qardaşı oğlu Aslan bəyin öldürməsi göstərilir. Bu məsələyə aydınlıq gətirmək istərdim. Hüseynqulu xanın qardaşı Mehdiqulu ağanın Həsən ağa və Cəfərqulu ağa adında iki oğlu var idi ki, şəcərəyə əsasən onlar, nə Həsən ağanın, nə də Cəfərqulu ağanın övladları olmamışdır. Ümumiyyətlə,

Bakıxanovlar şəcərəsində Aslan bəy adını da şəxsin adına rast gəlinmir. Bütün bunlara əsaslanaraq belə bir fikir söyləmək olar ki, öldürülən və bu gün də müzakirə obyektinə ola biləcək, knyaz P. D. Sisianovun qətli, təəssüf ki, hələ də müəmma olaraq qalmaqdadır. Bir çox tarixçilər söhbət zamanı bu hadisənin doğru və qərəzsiz sübuta yetirildiyini bildirirlər. Lakin mən həqiqəti və gerçəkliyi düzgün tapmaq ümidindəyəm. Əlbəttə, mən bu məsələnin təfərrüatlı ilə ciddi məşğul oldum və əldə etdiyim tarixi faktların düzgünlüyünə inandım. Çünki, artıq bir neçə təkzibolunmaz həqiqəti müəyyənləşdirməyə, güman edirəm ki, nail olmuşam. Bunlardan birincisi, məlumata görə, P. D. Sisianovu öldürən şəxs Hüseyinqulu xanın bibisi oğlu Şəkər ağa olmuşdur. Qeyd etmək istəyirəm ki, Maşağada “Xan bağı” adlanan ərazi var. Bu ərazi o vaxt Hüseyinqulu xan tərəfindən əmisi oğlu və Bakı xanı II Mirzə Məhəmməd, taxtdan uzaqlaşdırılan vaxt Maşağa mülklərindən birində məskunlaşmaqdan ötrü ona verilmiş torpaq sahəsi idi. Sonradan II Mirzə Məhəmməd Hüseyinqulu xana yenidən müqavimət göstərərək, məğlubiyətə uğramış və ömürünün sonunadək Qubada yaşamışdır. Hal-hazırda həmin ərazi “Şəkər qumu” da adlandırılır. Həmin ərazinin “Şəkər qumu” adlandırılması Sisianovun ölümü ilə müstəqim şəkildə əlaqədardır.

Şəkər ağanın kimliyi barədə dəqiq məlumatı ana tərəfi Şəkərzadələr nəslindən olan Maşağadakı 209 sayılı məktəbin müəllimi Məmmədov Əlihəsən Bəyəhməd oğlundan aldım. Onun məlumatına görə, Şəkər ağanın babası Dərbənd hakimi Məhəmmədhüseyn xan 1759-cu ildə Qubalı Fətəli xanla döyüşdə məğlub olmuş, gözləri çıxardılaraq 5 yaşlı oğlu Əli ilə birlikdə əvvəlcə Qubaya, sonra Bakıya sürgün olunmuşdur. Bakı xanı Məlik Məhəmməd xanın hakimiyyəti dövründə Əli bəy xanın bacısı ilə evlənmiş və onun 6 oğlu olmuşdur ki, onların biri Şəkər ağadır. Knyaz P. D. Sisianovun Bakıya yaxınlaşdığından xəbər tutan Şəkər ağa deyir: “-Xanın mindiyi at və geyindiği əba məndə olsaydı Sisianovu öldürərdim”. Hüseyinqulu xan atını və əbasını bibisi oğluna verib onu knyazla görüşə göndərər və knyaz P. D. Sisianov həmin görüşdə öldürülür.

Şəkər ağanın oğlu Məhəmmədhüseyn bəyin nəvəsi Qızxanım Şəkərzadənin oğlu Əlihəsən müəllimin dediyinə görə knyaz P. D. Sisianovu üç yox, iki adam vurmuşdur. Bakının işğalı zamanı Şəkər ağanın atası və 5 qardaşı Ərdəbil şəhərinə köçmüşlər, amma anası Bakını tərk etmədiyi üçün Şəkər ağa ilə birlikdə Maşağada qalırlar. Şəkər ağanın digər 5 qardaşının adları məlum deyil. Yuxarıda adı çəkilən Əli bəy və oğulları Ərdəbil şəhərinin Barı kəndində məskunlaşmışlar və bu gün həmin kəndin əksər sakinləri “Bakılılar” adlandırılır. Bütün bu faktlar görkəmli tarixçi Sara Aşurbəylinin “Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü” 5. əsərində qeyd olunmuşdur. Hüseyinqulu xan isə Şəkər ağaya Maşağada olan Xan bağını ona ənam olaraq bağışladı. Bu gün Şəkər ağanın nəslini “Şəkərzadələr” soyadını daşıyır.

Əlihəsən müəllimin 97 il ömür sürmüş qaynatası Məhəmmədsaleh Qurbanqulu oğlu Şəkər ağanı belə təsvir edirdi: “- *Şəkər ağa 100 ildən çox yaşamış, kürən və qıvrıq bir kişi idi*”.

Şəkər ağanın tarixi, yaxud kimliyi haqqında məlumatın təhrif olunması mümkün deyildir. Çünki adətən bir insanın şərəfli tarixi, ənənəyə görə, onun övladlarına və ondan törənənlərə açıq-aşkar və istər-istəməz qüsursuz çatdırılır.

“Tiflis 1869 – cı il Qafqaz Arxeografiya Komissiyasının Akları” nın III cildindəki 1. qeyd olunur ki, knyaz P. D. Sisianovu və podpolkovnik Eristovu öldürən şəxsin adı Bakılı Qasım bəydir. Bəs Qasım bəy kimdir? Hacı Qasım bəy Mansurxan bəy oğlu Bakının Səlimxanovlar nəslinə mənsub Hüseyinqulu xanın qızı Çimnaz xanımın həyat yoldaşı olmuşdur. Qasım bəy haqqında məlumatı Səlimxanovlar nəslinin çox yaxın nümayəndəsi Fizika və riyaziyyat elmləri doktoru, professor Tələt Mehdiyevdən aldım. Sisianovu öldürən şəxsin adının sənəddə yanlış qeyd olunması mümkün deyil. Çünki, məlumatı general Bulqakova çatdıran Hüseyinqulu xanın kürəkəni Qasım bəy şəxsən özü olmuşdur. Tarixi məxəzlərdə qeyd olunur ki, rus ordusu ilə Bakıya yaxınlaşan general Bulqakovu Qasım bəyin özü qarşılayır. Sənədə nəzər yetirək: *13 noyabr 1806-cı il Beşbarmaq ərazisindən rus generalı Bulqakovadan qraf Qudoviçə hesabat: “- Bakılı Qasım bəydən aldığı məlumata görə general Sisianovun və podpolkovnik Eristovun qətlinə təqsirləndirilən Bakılı Əmir Həmzə Hacı Abid bəy və onunla birgə qətlə iştirak edən daha başqa 2 nəfər Bakıtrafi ərazilərdə gizlənməmişlər. Mən Əmir Həmzə Hacı Abid bəyin şəhərə hər hansı bir yolla çağırılıb onunla birgə qətlə iştirak edən daha 2 nəfərin yerini öyrənərək onların tutulmağı barədə göstəriş verdim.*”

Sənədə əsasən məlumdur ki, Bakının ruslar tərəfindən işğalı və Çar Rusiyasının hakimiyyəti altına rəsmən düşməsi knyaz Sisianovun ölümündən 8 ay sonra baş vermişdir. 1806-cı il iyunun 22-də Dərbənd işğal edildikdən sonra rus qoşunları Bakıya doğru hərəkət edərək, sentyabrın 5-də şəhərə yaxınlaşırlar, general Bulqakovu Qasım bəy Beşbarmaq ərazisində qarşılayır və onların görüşü baş tutur, Bulqakov Qasım bəylə əhaliyə müraciət göndərərək, onlara toxunulmazlıq vəd edir. Məlumdur ki, Bulqakovun Bakıya yaxınlaşması zamanı müqavimətin mənasız olduğunu görən Hüseyinqulu xan, qeyd etdiyim kimi, Qubaya getmiş, oradan da Ərdəbilə köçmüşdür. Qasım bəyin bu şəraitdə Rus knyazına sui-qəsd törədən şəxsi gizli saxlamasına artıq heç bir səbəbi yox idi.

Bakı Dövlət Universitetinin 2009-cu ildə nəşr etdiyi “Azərbaycan tarixi” kitabında (səh 594) İbrahim bəy Hüseyinqulu xanın xalası oğlu kimi qeyd olunmuşdur. Ümumiyyətlə, deyə bilərəm ki, rus generalı, knyaz P. D. Sisianovun ölüm tarixi, tarix kitablarında dəqiq verilməyib.

Bu müzakirələr sonucunda biz mühüm bir dəqiqliyi üzə çıxartdıq. *Böyük tarixçi Abbasqulu ağa Bakıxanov “Gülüstan-İrəm” əsərinin V fəslində “Nadir şahın vəfatından, Gülüstan adlı yerdə və İran dövlətləri arasında bağlanan sülh müahidəsinə qədər” 6. hissəsində yazır: “Sərdar (D.P.Sisianov) hicri 1220-ci (=1806) ildə şubatın (fevralın) 2-də qalanın yanında Hüseyinqulu xan ilə təslim olmaq haqqında danışıq apardı. Bu zaman sülh və müsəlimət qanunu xilafına olaraq iranlıların təhriki və ya Hüseyinqulu xanın tapşırığı ilə Sisianov onun bibisi oğlu İbrahim bəy ibni Əli bəy ibni Məhəmmədhüseyn xan ibni İmamqulu xan Dərbəndinin əlində öldürüldü. Baş qatilin atası ilə şahın hüzuruna göndərildi. Ruslar gəmilərə minib Sarı adasına getdilər”.*

Digər tarixçi Sara Aşurbəyli “Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü” əsərində həmin hadisəni olduğu kimi “Gülüstani-İrəm” əsərinə istinadən vermişdir. S. Aşurbəyli “Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü” 5. əsərində bir başqa məlumatı da qeyd edir: “Şəhər camaatının dediyinə görə Sisianovu vuranların biri də Əhməd bəy olub. Əhməd bəy general Bulqakov Bakıya gələndə Hüseyinqulu xanla Qubaya getmiş, oradan da Ərdəbilə köçmüşdür.”

Bu tarixi araşdırmaların nəticəsi olaraq belə qənaətə gəldik: Rus generalı knyaz Sisianov fevralın 2-də qala yaxınlığında Hüseyinqulu xanla görüşür. Məlumdur ki, görüşdə Sisianov Hüseyinqulu xana Bakının təslim olması barədə özünün hazırladığı müqavilə şərtlərini təqdim edir və Hüseyinqulu xan bu şərtlərlə razılaşıb. Rus hərbi tarixçisi A. Potto beşcildlik “Qafqaz müharibəsi” əsərində yazır ki, “görüş zamanı Hüseyinqulu xanın yanında onu müşayiət edən Qasım bəy və Kərim bəy də olub”. Bu məlumatı A. Pottoya Bakı sakini 83 yaşlı Hacı Qurban vermişdir. O, Qasım bəyin silahlı nöqərlərindən biri olmuş və Hacı Qurban da bu görüşdə iştirak etmişdir.

Lakin Sisianovun ölümü 1806-cı ilin fevralın 8-də baş tutur. “Tiflis 1869 – cı il Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları”nın III cildində 1. qeyd olunduğu kimi Qasım bəyin general Bulqakova verdiyi məlumata görə də, knyaz P. D. Sisianovu və podpolkovnik Eristovu öldürənlər Əmir Həməzə Hacı Abid bəy və daha digər iki nəfər olmuşdur. Deməli, fevralın 8-də Sisianovun görüşünə Əmir Həməzə Hacı Abid bəy, Əhməd bəy və xan qiyafəsində at belində Hüseyinqulu xanın bibisi oğlu İbrahim bəy gedirlər. Bakının açarları Sisianova təqdim olunmadan Əmir Həməzə Hacı Abid bəy Sisianova atəş açmışdır. Əhməd bəyin və İbrahim bəyin də atəş açması Rus ordusunu qorxuya salmış və geri çəkilməyə məruz qoymuşdur. Knyaz P. D. Sisianovun cansız bədəninədən başını Əmir Həməzə Hacı Abid bəy ayırmış və xanın göstərişi ilə P. D. Sisianovun başı İbrahim bəyin atası Əli bəy ilə Fətəli şah Qacarın hüzuruna göndərilmişdir.

Deməli, İbrahim bəy Bakını tərk etmədiyi üçün Maştağada qalmış və adını dəyişdirərək Şəkər ağa Cəfər oğlu adı ilə yaşamışdır.3. Əmir Həməzə Hacı Abid bəy Maştağaya gəlib, adını dəyişdirib Kəlbli-Əli olmuş,4. Əhməd bəy isə Hüseyinqulu xanla birlikdə əvvəl Qubaya oradan da Ərdəbilə köçmüşdür.5.

Bəzi tarixçilər knyaz P. D. Sisianovun Hüseyinqulu xanın əmisi oğlu İbrahim bəy tərəfindən öldürdüyünü və başını kəsərək İran şahına göndərilmə məsələsinin təkzib olunma bilməyəcəyini demişlər. Əgər mən bunu təkzib etsəm bir çox tənqidçilərlə qarşılaşacağım məlumdur. Amma mən tarixi həqiqəti, yaxud dəqiqliyi üzə çıxarmaq qərarındayam. Əgər İbrahim bəy knyaz P. D. Sisianovun ölümündə əsas iştirak edən şəxs olubsa, bəs nəyə görə tarixi sənədlərdə məhz qətlin səbəbkarı kimi başda Əmir Həməzə Hacı Abid bəy təqdim edilir. İbrahim bəyin adı isə çəkilmir. Orada həmçinin iki silahdaşın olduğu göstərilir.

Ümumiyyətlə, heç bir tarixi sənədlərdə İbrahim bəyin adı yoxdur. Yalnız böyük tarixçilərimiz A. A. Bakıxanov və S. Aşurbəylinin əsərlərində İbrahim bəyin adı vurğulanır. Hətta İbrahim bəyin sonrakı taleyi haqqında da məlumat yoxdur.

Qeyd edim ki, Əmir Həməzə Hacı Abid bəyin adı həmçinin siyasi və ictimai xadim, publisist Məmməd Əmin Rəsulzadənin “*Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər 1918-1919*” 7. əsərində çəkilib.

Nə üçün? Ola bilməz ki, böyük tarixçi A. A. Bakıxanov Tiflisdə çalışdığı zaman “*13 noyabr 1806-cı il Beşbarmaq ərazisindən rus generalı Bulqakovadan qraf Qudoviçə hesabat!*”1. adlanan sənədi ilə tanış olmasın. Bu sənədin mövcudluğunu bilməsin. Burada açıq şəkildə görünür ki, A. A. Bakıxanov knyaz P. D. Sisianovun qatilinin İbrahim bəyin olmasını, naməlum səbəblərə əsasən qeyd edib. S. Aşurbəyli də ona istinad etmişdir.

Əgər biz tarixi sənədlərə istinad edərək tariximizi araşdırırıqsa, deməli bu dövrə gəlib çatan sənədlər heç də əsassız deyildir. Tarixçilərimizin bu kimi məsələlərə diqqətlə yanaşmaları zəruridir.

Ədəbiyyat:

1. AMEA Tarix Muzeyi, “Tiflis – 1869 Qafqaz Arxeoqrafiya Komissiyasının Aktları” III cild; səh 349; sənəd 645
2. ARDTAİ f 10; s 1; sax v. 131; səh 213 – 1863-ci il
3. ARDTAİ f 10; s 1; sax v. 94; səh 469 – 1849-ci il
4. ARDTAİ f 24; s 1; sax v. 369; səh 261 – 1832-ci il
5. S. Aşurbəyli. “Bakı şəhərinin tarixi: Orta əsrlər dövrü” (Bakı 1992; səh 301; 302; 303)
6. A. A. Bakıxanov. “Gülüstani-İrəm” (Bakı 2001; səh 221-222)
7. M. Ə. Rəsulzadə. “Bakı və Azərbaycan tarixinə dair əsərlər 1918-1919” (Bakı 2013; səh 47)
8. В.А.Потто. “Кавказская война” (ч I; об 356-357)
9. ЦГИАГ; Груз; Респ; ф 2; он 1; д 12150; ч II; об 82-83

A story hidden in the ages. Who was Amir Hamza Haji Abid Bey?

Summary

The author of the article rejects the fact that Ibragim bek mentioned in most official documents and historical chronicles was involved to P.Tsitsianov`s murder. The author puts forward proposals that the murderer was Kalbli-Ali (Amir Hamza Haji Abid bek) – the author`s ancestor in the 7th generation.

The given article was presented at the almanac of the Institute of History named after A.A.Bakikhanov of ANAS.

**История, скрытая в веках.
Кем был Амир Хамза Гаджи Абид бей?**

Резюме

Автор статьи Хаяла Айричалмалы опровергает тот факт, что к убийству П.Д.Цицианова был причастен упоминаемый во многих официальных документах и исторических хрониках Ибрагим бек. Автор выдвигает предположение о том, что убийцей был Кяльбли-Али (Амир Гамза Гаджи Абид бек) - её предок в седьмом поколении.

Данная статья была представлена в альманахе институт истории имя А.А. Бакиханова НАНА для дальнейшего обсуждения.

Rəyçi: prof. Şahin Fazil

**ПРИЧИНЫ, ПОДТОЛКНУВШИЕ США
К УЧАСТИЮ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ**

Ключевые слова: США, Первая мировая война, позиция нейтралитета, Вильсон

Açar sözlər: ABŞ, Birinci Dünya Müharibəsi, neytrallıq mövqeyi, Vilson

Key words: USA, World War I, neutrality position, wilson

Изменение международной обстановки к 1914-му году грозило прервать плодотворную работу Соединенных Штатов. Европейские страны к этому времени обладали многочисленными и хорошо обеспеченными армиями. Тысячи резервистов стояли наготове. Европейские державы расширяли свои империи, которые и так уже охватывали одну пятую всего земного шара и десятую часть населения планеты. С целью сохранить свои позиции они заключали многочисленные союзные договоры. Германия объединилась с Австро-Венгрией в двойственном союзе. К ним присоединилась Османская империя, они образовали группу под названием «Центральные державы». Британия, Франция и Россия заключили Тройственное соглашение (или Антанту); после присоединения Италии сформировалась группа «союзников». Эти союзы возникали для защиты взаимопересекающихся интересов государств от реальных и надуманных угроз. Но дело в том, что сами участники не доверяли союзникам и их обещаниям помощи и поддержки. Между участниками царила атмосфера подозрительности, что в свою очередь усугубляло ситуацию. Хватило бы одной единственной вспышки для широкомасштабного пожара. И этой вспышкой оказался инцидент, который произошел в конце июня 1914 года и стало следствием рокового инцидента в Сараево, где фанатичный сербский националист убил наследника австро-венгерского трона эрцгерцога Франца Фердинанда. Это событие привело к необратимым последствиям. Не прошло и пяти недель, как в Европе разразилась всеобщая война – первая со времен наполеоновских завоеваний. Масштабы вооруженного конфликта не имели прецедента в предыдущей мировой истории: война длилась всего четыре года, но за этот короткий срок погибло больше, чем за предыдущие четыре столетия со всеми их войнами.

В самом начале военных действий президент тогдашний президент Вильсон призвал Соединенные Штаты «хранить истинный дух нейтральности, предполагающий честное, беспристрастное и дружелюбное отношение ко всем участникам конфликта». Вильсон прекрасно понимал, что возможные разногласия между различными этническими группами внутри страны способны развалить республику. Американцы должны доказать свою исключительность, проявить себя «нацией, которая более других способна продемонстрировать великолепную непредвзятость решений, достоинство самоконтроля, эффективность беспристрастных действий; нацией, которая сохраняет способность и свободу поступать честным, бескорыстным и наиболее полезным образом для сохранения мира во всем мире». Эта обстановка должна была подчеркнуть исключительное лидерство США.

Объявленный нейтралитет выглядел осмысленным по целому ряду причин. Военная обстановка 1914 года убедила многих: наилучшей политикой в отношении Европы является отсутствие всякой политики. В этом смысле тактика неприсоединения к военным блокам позволяла Соединенным Штатам оставаться в стороне от военных передраг.

У Вильсона имелись и личные причины для сохранения политики нейтралитета. Так, его приход к власти в 1912 году стал возможным благодаря расколу в лагере республиканцев, и Вильсон не желал менять установившийся статус-кво. Он отдавал себе отчет, что военная интервенция со стороны США может сплотить его противников и негативно повлиять на исход следующих выборов. Вильсону удалось продлить свое президентство на второй срок, и немалую роль в том сыграл его предвыборный лозунг: «Он уберет нас от войны». Наконец, демократическому президенту Вильсону трудно было бы оправдаться перед народом и всем миром, встань он на сторону европейского альянса, в котором участвовал самодержавный режим царя Николая II.

Позиция нейтралитета, в теории выглядевшая вполне разумной и оправданной, на практике оказалась труднодостижимой. И сам президент, и его советники, естественно, отдавали предпочтение демократическим порядкам Англии и Франции перед военным режимом Германии. Но дело в том, что американцы немецкого происхождения (а они составляли 9 % всего населения страны) склонны были поддерживать политику своей этнической родины. С ними невольно консолидировались и бывшие выходцы из Ирландии (4 % населения), которые не желали видеть в союзниках ненавистную Британию.

Однако Америка не торопилась вступать в мировую войну. Во-первых, противоречия между США и другими державами еще не достигли той крайности, которая приводит к военным действиям, во-вторых, большинство населения разделяло мнение о том, что Америка не должна вмешиваться в дела Европы, равно как и Европа - в дела Америки. В-третьих, США не были готовы к крупномасштабной войне. Американская армия по традиции формировалась на добровольной основе, насчитывала около 100 тысяч человек и была плохо обучена. Наконец, американские политики были твердо убеждены в том, что война завершится буквально к

концу года и нет смысла отправлять людей в Европу, тем более что страна не обладала необходимым для этого флотом.

С точки зрения экономических интересов более логичным выглядело объединение США с Антантой. Торговый обмен с Францией и Британией по namного превышал обмен с Германией и ее союзниками. Сдвигом в изначально беспристрастной позиции Соединенных Штатов оказался момент, когда Вильсон вынужден был де факто признать установленную Британией морскую блокаду Германии. А с конца 1915 года президент стал активно поощрять расширение американской армии. Это было свидетельством того, он не исключал военного решения.

Военная обстановка в Европе, с одной стороны, и политические решения кабинета Вильсона – с другой, подтолкнули Соединенные Штаты к войне. Решающую роль сыграло принятое в феврале 1915 года решение Германии использовать свои подводные лодки для прорыва британской блокады и приостановки потока товаров в страны Антанты. При этом немцы предупредили все страны (включая и нейтральные) об опасности, которая может поджидать их морской флот в районе Британских островов. Вильсон немедленно заявил Германии, что неспровоцированные нападения подводных лодок на суда нейтральных стран являются нарушением общепринятых норм международного права и должны быть прекращены. Германия в конце концов согласилась прекратить неограниченную подводную войну, но лишь после угрозы Вильсона применить самые решительные меры. На этот шаг Германия пошла в начале 1917, полагая, что сможет выиграть войну, пока США лишены возможности повлиять на ее исход. Однако потопление в феврале и марте 1917 нескольких американских судов и телеграмма Циммермана мексиканскому правительству с предложением союза против США вынудили Вильсона запросить согласие Конгресса на вступление страны в войну. Группа прогрессистов Среднего Запада выступила против этого решения, но 6 апреля 1917 Конгресс все же объявил войну Германии.

В начале 1917 года произошло еще два события, подтолкнувших Соединенные Штаты к участию в войне. В феврале британская разведка перехватила текст так называемой «Телеграммы Циммермана». В этом документе речь шла о переговорах немецкого правительства с Мексикой. Мексиканцам предлагалось встать на сторону Германии и напасть на США. За это им гарантировался возврат земель, потерянных в ходе войны 1846–1848 годов. Обнародование этой телеграммы вызвало законное возмущение и тревогу у американской публики. До сих пор война протекала где-то далеко, в заокеанской Европе. Теперь же американцы убедились, что их собственная безопасность находится под угрозой. Несколько недель спустя в России разразилась революция, и Николая II вынудили отречься от престола. Это позволило президенту Вильсону с более или менее чистой совестью оказать помощь Антанте.

Надежды на скорое урегулирование конфликта путем переговоров не оправдались. Из Европы, опутанной многокилометровой сетью окопов, приходили неутешительные сводки. Судя по всему, военный конфликт зашел в зловещий тупик. В апреле 1917 года Вильсон обратился к Конгрессу за разрешением на вступление Соединенных Штатов в войну. В первую очередь им двигала надежда, что этот шаг приблизит войну к окончанию. Как заявил Вильсон: «Мир должен стать безопасным для демократии». Идея была такова: получив поддержку со стороны Америки, союзники сумеют наконец-то завершить войну.

1 августа 1914 года в Европе началась Первая мировая война, в которой столкнулись две коалиции: страны Антанты (Великобритания, Франция, Россия, Италия и некоторые другие) и блок центральных европейских держав (Германия, Австро–Венгрия, Турция, Болгария). Главной причиной войны стала борьба за передел мира.

Имея собственные интересы за рубежом, США уже не раз демонстрировали миру свою силу. Например, 16 декабря 1907 года в кругосветное плавание отправилась эскадра из 16 военных кораблей США, вернувшаяся в родной порт Хэмптон–Роудз 22 февраля 1909 года. Эскадра пересекла Тихий океан, побывала в Австралии и в Новой Зеландии, Японии, прошла через Индийский океан, поднялась по Суэцкому каналу в Средиземное море и взяла курс на родину через Атлантический океан. Моряки прошли путь в 46 тысяч миль. Первый кругосветный военный поход должен был продемонстрировать миру могущество ОПТА и в то же время послужить демонстрацией добрых намерений по отношению к политическим союзникам державы. Однако Америка не торопилась вступать в мировую войну. Во–первых, противоречия между США и другими державами еще не достигли той крайности, которая приводит к военным действиям, во–вторых, большинство населения разделяло мнение о том, что Америка не должна вмешиваться в дела Европы, равно как и Европа – в дела Америки. В–третьих, США не были готовы к крупномасштабной войне. Американская армия по традиции формировалась на добровольной основе, насчитывала около 100 тысяч человек и была плохо обучена. Наконец, американские политики были твердо убеждены в том, что война завершится буквально к концу года и нет смысла отправлять людей в Европу, тем более что страна не обладала необходимым для этого флотом.

7 мая 1915 года немецкая подводная лодка потопила принадлежавший Британии крупнейший в мире пассажирский лайнер «Лузитания». Из 1800 пассажиров 1200 утонули. Из них по меньшей мере 128 человек были гражданами США. Сообщение вызвало бурю эмоций в США. Несмотря на жесткие ноты протеста, немцы неоднократно атаковали американские корабли. Президент Вудро Вильсон (1856–1924) был сторонником невмешательства Америки в войну, охватившую Старый Свет, однако действия немцев

вынудили его объявить о переходе США к политике «вооруженного нейтралитета» (26 февраля 1917 года). Это означало разрыв дипломатических отношений между двумя государствами.

«Правительство США не только разрешило частные займы и поставки оружия союзникам, но и помогало его вывозу, предупредив Германию чтобы она не рассчитывала на введение эмбарго на вывоз снаряжения в страны Антанты. И дух и буква «нейтралитета» были нарушены с первых же дней войны. Мало того, администрация Вильсона поставила своей целью добиться ослабления германской подводной войны, что было на руку Антанте (и в интересах торгующих с ней монополий США). Это стало одним из главных направлений внешней политики Соединенных Штатов» (3, с.350).

Германия не слишком высоко оценивала боеспособность США, учитывая к тому же очевидное нежелание американских политиков ввергать свою страну в военный конфликт. Тем не менее Германия начала подстрекать Мексику и Японию к войне против США. В руки американской разведки попали документы, из которых следовало, что за поддержку Германии в войне против США Мексике помогут вернуть территории, аннексированные США. В то же время именно на Мексику возлагались переговоры о военном союзе с Японией. Учитывая осложнение ситуации, 6 апреля 1917 года США объявили о своем вступлении в Первую мировую войну против Германии.

Сначала действия плохо обученных американцев вызывали недовольство генералов Антанты, однако США настояли на том, чтобы воевать в Европе самостоятельно, лишь пользуясь поддержкой союзной артиллерии, авиации и танковых подразделений. Через некоторое время американцы стали воевать более уверенно и вместе с союзниками оттеснили немцев к границам Германии и вынудили противника капитулировать.

Литература:

1. В.Лан. США. От Первой до Второй мировой войны. М.: Государственное издательство политической литературы, 1947. 484 с.
2. Гершов З.М. 'Вудро Вильсон' - Москва: Мысль, 1983 - с.336
3. История США (в 4-х тт). Т.2. М., Наука, 1985, 590 с.

ABŞ-ın Birinci dünya müharibəsində iştirak etməsinin səbəbləri

Xülasə

Başqa ölkələrin tarində olduğu kimi ABŞ-ın tarixində də Birinci dünya müharibəsi böyük rol oynamışdır. Müharibənin əvvəlində ABŞ müharibə iştirak etmək haqda düşünmürdü və hökumət bu müharibə neytral mövqedə olacağını bəyan etmişdir. Lakin irəli sürülən neytrallıq siyasəti nəzəriyyədə doğru görünsə də realıqda iflasa uğradı. Sonradan baş verən bir neçə ciddi hadisələr ABŞ –ın bu müharibədə iştirak etməyə məcbur etdi. Bundan əlavə ABŞ hökuməti artıq o qənaətə gəlmişdir ki, bu müharibə gözlənilən kimi tez bir zaman bitməyəcək. Bu halda isə Amerika üçün neytral mövqedə qalmaq artıq mümkün deyil.

The causes of the US involvement in the First World War

Summary

As in the history of other countries, the First World War played a major role in the US history. At the beginning of the war, the United States did not think about joining the war, and the government declared that US would be neutral during the war. But the neutrality policy which was put forward by the theory seems to fail in reality. Several subsequent serious incidents forced the United States to take part in the war. In addition, the US government had already come to the conclusion that this war would not end sooner than expected. In this case it was no longer possible to stay in the neutral position.

Рецензент: доц. А.Амиров

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

K.F.Nəsirova
Bakı Slavyan Universiteti

**AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QAÇQINLARIN VƏ
MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ**

Açar sözləri: Qaçqın, Məcburi köçkün, BMT, H.Əliyev, İnsan hüquqları

Kesey words: Azərbaycan, History of international relationship, H.Aliyev, refugee.

Ключевые слова: Беженцы, Переселенцы, ООН, Г.Алиев, права человека

Müraciət etdiyimiz mövzu Azərbaycan Respublikasında qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquqi vəziyyətindən bəhs edir. Biz tarixə nəzər salsaq görürük ki, Azərbaycan dövləti qaçqın və məcburi köçkün problemləri ilə daim üz-üzə qalıb. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpası istiqamətində dövlətimiz daim əzmkarkılıqla çalışır. Təqzib edilməz bir faktıdır ki, Azərbaycan dövlətinin əlverişli coğrafi regionda yerləşməsi və yeraltı-yerüstü təbii sərvətlərinin bol olması digər dövlətlərin daim marağına səbəb olmuşdur. XIX yüziliyin axırı və XX yüzillik Azərbaycanlıların həyatında ən dəhşətli işgəncələr, qırğınlar, qaçqınlıq və məcburi köçkünlük, soyqırım, deportasiyalar dövrü kimi qiymətləndirilir. Azərbaycanın ərazisinə daim gözdikənlər Ermənilər olmuşlar. XX əsrin əvvəllərində erməni millətçiləri öz tarixi torpaqlarında yaşayan Azərbaycanlıları planlı sürətdə doğma yurdlarından çıxartmağa, qovmaga, məruz qoydular. 1905-ci ildəki Erməni-Azərbaycan müharibəsi Azərbaycanlıların soyqırımını ilə nəticələndi. Tarix təkrar olunur. 1918-1920-ci illərdə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil olan Göyçə, Zəngəzur və digər ərazilər o, zamankı Sovet hökuməti rəhbərlərinin əlli ilə qondarma Ermənistanın ərazisinin tərkibinə qatılmış, Dağlıq Qarabağ ermənlərinə isə əsassız olaraq müxtəriyyəti verilmişdir. Ermənistan Respublikası sərhədlərini müəyyənləşdirərkən mübahisəli ərazilərin Beynəlxalq Təşkilatlarda ki, müzakirələrə məhəl qoymadan köhnə iddialarından əl çəkməyərək Azərbaycan və Gürcüstan torpaqları hesabına dənizdən-dənizə Böyük Ermənistan yaratmaq məqsədi ilə ərazilərini genişləndirdilər. Bundan sonra Azərbaycan və Gürcüstan qarşı müharibələrə başladılar. Belə bir faktı qeyd etməyi özümə borc bilib olduğum kimi qeyd edirəm. Daşnaq “qəhrəmanlardan” biri Vahram 1920-ci illərdəki öz qəhrəmanlığını belə təsvir etmişdir: Mən Basarkeçərdə heç nəyi nəzərə almadan türk əhalisini qırdım –deyə daşnaq lovgalanırdı, lakin bəzən gülləyə hayıfım gəlirdi. Bu itlərə qarşı ən yaxşı üsul odur ki, döyüşdən sonra salamat qalanların hamısını su quyusuna doldurub, üstündən ağır daşlar tökəsən ki, onlardan əsər-ələmət qalmasın. Mən belə də etdim. Bütün kişiləri, qadınları, uşaqları, öldürüb doldurdum quyuya və üstünədə daşlarla doldurdum”.(1-3). Doğrudur ki, hər hansı cinayətin cəzasız qalması növbəti cinayətlərin baş verməsinə rəvac verir. Ermənistan tərəfindən Azərbaycan ərazilərinin təcavüzünün ikinci aspekti isə Dağlıq Qarabağ regionuna daxil olmayan və ona bitişik 7 rayonu laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Fizuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan o, cümlədən Naxçıvanın-1, Tərtər rayonunun-13, Qazaxın-7 yaşayış məntəqəsini ələ keçirir. Ermənistan bu ərazilərimizi işğal etməklə Beynəlxalq Hüququn mövcud prinsiplərini kobud şəkildə pozmuşdur. Yus cogens prinsipləri univrsal xarakterli normadır, bütün dövlətlərə şamil edilir. Yus cogens normalarını bütün dövlər qeyri şərtsiz yerinə yetirməyə borcludurlar. Güc tətbiq etməmək və ya güc tətbiq etməklə hədələməmək prinsipi, Dövlətlərin ərazi bütövlüyü prinsipi, Sərhədlərin pozulmamazlığı prinsipi, İnsan hüquqları və əsas azadlıqlarına hörmət prinsipi, Beynəlxalq mübahisələrin dinc yola həll edilməsi üsulu və.s sadaladığım prinsiplər işğalçı Ermənistan dövləti tərəfindən pozulur. Qaçqın anlayışı kimlərə tətbiq olunur: 1951-ci il 1 yanvar tarixinədək baş vermiş hadisələr nəticəsində irqi əlamətinə, dini etiqaatına, milliyətinə, müəyən sosial qrupa mənsubluğuna və ya siyasi əqidəsinə görə təqiblərin qurbanı olmaq barəsində tam əsaslı ehtiyat üzündən vətəndaşı olduğu ölkədən kənar qalan və ya istifadə etmək istəməyən, yaxud müəyyən vətəndaşlığı olmayıb oxşar hallar nəticəsində əvvəl adətən yaşadığı ölkədən kənar qalan, ehtiyat üzündən oraya qayıda bilməyən və ya qayıtmaq istəməyən şəxsdir.(2,-233). Hər bir qaçqının olduğu ölkə barəsində öhdəlikləri var. Həmin öhdəliklərə görə qanun və qərarlara, həmçinin içtimai asayışı qorumağ üçün görülən tədbirlərə tabe olmalıdır. C Məcburi köçkün (ölkə daxilində köçürülmüş şəxs)-Azərbaycan Respublikası ərazisində hərbi təcavüz, təbii və texnogen fəlakət nəticəsində daimi yaşayış yerini tərək etməyə məcbur olub başqa yerə köçmüş şəxsdir. Qaçqın statusunun verilmədiyə hallar: beynəlxalq hüquqda təyin edilmiş kimi, sülhə qarşı cinayət, hərbi cinayət, bəşəriyyətdə və ya insanlığa qarşı cinayət törətmiş müəyyənləşdirilmiş şəxsə;

Azərbaycan Respublikasının ərazisinə gələnə qədər onun hüduqlarından kənar qeyri-siyasi xarakterli ağır və ya xüsusi ilə ağır cinayət törətmiş şəxsə;

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının məqsəd və prinsiplərinə zidd əməllər törətməkdə müqəssir olan şəxsə.

Qaçqınların və məcburi köçkünlərin hüquq və vəzifələri Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu, və başqa qanunvericilik aktlarında sadalanmışdır. Onların aşağıdakı hüquqları və vəzifələri vardır:

İş və ya yaşayış yeri əldə edənədək xüsusi ayrılmış yerlərdə, lakin ən çoxu üç ay müddətində müvafiq icra hakimiyyəti orqanlarının müəyyən etdiyi qaydada yaşamaq;

Haqq ödəmədən müvəqqəti yaşayış yerinə getmək və əmlakını aparmaq;

Müvəqqəti yaşayış yerində və xəstəxanalarda qocaların, uşaqların, əlillərin, aztəminatlı və ailə başçısını itirmiş şəxslərin müvafiq icra hakimiyyəti orqanının müəyyən etdiyi qaydada lazımi dərman və tibbi yardım almaq;

Uşaqların məktəbəqədər tərbiyyə ocaqlarında, yeniyetmələrin və gənclərin müvafiq təhsil müəssisələrində təhsil almaq;

Yaşayış məntəqələrində daimi yaşayan vətəndaşlarla eyni əsaslar üzrə ərzaq və sənaye malları almaq;

Dövlətin təyin etdiyi birdəfəlik və digər yardım almaq;

Tək pensiyaçıların və əmək qabiliyyəti olmayan əlillərin xüsusi sosial təminat müəssisələrində ilk növbədə yerləşdirilməsi;

Dəymiş maddi və digər ziyanın ödənilməsi məsələsini qaldırmaq;

Pozulmuş hüquqlarının müdafiəsi üçün məhkəməyə müraciət etmək, əvvəlki yaşayış yerlərinə qayıtmaq hüququ.

Qaçqın statusu almış şəxs Azərbaycan Respublikasının qanunvericiliyində əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər üçün nəzərdə tutulan hüquqlardan istifadə edir və vəzifələr daşıyır. (3-3)

Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizinin işğal olunmasına baxmayaraq dövlətimiz humanizim prinsiplərinə söykənərək sülh yolu ilə torpaqlarımızı azad etməyin tərəftarıdır. Ümummillə liderimiz Heydər Əliyev hakimiyyətə qayıdandan sonra qaçqınların və məcburi köçkünlərin pozulmuş hüquqlarının bərpa olunması istiqamətində mühüm addımlar atdı. Məhs Heydər Əliyevin diplomatiyası sahəsində Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsl mahiyyəti, Azərbaycanın haqq səsi dünya ictimaiyyətinə çatdırıldı, Ermənistanın təcavüzkar siyasəti, işğalçılıq niyyətləri barədə məlumatlandırıldı. Məhs onun gərgin əməyi nəticəsində ABŞ Konqresinin müstəqil Azərbaycana bir başa yardım göstərməsini qadağan edən Azadlığa Dəstək Aktına ədalətsiz 907-ci düzəlişin icrası dayandırıldı. 1994-cü il sentyabrın 20-də Əsrin Müqaviləsi imzalandı. Nəfədən əldə edilən ilk gəlirdən qaçqınların və məcburi köçkünlərin mənzil probleminin həllinə xərcləndi. Heydər Əliyev məcburi köçkünlərin məskunlaşdıqları çadır şəhərciyinin ləğv olunması üçün əzimkarlıqla çalışdı. 2003-cü ildə Biləsuvar rayonundakı 5 çadır şəhərciyi ləğv olundu. Heydər Əliyev Ermənistan-Azərbaycan, dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə əlaqədar Ermənistan Prezidenti ilə 25. ATƏT rəhbərliyi, Mins qrupunun təmsilçiləri ilə 200-dən, 80 ölkənin dövlət başçıları ilə 500-dən çox görüş keçirtmişdir (4-APA). Doğma ocaqlarından qovulmuş soydaşlarımızın bütün qayğıları, problemləri Azərbaycan dövlətinin gündəlik qayğısına çevrilmişdir. Məhs Ulu Öndərin Siyasəti nəticəsində Azərbaycan dövlətinə humanitar yardımlar olunmuşdur. Həmin humanitar yardımlar nəticəsində məcburi köçkünlər üçün yaşayış məskəni salınmışdır. Ermənistandan deportasiya olunan Azərbaycanlılardan 49 nəfər divan tutulmaqdan qorxub qaçarkən dağlarda donmuş, 41 nəfər qəddarlıqla döyülmə nəticəsində öldürülmüş, 115 nəfər diri-diri yandırılmış, 16 nəfər güllələnmiş, 10 nəfər təhqirlərə dözməyib infaktdan ölmüş, 2 nəfər erməni hakimləri tərəfindən xəstəxanada öldürülmüş, 3 nəfər suda boğulmuş, 1 nəfər asılmış, 1 nəfər əzabdan qutarmaq üçün özünü asmış, 2 nəfərin başı kəsilmiş, 29 nəfər qəsdən avtomobil altında saxlanılmaqla öldürülmüş, 3 nəfər xəstəxanada olarkən tibbi xidmət göstərilməməsi nəticəsində öldürülmüş, 8 nəfər oğurlanmış və xəbərsiz itkin düşmüşdür. (5-2601/9) Ermənistanın törətdiyi beynəlxalq cinayətlər nəticəsində insan hüquqlarının pozulmasının üçüncü aspekti isə Azərbaycan vətəndaşlarının silahlı münaqişə nəticəsində əsir və girov götürülməsi, habelə itkin düşməsi nəticəsində onlara məxsus subyektiv imkanların realizəşində itkin düşmüş, əsir-girov götürülmüş şəxslərlə bağlı statistik məlumatlara diqqət yetirdikdə, onların sayının kifayət qədər çox və dəhşətli olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Belə ki, Azərbaycan Respublikası Əsir və itkin düşmüş, girov götürülmüş vətəndaşlarla əlaqədar Dövlət Komissiyasının 1 fevral 2018-ci ilə olan rəsmi məlumatına görə qeydiyyatından keçən itkin düşmüş şəxslərin sayı 3875 nəfərdir ki, onlardan 3165 nəfəri hərbiçi, 710 nəfəri isə mülki şəxsdir. İtkin düşmüş şəxslərdən 67 nəfəri uşaqlar, 265 nəfəri qadınlar, 326 nəfəri isə qocalar təşkil edir. (6-29) Yüzlərlə soydaşımız itkin və əsir düşmüşdür. Beynəlxalq humanitar hüquq əsir və girov düşmüş şəxslərin hüquqlarını qorumaqla məşğul olur. Xüsusi olaraq əsirlərə işgəncələrin verilməsini qəbul etmir. İnsan hüquqlarının kobudcasına pozulmasını, qeyri- insani hərəkətləri, köləlik, yaşamaq hüquqununun pozulmasını rədd edir. Ermənistan dövləti tərəfindən belə faktların sayı olduqca çoxdur. 1992-ci il fevral ayının 25-dən 26-keçən gecə Xocalı şəhərində baş verən vəhşiliklərdir. Xankəndində yerləşən Rusiyanın 366-cı alayının köməkliyi ilə Xocalı şəhərinə hücum edib 613 nəfər öldürüldü, 1275 nəfər girov götürüldü, 487 nəfər ömürlük şikəst edildi. Onlardan 83 nəfər azyaşlı uşaqlar, 106 nəfər qadın, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq isə valideynlərindən birini itirdi. 1905-1918-ci illərdə törədilən soyqırım faktları Xocalıda təkrarlandı. Xocalı şəhəri yerlə-yeksan edildi. Mülki əhalini, günahsız uşaqları, qocaları, qadınları xüsusi amansızlıqla qətlə yetiriblər. Meyidlər tanınmaz hala salınıb, qulaqları kəsilib, gözləri çıxarılıb, qolları kəsilib və s. dəhşətli işgəncələr, insanlığa sığmayan hərəkətlər törədiblər. Soyqırım hadisəsindən sonra cinayətin baş verdiyi yerdə olmuş fransız jurnalisti Can İv Yunet demişdir ki, "Mən muharibələr haqqında, Alman faşistlərinin qəddarlığı haqqında çox eşitmişəm. Ancaq ermənilər 5-6 yaşlı uşaqları, mülki əhalini öldürməklə onları ötüb keçiblər" (7-2) Dünyanın nəhəng dövlətləri Xocalıda baş verən hadisələri soyqırım faktı kimi qəbul etmirlər. Bu bir həqiqətdir ki, ikili standartlar bu gündə mövcuddur. Soyqırım cinayətinə verilən tərifi nəzər salaq: Azərbaycan Respublikası Cinayət Məcəlləsinin 103-cü maddəsində deyilir: hər hansı milli, etnik, irqi və ya dini qrupu, bir qrup kimi bütövlükdə və ya qismən məhv etmək məqsədilə qrup üzvlərini öldürmə, qrup üzvlərinin sağlamlığına ağır zərər vurma və ya onların əqli qabiliyyətinə ciddi

zəzər vurma, qrupun bütövlükdə və ya qismən fiziki məhvəyə yönəlmiş yaşayış şəraiti yaratma, qrup daxilində doğumların qarşısını almaya yönəlmiş tədbirləri həyata keçirtmə, bir qrupa mənsub olan uşaqları zorla başqa qrupa keçirmə.(8-81). Beynəlxalq Hüquqda Soyqırım cinayətinin təhlilinə nəzər salaq. Soyqırım genosid termini ilk dəfə əslən polyaq olan Rafael Lemkin tərəfindən işlənmişdir. BMT Baş Məclisinin 1946-cı ildə qəbul etdiyi 97 nömrəli qətnaməsində təsbit olunmuşdur. Bu cinayətin hüquqi əsasını 1951-ci ildə qüvvəyə minmiş və prinsipal müddəaları Soyqırım cinayətinin qarşısının alınması və cəzalandırılması haqqında Konvensiya təşkil edir. Konvensiyanın 2-ci maddəsində soyqırımın tərif verilməmişdir, bu tərif demək olar ki, hamılıqla qəbul edilmiş və bir neçə mühüm beynəlxalq sənədə Yuqoslaviya və Ruanda, Beynəlxalq cinayət tribunallarının nizamnamələrində, Sülh və bəşəriyyətin təhlükəsizliyi əleyhinə cinayətlər məəcəlləsinin layihəsinin 17-ci maddəsində, bir çox dövlətlərin qanunvericiliyində olduğu kimi əks olunmuşdur (9-206). Konvensiyalarda yazılanlar bir daha sübut edir ki, Xocalıda baş verən soyqırım faktıdır. Beynəlxalq hüququn bütün prinsiplərinin kopudcasına pozulmasıdır. BMT-nin Təhlükəsizlik Şurası işğal olunmuş ərazilərdən erməni silahlı qüvvələrinin dərhal və qeyri-şərtsiz çıxarılmasına dair 1993-cü il tarixli 822, 853, 874, və 884 nömrəli qətnamənin yerinə yetirilməsini, Azərbaycan Respublikasının suverenliyinin və ərazi bütövlüyünün bərpasının təmin olunması tələb olunmuşdur. Ən dəhşətli odur ki, Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində insanlığa qarşı amansız dərəcədə bu cinayəti törədənlər hələ də beynəlxalq cinayət məsuliyyətinə cəlb olunmayıblar. 1999-cu ildə Ümummilli liderin BMT-nin "Ümumdünya Ərzaq Proqramı" təşkilatının baş qarargahına müraciətinə əsasən həmin təşkilatın Azərbaycanda fəaliyyət müddəti müstəsna hal kimi 2005-ci ilin sonuna qədər uzadıldı. Ulu öndərin xarici səfərlərində bu məsələ daim ön planda yer alırdı və qaçqınların, məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli istiqamətində konkret nəticələrə nail olunurdu. Ulu öndər Heydər Əliyevin 1997-ci ildə İtaliyada səfərdə olduğu zaman İtalyanın ENİ şirkəti tərəfindən "Azərbaycanda yurdlarından didərgin düşmüş şəxslər və məcburi köçkünlər layihəsi" çərçivəsində 2,2milyon ABŞ dolları həcmində qrant vəsaiti hesabına 1999-cu ilin noyabr ayında Azərbaycan hökuməti ACİP Azərbaycan orta qrup şirkəti, İtalyanın ENİ şirkəti və BMT QAK arasında imzalanmış üç tərəfli müqaviləyə əsasən köçkünlər üçün Xanlar rayonunda 234 ailə üçün 253 ev və sosial obyektlər, Beyləqan rayonunda 110 ailə üçün 124 ev və sosial obyektlər inşa edildi. Ağcəbədi rayonu ərazisində Laçın qış yataqlarında (Taxtakörpü) 350bada 5600 nəfər üçün su xətləri çəkildi.(10-www.qmkk.gov.az). Dünya ictimaiyyəti bilməlidir ki, Ermənistan dövləti terrorizim, təcavüzkarlıq siyasəti yürüdən bir ölkədir. Bütün dünya ermənilərin terrorçu olmasını və hətta onların terrorçu təşkilatlarının cinayət əməlləri hamıya məlumdur. 2001-ci ilin sentyabrında Avropa Şurasında Azərbaycan nümayəndə heyətinin sədri İlham Əliyev bir daha yüksək tribunadan bəyan etdi ki, 33 terror aktı, metroda partlayışlar, qatarlarda, avtobuslarda, gəmilərdə, təyarlərdə partlayışlar və bunların nəticəsində iki min azərbaycanlı həlak oldu, 10 minlərlə adam ağır bədən xəsarəti almışlar. Azərbaycana həm də küllü miqdarda maddi ziyan dəymişdir. Bunu müxtəlif ölkələrin tarixi alimləri öz əsərlərində qeyd ediblər. Məşhur Qafqaz tədqiqatçısı və tarixçisi V.L.Veliçko yazırdı: "Ermənilər haqqında çox-çox qədimlərdən pis fikirlər yaranıb və şübhəsiz ki, bu əsasız deyildir. Ona görə ki, əsaslı olmasaydı bütöv bir xalq haqqında həm də müxtəlif dövrlərdə belə bir fikir yarana bilməzdi". Tarixçi həmdə qeyd edir ki, erməniləri "satqın"sözü ilə xarakterizə etmək daha yaxşı olar.(11,-168). Çox maraqlı bir fakt ondan ibarətdir ki, erməni müəlliflərindən Manuk Abeqyan yazır "Erməni xalqının əslisi nədir, necə və nə vaxt, harada və hansı yollarla o buraya gəlib, erməni olmadan əvvəl və sonra hansı tayfalarla əlaqədə olub, onun dilinə, etnik tərkibinə kim necə təsir göstərmiş? Bizim əlimizdə bunları sübuta yetirən aydın və dəqiq dəlillər yoxdur. Öz tarixini dəqiq bilməyən ermənilər görəsən hansı hakla Dağlıq Qarabağı öz əraziləri sayırlar? Ümumiyyətlə, xarici ölkə diplomatlarında ermənilər haqqında çox pis fikir formalaşmışdır. Onlar erməni vəhşiliklərini sübuta yetirən bir qism fakt və məlumatlar açıqlamışdılar. Bunlardan biri admiral L.Brinson Markin C.L. Barton yazdığı 28.03.1921-ci il tarixli məktubudur. Məktubda qeyd olunur ki,"daşnaqlar hakimiyyətdə olduqları zaman türklərə, kürdlərə və tatarlara hücum məqsədi ilə əllərindən gələnlə hər şeyi etdilər, müsəlmanlara qarşı zorakılığa əl atdılar. Müsəlmanları qırmaqları, evlərini talan edib dağıtmaları, nəhayət türklərə hücum etmələri onları cavab tədbirləri görməyə vadar etdi....Erməni ordusunun Qarsdakı hərəkətləri amerikalarda onlara qarşı tam ikrah hissi oyatdı". "Mənim bir diplomat kimi ermənilərə qarşı heç bir qərəzətim yoxdur, lakin onlara yazığım gəlir və müstəqil Ermənistanın yaradılması ideyasına inana bilmirəm....İnana bilmirəm ki, ermənilər öz xalqları idarə edə bilsinlər. Əgər hansısa başqa bir millət ölkənin bu hissəsində ermənilərin idarəçiliyi altına düşsə, onlar mütləq ermənilərin zülmünə və zorakılığına məruz qalmalı olacaqlar".(12, <https://wikipedia.org>). Rus diplomatı general Mayevskinin xatirələri "Ermənilərin törətdiyi kütləvi qırğınlar kitabıdır".Qarabağın tarixi kökləri antik dövrə gəlib çıxır. Bu Azərbaycanın tarixi əyalətlərindən biridir. Bu region Azərbaycanın vacib siyasi, mədəni, mənəvi mərkəzidir. Bədnam Qarabağ problemi ermənilər tərəfindən saxta idealar əsasında yaradılmışdır. Fransız alimi DE-BAN Eçməzdzin kilsiləsi haqqında: Ermənilərin qəhrəmanlığı barəsində bir şey eşidən olubmu? Onların azadlıq uğrunda mübarizələrinin adları haradasa həkk edilib? Heç yerdə çünki ermənilərin qəhrəmanları həmişə öz xalqlarının xilaskarlarından daha çox cəlladı olublar. Bizim qaçqınlar və məcburi köçkünlər öz torpaqlarına qayıdacaqlar. Lakin Ermənistan ikili standartlardan istifadə edir özünün işğalçı siyasətindən əl çəkmir. Ümid edirik ki, tezliklə beynəlxalq hüquq ikili standartlardan azad olunmaqla cəzasızlıq mühiti də aradan qalxacaq və beynəlxalq-hüquqi məsuliyyət normaları tam gücü ilə fəaliyyət göstərəcəkdir. Artıq bir çox alimlər, mütəxəssislər, tədqiqatçılar, diplomatlar, jurnalistlər və s. nüfuzlu şəxslər Ermənistan-Azərbaycan müharibəsini təhlil etmişlər. Çox ədalətli araşdırmalar aparılmış Dağlıq Qarabağı Azərbaycanın ərazisi kimi tanımışlar. Beynəlxalq hüquq Azərbaycan Respublikasının tərəfindədirsə, dövlətin apardığı siyasətlə üst-üstə düşsə, bəs nəyə görə dünya birliyi bu ədalətsizliyə göz yumur. Aprel döyüşləri özünün həcminə görə 12 may 1994-cü ildə razılaşdırılmış atəşkəs rejimindən sonra Azərbaycan qoşunlarının təmas xəttində baş vermiş ən böyük hərbi qarşıdurma idi. Aprel döyüşlərinin başlanması barədə müxtəlif fikirlər vardır. Döyüşlər əsasən 2 57 km uzunluğunda olan təmas xətti üzərində yönəldilmişdir. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin yaydığı məlumata görə 2016-cı il aprelin 1-dən 2-nə keçən gecə və gün ərzində bütün cəbhə boyu Azərbaycan mövqeləri və yaşayış məntəqələri Ermənistan

silahlı qüvvələri tərəfindən güclü artilleriya atəsinə məruz qalıb. Bunun nəticəsində dinc sakinlərdən 2-si ölüb, 10 nəfər müxtəlif dərəcəli bədən xəsarətləri alıb. Mülki əhalinin öldürülməsi ordunu cavab addımları atmağa sövq etdi. Cəbhənin ən gərgin Ağdərə-Tərtər-Ağdam və Xocavənd-Füzuli istiqamətində yerləşən birliklər, artilleriya bölmələri və digər qoşun növlərinin bircə, əlaqəli fəaliyyəti nəticəsində qısa müddətdə Ermənistan silahlı bölmələrinə qarşı cavab tədbirləri həyata keçirdi. Ermənistan silahlı bölmələri cəbhənin müxtəlif istiqamətlərində 82 və 120 millimetrlik minaatanlardan və iriçaplı pulemyotlardan istifadə etməklə sutka ərzində atəşkəsi 127 dəfə pozub. Dörd günlük müharibə zamanı, Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin birləşmələri Goranboy rayonuna və Naftalan şəhərinə təhlükə yarada biləcək Talış kəndləri ətrafındakı yüksəklikləri, eləcə də Seysulan məntəqəsini azad edib. Fizuli rayonu istiqamətində yerləşən "Lələ Təpə" adlanan yüksəkliyi ələ keçirdilər. Aprel ayının 5- saat 12-dən etibarən Azərbaycan-Ermənistan qoşunlarının təmas xəttində tərəflərin razılığı ilə əməliyyatlar dayandırıldı. Razılaşma Moskva şəhərində Azərbaycan-Ermənistan silahlı qüvvələrinin baş qərargah rəisləri arasında əldə edildi. Dörd günlük müharibə Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin qələbəsi ilə yekunlaşdı. Həmin dövürdə xalq Ali Baş Komandirdən səfərbərlik əmrini gözləyirdi. Ordunun əzizkarlığını, şücaətini düşmənlə yanaşı digər dövlətlərdə gördü. Aprel döyüşlərindən sonra may ayında Ermənistan və Azərbaycan prezidentləri Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin tənzimlənməsi üzrə ATƏT-in Minsk qrupuna həmsədrlik edən ölkə XİN-nin rəhbərlərinin iştirakı ilə Vyanada görüşüb, iyunun 20-də Sankt-Peterburqda Rusiya prezidentinin iştirakı ilə üçtərəfli danışıqlar keçiriblər. Görüşlər zamanı münaqişə bölgəsində etimad tədbirlərinin möhkəmləndirilməsi, insidentlərin araşdırılması mexanizmlərinin yaradılması, ATƏT-in fəaliyyətdə olan sədri ofisinin genişləndirilməsi haqqında razılıq əldə edilib. Məcburi köçkünlərin az qismi Cəbrayıl rayonunun Cocuq Mərcanlı yaşayış məntəqəsinə qayıtmalı oldular. Bununla da, tarixən burada yaşamış dinc əhalinin öz doğma yurdlarına qayıtması Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin tam nəzarətinə keçmiş həmin ərazilərdə əsaslı yenidən qurma işlərinin başlanmasına şərait yarandı. Bu məqsədlə dövlət başçısı Cocuq Mərcanlı kəndinin bərpası ilə bağlı görülməli işlər çərçivəsində birinci mərhələdə 50 fərdi yaşayış evinin, məktəb binasının və müvafiq infrastrukturun tikintisi üçün Azərbaycan Respublikasının 2017-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Respublikasının Qaçqınların və Məcburi Köçkünlərin İşləri üzrə Dövlət Komitəsinə ilkin olaraq 4,0 (dörd) milyon manat ayırılıb. Cənab Prezident İlham Əliyevin "Lələ Təpə" Cocuq Mərcanlı da səfərdə olması bir daha göstərdi ki, Azərbaycan dövləti arxa cəbhədə, ön cəbhədə daim xalqla birdir. Məcburi köçkünlər üçün tam əsaslı şərait qurulur. Şanlı qələbə növbəti dəfə istər Erməni qəsibkarlarına, istər ikili siyasət yeridən dünyaya Azərbaycan xalqının və dövlətinin gücünü nümayiş etdirdi. Bu onu sübut etdi ki, sülh danışıqları nəticə verməyə torpaqlarımızı müharibə yolu ilə azad etməyə qadirdilər. Qəhrəmanları ilə məşur olam daim məğrur olan dövlət heç zaman təslim olmayacaq. Qaçqınlar və məcburi köçkünlər öz yurdlarına- yuvalarına dönəcəklər. Beynəlxalq hüquq işlək mexanizmə düşməlidir, İnsan hüquq və azadlıqlarına hörmət edilməlidir. Ərazi prinsipi bərpa olunmalıdır.

Ədəbiyyat:

1. Aşxdavar Əməkçi qəzeti 1999-cu il N=231, 2 noyabr, s 19
2. İnsan hüquqları Beynəlxalq Müqavilələr toplusu. Bakı, 1998, s 336
3. Qaçqınların və məcburi köçkünlərin statusu haqqında Azərbaycan Respublikasının qanunu – Bakı, 2003s 19
4. www –APA
5. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin 5 iyul 1999-cu il tarixli 2601/09 sayılı məktubu. BMT -51 sessiya 3-cü komitə, bənd 100. 30 oktyabr 1996-cı
6. Əmir Əliyev : Azərbaycan Beynəlxalq Cinayətlər Hədəfində: hüquqi təhlil. Bakı, 2018, s 176
7. World Health Organization (WHO). UN Bulletin, United N. Office in the Republic of Azerbaijan. Autumn 1997. s 1
8. Azərbaycan Respublikasının Cinayət Məcəlləsi Bakı, 2013, s 348
9. Lətif Hüseynov : Beynəlxalq Hüquq. Dərslik. Bakı, 2014, s 367
10. www.qmkdk.gov.az/az/pages/5.html
11. <https://az.wikipedia.org> Dünya ictimaiyyətinin ermənilər haqqında olan fikirləri
12. V. Velicko- Qafqaz. Bakı, 1994, s 168
13. Положение беженцев в странах мира. Найти решение, УВКБ ООН. Интердиалект, 1996

The legal status of refugees and internally displaced people in the Republic of Azerbaijan

Summary

In the Convention, they shall apply refugees without discrimination on grounds of race, religion or country of origin. In Azerbaijan, the status of refugee, IDP and IDP could only be obtained by the parliament's decision in 1992 after Azerbaijan became an independent state. According to the resolution of the parliament of February 17, 1993, persons who have been granted refugee status or IDP have been exempted from all taxes. Refugees and internally displaced persons have brought enough problems for the Azerbaijani state. It has had a negative impact on the economic, political, social, educational and health sectors. At present there are about 1,200,000 refugees and internally displaced persons in Azerbaijan. The main reason for so many refugees in our country is the Armenian-Azerbaijani conflict.

**Юридическое положение беженцев и вынужденных
переселенцев в Азербайджанской Республике****Резюме**

В Конвенции они применяются к беженцам без какой-либо дискриминации по признаку расы, религии или страны происхождения. В Азербайджане статус беженца, ВПЛ и ВПЛ можно было получить только по решению парламента в 1992 году после того, как Азербайджан стал независимым государством. В соответствии с постановлением парламента от 17 февраля 1993 года лица, которым был предоставлен статус беженца или ВПЛ, были освобождены от всех налогов. Беженцы и вынужденные переселенцы принесли азербайджанскому государству достаточно проблем. Это оказало негативное влияние на экономический, политический, социальный, образовательный сектор и сектор здравоохранения. В настоящее время в Азербайджане насчитывается около 1 200 000 беженцев и вынужденных переселенцев. Основной причиной столь большого числа беженцев в нашей стране является армяно-азербайджанский конфликт.

Rəyçi: prof.H.Məmmədov

TÜRKİYƏNİN ORTA ASIYA SİYASƏTİ

Açar sözlər: *Türkiyə, Orta Asiya, əməkdaşlıq, xarici siyasət və s.*

Key words: *Turkey, Central Asia, cooperation, foreign policy, etc.*

Ключевые слова: *Турция, Центральная Азия, сотрудничество, внешняя политика и др.*

Orta Asiya zəngin geosiyasi vəziyyətə, enerji, mədəni qaynaqlarına, strateji xammaddə qaynaqlarına sahib olub və Qərblə Şərqi birləşdirəcək infrastruktur potensialını əlində saxlamışdır. Bu səbəblə başda böyük dövlətlər olmaqla, regional dövlətlər arasında da cazibədar hala gəlmişdir. [1, səh 96]

Soyuq Müharibənin bitməsilə Orta Asiya dövlətləri müstəqilliklərini qazanmış, lakin, bu proses bərabərində geosiyasi bir boşluq gətirmiş. Bölgənin yenidən qurulmasında yer alan aktorlar gələcək mərhələdə bölgə üzərində təsirini davam etdirmişlər. Bu yöndə, Orta Asiya bölgəsi Türkiyə daxil olmaq üzrə ABŞ-ın, Rusiyanın, və bir çox Qərblə ölkələrin çıxar əldə etmə mərkəzinə çevrilmişdir.

Türkiyə qurulduğu dövrdən etibarən xarici siyasətini “Qərblə ittifaqlarında yer almaq” üzrə qurmuşdur. [2.səh1] Soyuq müharibə zamanı geostrateji vəziyyətindən istifadə edərək, siyasətlərini həyata keçirməyə başlamışdır. Soyuq müharibənin bitməsi ilə Avropa daha təhlükəsiz mühitə çevrilirən, Orta Asiyada hərəkətilik yaşanmaya başlamışdır.

Orta Asiya dövlətlərinin müstəqilliklərini qazanmaları ilə Türkiyənin xarici siyasətində yeni dövr başlamışdır. Türkiyənin ortaq dil, tarix və mədəni əlaqələrinin olduğu bu ölkələrlə əlaqələri bir çox sahələrdə ortaq mənfəət təməlinə inkişaf etmişdir. 1989-1991-ci illərdə SSRİ- istiqamətli siyasət yeridən Türkiyə, SSRİ-nin dağılması ilə Rusiyaya qarşı siyasətlər yeritməyə başladı. Türkiyə ilə Orta Asiya dövlətləri arasındakı əlaqələrdə ilk mərhələdə duyğusal münasibətlər hiss olunsa da, sonrakı mərhələlərdə sırf “milli mənfəət” əsas götürülməyə başladı.

Bu məqalədə Türkiyənin Orta Asiya siyasətinin inkişaf müddəti tarixi mərhələlər də nəzərə alınaraq, 1990-cı illərdən başlayaraq, günümüzdə qədər edilənlər, edilməsi lazım olanlar araşdırılacaqdır. Türkiyənin Orta Asiya siyasəti 1991-2000 və 2001-ci ildən sonrakı dövr olaraq iki mərhələyə ayıraraq araşdırılacaqdır. Çünki, 1991-ci il Soyuq Müharibənin bitməsi və SSRİ-nin dağılması ilə Orta Asiya bölgəsində yeni dövlətlər meydana çıxmışdır. Bu vaxta qədər isə Sovet Rusiyası ilə Türkiyə arasında müstəqil bir bölgə siyasəti yox idi.

1. Türkiyə və Orta Asiya münasibətləri

Türkiyənin mövqeyinə əsasən, Orta Asiya təbii qaz yataqları, neft kimi vacib enerji qaynaqlarına sahib olması ilə yanaşı enerji nəqliyyatında da, strateji önəmi olan bölgədir. Geo-strateji mövqə üstünlüyünü istifadə edərək 'enerji hub'ı olmaq istəyən Türkiyənin bölgəyə yaxşı əlaqələr içərisində olması həm enerji qaynağı alternativlərini artırır, həm də, ölkəyə enerji dəhlizi ola bilmə şansını təqdim edir. Bununla birlikdə, bölgə ilə tarixi, dini, mədəni əlaqələrin olmasının tərəflər arasındakı münasibətlərə təsirini göz ardı etmək mümkün deyil. Məlumdur ki, Orta Asiya Türk-İslam dünyasının tamamını daxilində saxlaması səbəbilə, Türkiyə üçün özəl bir yerə sahibdir.[3] Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə yönəlik siyasətinin səbəbləri kimi aşağıdakıları göstərmək olar:

- ✓ 1980-ci illərdə Avropa Komissiyası ilə münasibətləri məhdudlaşdırılması,
- ✓ 1990-cı illərdə SSRİ-nin dağılması,
- ✓ Orta Asiyada yeni dövlətlərin ortaya çıxması,
- ✓ Qərblə dəstəyinə sahib olması,
- ✓ Bölgədə siyasi təsiri təmin etmək istəyi,
- ✓ İqtisadi səbəblər,
- ✓ Mədəni, tarixi bağlılıq.

Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik siyasətindəki I dövr olaraq qeyd edilən, 1991-2001-ci illər arası dövrü də öz növbəsində dövrlərə bölmək olar:

1991-1993-cü illər-“Ağabəylik dövrü”: Türkiyənin bu dövrdəki duyğusal hisslərə dayanaraq həyata keçirdiyi bu siyasətdə, başqa dövlətlərin təsiri böyükdür. Yəni, Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik bu dövr üçün siyasəti Qərblə dövlətləri tərəfindən dəstəklənmiş.

Bölgə dövlətləri müstəqilliklərini elan etdikləri zaman, Türkiyə onları tanıyan ilk dövlət olmuş və bölgə dövlətlərinin də istəyi ilə “ model”, “lider” olma cəhdinə girmiş. Bölgə dövlətlərinin də istəklilə olmasına səbəb, beynəlxalq səviyyədə Türkiyənin dəstəyinə olan ehtiyacdır. “Türkiyə Modeli” dedikdə: Türkiyənin dünyəvi, demokratik siyasi quruluşu və sərbəst bazar iqtisadiyyatıyla yeni respublikalara nümunə olması nəzərdə tutulur.

Eyni zamanda, Rusiya regiondakı təsirini pozmaq üçün fəal siyasət də izləmişdir. Bu dövrdə Türkiyə Rusiya və İran ilə rəqabətə girmiş, Türkçü-Turancı ifadələrin kölgəsində bölgədə plansız xarici siyasət izləmişdir. [2, səh.2] Belə bir vəziyyətdə, öz müstəqilliklərini yenidən qazanan dövlətlər yeni bir bağlılıq istəmişlər və buna görə də, Türkiyənin Türk dövlət birliyinə "həddindən artıq vurğu" etməsinə qarşı çıxmışlar.

Türkiyə 1991-ci ildən bu bölgədə nüfuz sahibi olmaq məqsədiylə, bölgənin təməl xarici yardım ölkəsi olmaq istəmiş və dövlət rəhbərləri tərəfindən həqiqi olmayan iqtisadi yardım sözləri verilmişdir. Ancaq Türkiyənin iqtisadi şərtləri bu sözlərin tutulmasına imkan verməmişdir.[4]

1991-ci ildə SSRİ-nin dağılması, Türkiyə-Orta Asiya ölkələri arasındakı əlaqələrdə bir məhək daşdır. Bu inkişaf

ilə ikitərəfli əlaqələr prezidentlər səviyyəsinə yüksəlmiş və 1991-ci ilin iyulunda Qazaxıstanın dövlət başçısı N.Nazarbayevın Türkiyəyə səfəri diplomatik əlaqələrin ilk təməllərindən biridir. 1991-ci ilin dekabrında Özbəkistan prezidenti İslam.K və Qırğızıstan prezidenti Əsgər.A Ankaraya səfər etmişlər. Səfər zamanı hər iki tərəf Türkiyədən siyasi, iqtisadi və mədəni yardımlar gözlədiklərini açıq şəkildə dilə gətirmişlər. 1992-ci ildə Türkiyənin prezidenti Süleyman D. həmin bölgəyə ilk yüksək səviyyəli səfərini həyata keçirmiş və bölgəyə bir milyard dollar kredit veriləcəyinə söz vermişdir. Bu illərdə Orta Asiya dövlətləri ilə 200-ə yaxın ikitərəfli müqavilə imzalanmışdır.

Digər tərəfdən Orta Asiya ölkələri Türkiyənin məsləhəti və təşviqi ilə İqtisadi İşbirliyi təşkilatına da üzv olmuşlar. 1992-ci ildə İslamabadda həyata keçirilən ilk zirvənin ardından, iki ildə bir dəfə dövlət başçıları zirvəsi həyata keçirilmişdir. Lakin, bu zirvələrdə Türkiyənin çox zaman bu dövlətləri Türk Cümhuriyyətləri kimi qeyd etməsi ölkələri narahat etməyə başladı. Rusiyadan sonra yeni bir “ağabəy” istəməyən ölkələr (Özbəkistan, Türkmənistan) öz münasibətlərini 2000-ci ildə Bakıda məclis başçıları zirvəsinə qatılmayaraq göstərmişlər. Xüsusilə, Turqut Özal dövründə xəbərləşmə, təhsil, nəqliyyat kimi sahələrdə əlaqələr inkişaf etdirilməyə çalışılmışdır. Mədəniyyət mərkəzləri, məktəblər açılaraq, şəxsi sektorlar və dini vəqf fəaliyyətləri dövlət tərəfindən dəstəklənmişdir. Eyni zamanda tələbələrə təqaüd ayrılması və qarşılıqlı tələbə mübadiləsi layihələri planlanmışdır. Lakin, bu layihələrdə plan xətalalarına və maliyyə çatışmazlığına görə uğursuzluqlar yaşanmışdır.[4] Bunlara əlavə, 1992-ci ildə Türk İşbirliyi İnkişaf Agentliyi (TIKA), xüsusilə türk dilinin danışıldığı ölkələrdə qonşu ölkələrin inkişafına kömək etmək məqsədiylə qurulmuşdur.

1993-1995-ci illər: "Məyusluq" dövrü: Türkiyə ilə Orta Asiya ölkələri arasında münasibətlərin artıq şüurlu təməllər üzərinə cəmlənməsinin lazımlıyı anlaşılmışdır. Həyata keçiriləməyəcək vədlərin verilməsinə qarşı cəbhə yaradılmasına başlanılırdı. Məsələn; Orta Asiya ölkələri artıq Türkiyəni böyük qardaş olaraq görmək istəmirdilər və Türk dövləti modeli uğursuzluğa uğrayırdı. Çünki, bu dövlətlər həmin dövrdə demokratiyanı deyil, iqtisadiyyatı inkişaf etdirmək istəyirdilər.[4]

1993-cü ildə Moskvanın “yaxın çevrə siyasəti” nin elanı, əslində Rusiyanın özünə gəlməsi müddətini keçdiyini və öz hissəsi olaraq adlandırdığı bölgəyə yenidən dönməsinin göstərgisidir.

1995-2002-ci illər: “Arxa planda qalmışq dönməsi”: Türkiyə bu dövrdən etibarən Orta Asiya ölkələrinə istiqamətli olaraq izləmiş olduğu xarici siyasət strategiyasını dəyişdirmiş, böyük ağabəylik-qardaşlıq əlaqələrinin yerini rəşional təməllərə əsaslanan qarşılıqlı gəlir əlaqəsi almışdır. Lakin, bu müddətdə Türkiyədə koalisiya hökumətlərinin iqtidara gəlməsi və bu hökumətlərin öz ideoloji baxış açılarına görə xarici siyasəti təyin səbəbiylə Orta Asiyaya istiqamətli düşüncələr arxa plana itilmişdir və Türkiyənin təsiri azalmağa başlamışdır.

1995-ci ildən sonrakı dövrdə Türkiyə və bölgə ölkələri arasındakı münasibət ağalıq-qardaşlıq boyutunda qalmışdır. Çünki, Qərbin təşviqlə bu yanaşmanı mənimsəyən Türkiyə Orta Asiya ölkələrinə bir sıra müdaxilələr etməyə başlamışdır.[5] Bundan sonra uzun müddətli Rus hökmranlığından yeni azad olmuş ölkələr yeni ağa istəmədiklərindən bu münasibətlərdən uzaqlaşmışlar. Eyni zamanda Türkiyə koalisiya hökumətlərinin fərqli ideoloji baxışlara sahib olmalarından qaynaqlanan siyasi və iqtisadi böhranlardan dolayı istədikləri kimi bölgəyə cəmlənəməmişlər. 1997-ci ilə gəldiyində AB-nin tam üzvü ola bilməyən Türkiyə Orta Asiyaya yönəlməyə çalışsa da, 1990-cı illərdə etdiyi xətalara buna maneələr yaratmışdır. 1999-cu ildə isə AB-nin Türkiyəni yenidən üzv elan etməsi ilə bölgəyə olan maraq təkrar geri plana keçmişdir.

1991-ci ildən 2000-ci illərin başlanğıcına qədər olan dövrdə konkret nəticələr əldə edilmədən, bitmiş və siyasətlər istənilən səviyyəyə çatmamışdır. Konjonktürel səbəblərdən dolayı həyata keçirilməyən sözlər, Türkiyənin siyasi, iqtisadi krizdə olması, Rusiya Federasiyasının gözdərdi edilməsi və Turançılıq ifadələrinin digər gücləri narahat etməsi müvəffəqiyyətə çatmağın qarşısında maneə yaratmışdır.

2001-ci ildən sonra Türkiyənin Orta Asiya siyasəti

1998-2002-ci illər Orta Asiya üçün mənfəətsiz illər olaraq keçmişdir. 2002-ci ildən sonrakı dövr:” kifayət deyil amma HƏ dövrü”: SSRİ-nin dağılmasıyla bölgədə nüfuz boşluğunun Rusiya Federasiyasının dolduracağını anlayan Türkiyə öz imkan və sərhədlərinin fərqi nə varmı, bu məzmununda Rusiya Federasiyasına qarşı çıxmayaq, öz milli gücünü və bölgəni yaxşı analiz edib bilən, daha rəşional, balanslaşdırılmış və qarşılıqlı əməkdaşlıq əsasında siyasət tətbiq etməyə başladı. Türkiyə artıq bölgədə siyasi nüfuz sahəsi meydana gətirmə anlayışından imtina edərək, iqtisadi əsaslı əlaqələri inkişaf etdirməyə başlamışdır. O, həmçinin Rusiyanın yerini tutaraq yeni böyük qardaş- ağabəy ola bilməyəcəyini başa düşüb və mövqeyini region ölkələrinin yenidən qurulması və inkişafı üçün iqtisadi əməkdaşlıq sahələrini yaradan yumşaq bir güc kimi qoruyub saxlamağa çalışır.

2002-ci ildən bəri iqtidara gələn Ədalət və İnkişaf Partiyası (AKP) ölkənin bölgə siyasətini iqtisadi təməllə inkişaf etdirməyə başlamışdır. AKP hökuməti bölgəyə yönəlik, çox istiqamətli və fəal xarici siyasət xəttini qəbul edir. Burada məqsəd Orta Asiyadakı yeni müstəqil dövlətlərin sabitliyi və inkişafının təmin edilməsi ilə birlikdə regional və daxili problemlərə həll tapmaq qabiliyyətinin yaradılmasıdır.

AKP iqtidara gəldiyi ilk illərdə AB-ə istiqamətli siyasətə üstünlük versə də, 1995-ci ildən etibarən arxa planda qalmış Orta Asiya ölkələri ilə ikitərəfli iqtisadi əlaqələr quraraq siyasətini bölgəyə yönəltməyə başladı. Türkiyəni regional güc və qlobal aktyor etmə məqsədi ilə yola çıxan AKP hökuməti bunu Qərbi buraxmadan bir üzünü də Asiyaya dönərək reallaşdırmağa çalışır.

Orta Asiya, Türkiyəyə xarici siyasətində yeni bir ölçü qazandıran, yeni bir sahə açan və Türkiyənin strateji əhəmiyyətini artıran və enerji maraqlarını təmin etmək mövzusunda fürsətlər təqdim edən bir bölgəni ifadə etməkdədir. [6, səh.404]

Eyni zamanda, 2003-cü ilin yanvar ayında dövrün prezidenti Recep Tayip Erdoğan Azərbaycan, Türkmənistan,

Qazaxıstana olan ziyarətlər sırasında Qafqaz və Orta Asiya ilə iqtisadi və ticari əlaqələrin inkişaf etdiriləcəyini vurğulamışdır.[7] Əlaqələrdə iqtisadi sahəyə üstünlük verilməsində məqsəd, iqtisadi sahə vasitəsi ilə siyasi sahənin də inkişaf etdirilməsinin mümkünlüyünün düşünülməsidir. 2002-2009-cu illər arasındakı Türkiyənin xarici siyasət həcmi araşdırıldıqda, Orta Asiya ölkələri ilə olan ticarətin həcmi 30% artım göstərdiyi halda, Orta Şərq ölkələrində bu artış 40% təşkil edir. Buradan rahatlıqla anlama bilərik ki, bölgə üzrə əsas istiqamət olan iqtisadi sahədə istənilən səviyyəyə hələ çatılmamışdır. Lakin əvvəlki illərdəki artısla hazırkı artış müqayisə edilərsə, bu artım kifayət etməsə də, böyük uğur olduğunu görə bilərik.

AKP dövründə Türkiyənin Orta Asiya siyasətinin əsas prinsipləri aşağıdakılardır:[8]

- ✓ Orta Asiya ölkələrinin müstəqilliklərinin gücləndirilməsi,
- ✓ Dövlətlərin formalaşmasına və qurulmasına kömək etmək,
- ✓ Bu ölkələrin iqtisadi və siyasi keçid dövrünü sülh içində keçirməsi,
- ✓ Bu çərçivədə islahatların dəstəklənməsi,
- ✓ Suveren bərabərlik prinsipi əsasında əlaqələrin inkişaf etdirilməsi.

AKP hökuməti ilk növbədə qarşılıqlı əməkdaşlıqla gələcəkdə siyasi əlaqələrə təsir edəcəyini düşünür. İqtisadi nüfuz sahəsini yaymaq üçün cəhdlər yeni bazar sahələrinin axtarışı, xarici ticarət əlaqələrinin inkişafı, ölkənin rifahının artırılması və nəticədə çoxölçülü və global aktor rolunun gücləndirilməsi yolu ilə ölkənin iqtisadiyyatını stimullaşdırmasıdır.[7, səh.407]

2. Türkiyənin Orta Asiyaya yönəlik inteqrasiya birlikləri

Türkiyənin yeni Orta Asiya siyasəti daha realist və reallaşdırıla biləcək hədəflərə sahibdir. Orta Asiya ölkələri ilə münasibətlər regional rəqabət çərçivəsində deyil, əməkdaşlıq şəraitində inkişaf etdirilməyə çalışılır. Bu çərçivədə, AK Partiyasının Orta Asiya ölkələri ilə inteqrasiya cəhdlərinin nümunəsi kimi aşağıdakı təşəbbüsləri göstərə bilərik:

Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA): Orta Asiyada yeni qurulan ölkələrdə yaşayan əhali üçün sosial, iqtisadi və mədəni sahədə edilən yardımlar zaman içində uzun müddətli layihələrə, inkişaf mərkəzli əməkdaşlıq işlərinə çevrilmiş. Nəticədə, bölgədə ediləcək fəaliyyətləri və xarici siyasət prioritetlərini tətbiq edəcək, koordinasiya edəcək bir təşkilat ehtiyacı doğulmuşdur. Bu yöndə, Türk Əməkdaşlıq və Koordinasiya Agentliyi (TİKA) 1992-ci ildə quruldu. TİKA Proqram Koordinasiya Ofislərinin birincisi Türkmənistanda açıldı. TİKA-nın o illərdəki məqsədi müstəqilliyini yeni qazanmış Orta Asiya ölkələrinin öz sosial strukturunu formalaşdırması, milli kimliyini sağlam şəkildə qurmaq, mədəni və siyasi hüquqların inkişaf etdirilmək və texniki infrastrukturadakı çatışmazlıqlarını aradan qaldırmaq üçün Mərkəzi Asiya ölkələrini birləşdirməkdir. TİKA ictimai qurumlar, universitetlər, qeyri-hökumət təşkilatları və özəl sektor arasında əməkdaşlıq mexanizmi kimi çıxış edərək; bütün aktyorları ortaq məxrələrdə birləşdirib, Türkiyənin "inkişaf yardımları" altına alır.[8]

TİKA, 1992-2002-ci illərdə 10 il ərzində 2346, illik orta hesabla 256 olaraq layihə və fəaliyyətlər reallaşmışdır.[9] Ancaq TİKA AK Partiya hökuməti dövründə güclənərək bölgə üçün əhəmiyyətli bir xarici siyasət aləti halına gəldi. Bu baxımdan 2006-2007-ci illərdə bölgə üçün 1278 müxtəlif ölçüdə layihələr həyata keçirilmişdir. 2013-cü ildə 404 layihə həyata keçirilmişdir. Layihələr sosial-iqtisadi infrastrukturaların və istehsal sektorunun inkişaf etdirilməsini, mədəni əməkdaşlığı təmin etməyi, ünsiyyətin yaxşılaşdırılmasını və sosial sülhə yardım göstərilməsini nəzərdə tutur.[10]

Türkcə danışan ölkələrin Dövlət Başçıları Zirvəsi: Sovetlər Birliyinin dağılmasından sonra Orta Asiya və Qafqaz ilə inteqrasiya söyləri istiqamətində Türkiyənin təşəbbüskar olduğu Türkçe danışan ölkələr dövlət başçıları zirvəsi, iştirakçı ölkələr arasındakı əlaqələri ən üst səviyyədə reallaşdırmağı məqsəd qoymaqladır. Bu baxımdan sammitlər ilk olaraq 30-31 oktyabr 1992-ci ildə Ankarada keçirilmişdir. 1992-ci ildə keçirilən ilk zirvə toplantısında prezident Turqut Özal, Azərbaycan prezidenti Ebulfez Elçibey, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Əsgər Ağayev, Özbəkistan prezidenti İslam Kərimov və Türkmənistan prezidenti Saparmurat Niyazov iştirak ediblər.[11]

Türkiyənin cəhdləri ilə başlanılan zirvələrə 2000-ci ilə qədər altı üzv dövlətin başçıları səviyyəsində günümüzdə qədər 10 zirvə reallaşdırılmış, altıncı zirvədən etibarən iştirakda zəifləmələr görülmüşdür. Bu çərçivədə, Özbəkistan və Türkmənistanın zirvəyə uzaq tutumları görülməyə bilər. Nəticədə, 2001-ci ildə keçirilmiş zirvədə iki ölkənin parlament başçıları iştirak edib. 2006-cı ildə həyata keçirilən zirvədə isə Qazaxıstan, Qırğızıstan, Azərbaycan və Türkiyə dövlət başçısı səviyyəsində təmsil edilərkən, Türkmənistan səfir səviyyəsində təmsil edilmişdir. Özbəkistan isə qatılmamışdır. Zirvə içərisindəki zəifləməyi ortadan qaldırmaq və zirvələri canlandırmaq üçün Türkiyə, Qırğızıstan, Qazaxıstan və Azərbaycanın cəhdləri ilə də 2008-ci ildə Türk Dili Danışan Ölkələr Parlament Assambleyası (TÜRKP) adı altında yeni bir qurum yaradılmışdır.

Türkdilli Ölkələrin Parlament Assambleyası (TÜRKP) 9 sentyabr 2009-cu il tarixində Azərbaycan Respublikasının paytaxtı Bakıda keçirilmişdir. Yığıncaqda TÜRKP-nin qaydaları, katibliyi və Bakı Bəyannaməsi qəbul edilmiş. TÜRKP-nin məqsədləri isə bunlardır:[12]

1. Parlamentlərarası diplomatik vasitələrinin yardımı ilə dövlətlər arasında siyasi dialoqun daha da inkişaf etdirilməsinə kömək etmək;

2. Tarix, mədəniyyət və dil ortaqlığına dayanaraq, milli qanunvericiliyin yaxınlaşması, parlamentlərarası əməkdaşlıq üzrə qarşılıqlı fəaliyyətin daha da intensivləşməsi,

3. Üzv ölkələrinin qanunvericilik prosesinə, türkdilli ölkələrə tarix, incəsənət, ədəbiyyat və s. sahələrdə mədəni irsin və ümumi dəyərlərin qorunması dair məsləhət vermək;

4. Bölgədəki türkdilli ölkələr və digər ölkələr arasında qarşılıqlı faydalı və bərabər əməkdaşlığın inkişafına kömək etmək;

5. Tərəflər arasında siyasi, sosial-iqtisadi, mədəni, humanitar, hüquqi və digər sahələrdə əlaqələrin inkişafına kömək etmək üçün fəaliyyətləri davam etdirmək.

Türk Dünyası ölkələri arasındakı bağların daha da güclənməsi üçün ortaq tarix, mədəniyyət, şəxsiyyət və dil birliklərindən qaynaqlanan dərin və güclü qardaşlıq bağları çərçivəsində güclü bir platforma təşkil edən Zirvələr prosesinin qanuniləşdirilməsi istiqamətində, Türkiyə, Azərbaycan, Qazaxıstan və Qırğızıstan tərəfindən 2-3 Oktyabr 2009-cu ildə Naxçıvan şəhərində keçirilən 9-cu Sammitdə imzalanan Naxçıvan Konvensiyası Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması barədə qərar qəbul edilib. 16 Sentyabr 2010-cu ildə İstanbulda keçirilən zirvə toplantısında, Türk Şurasının qurulması rəsmən elan edildi və prioritetlər və yol xəritəsi müəyyən edildi.

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı (TÜRKSOY) [13]: Azərbaycan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Özbəkistan, Türkiyə və Türkmənistanın Mədəniyyət Nazirləri, 1992-ci ildə İstanbul və Bakıda bir araya gələrək mədəni əməkdaşlıq etməyi qərarlaşdırdılar. 12 iyul 1993-cü ildə Almatıda keçirilən yığıncaqda Türk Mədəniyyət və İncəsənət Birgə İdarəsinin - "TÜRKSOY-un yaradılması və fəaliyyət prinsipləri haqqında müqavilə" imzalamışlar.

Bu müqavilə ilə yaradılan TÜRKSOY təşkilatına sonradan Altay Respublikası Respublikası, Başqırdıstan Respublikası, Xakaş Respublikası, Tatarıstan Respublikası, Tatarıstan Respublikası və Moldova Respublikası, Gagavuz Muxtar Bölgəsi və Şimali Kipr Respublikası da qoşulub.

TÜRKSOY, türkdilli ölkələrin mədəniyyət və incəsənət sahələrində əməkdaşlıq edən üzv dövlətlərin rəhbərliyinə, daxili və xarici siyasətinə müdaxilə etməyən beynəlxalq təşkilatdır. TÜRKSOY təşkilatının ev sahibi ölkəsi Türkiyə Respublikasıdır. Rəsmi dil Türkçə və baş qarargahı Ankarada yerləşir.

Üzv və müşahidəçi üzvləri öz işində bərabər hüquqlara malikdirlər. Təşkilatın beynəlxalq əlaqələri türk dilinin danışıldığı coğrafiya ilə məhdudlaşmır. TÜRKSOY fəaliyyəti və beynəlxalq əlaqələrində əsas insan hüquq və azadlıqlarının qorunmasına əsaslanan bütün rəsmi və qeyri-rəsmi təşkilatlarla əməkdaşlıq edir. Məqsədləri, vəzifələri və iş yerləri UNESCO ilə üst-üstə düşən TÜRKSOY, onun coğrafi ərazisində YUNESKO-nun fəaliyyətini həyata keçirir. Bu vəziyyət türkdilli ölkələrin milli bərpasına, dövlət quruluşuna və demokratikləşmə prosesinə imkan verir.

TÜRKSOY tərəfindən həyata keçirilən tədbirlər arasında festivallar, xatirə gecələri, elmi görüşlər, mədəni və bədii yığıncaqlar, Türk Dünyası Mədəniyyət Paytaxtının həyata keçirilməsi, həmçinin Birləşmiş Millətlər Təşkilatının, YUNESKO və İESKO tərəfindən həyata keçirilən xüsusi tədbirlər daxildir.

Türkiyə mövcud olduğu coğrafi mövqə səbəbi ilə çox yönlü və aktiv xarici siyasət izləmək məcburiyyətindədir. Türkiyənin Orta Asiya bölgəsinə istiqamətli siyasətində siyasi nüfuzu təmin etməkdən imtinası iqtisadi əməkdaşlıq proseslərini ön plana çıxaran şüurlu addımları atmasıyla bölgədəki tarazlıqların bir parçası halına gələ bilməmişdir. Lakin, Türkiyənin Orta Asiya siyasəti uzun dövrlü və tutarlı olmadığından bölgədə çoxda təsirli mövqedə olduğu deyilə bilməz.

Bu səbəblə prioritetli olaraq Türkiyənin Orta Asiya ilə əlaqələrinin fəlsəfəsini meydana gətirməsi lazımdır. Yəni də, Türkiyənin liderliyində həyata keçirilən layihələrin əhəmiyyətini arxa plana itməmək lazımdır. Bu layihələrin təməli 1990-cı illərdə atılmış olsa da, Əhməd Davudoğlu təsirinin görüldüyü AK Partiyasının xarici siyasəti ilə birlikdə bölgədəki fəaliyyətlər yenidən təcil qazanmış və xüsusilə TİKA damı altında bölgə ölkələri inteqrasiya layihələrinin sayında böyük artım olmuşdur.

Türkiyənin Orta Asiyaya istiqamətli siyasəti ümumi olaraq qiymətləndirildiyində xüsusilə, 2001-ci ilin əvvəllərindəki dövrdə ardıcıl, əhəmiyyətli və uzun müddətli bir siyasətinin olmadığı deyilə bilər. Ancaq, Türkiyə 2000-ci illərin II yarısından etibarən yeni strategiya izləməyə başlamışdır. Bu illərdən etibarən Türkiyə, bölgəyə qarşı daha fəal bir tutum sərgiləməyə çalışır. Region ölkələrinə etdiyi rəsmi ziyarətləri və əməkdaşlıq razılaşmalarını artıran Türkiyə, əlaqələri mədəni sahə ilə birlikdə iqtisadi sahəyə də, yönləndirir. Türkiyə Orta Asiya və Qafqazda olan təbii ehtiyatların beynəlxalq bazarlara çatdırılması kimi iqtisadi siyasətlərin tətbiqini hədəfləyir. Məqsəd, bölgədəki ölkələrlə hələ də istənilən səviyyədə olmayan əlaqələri dərinləşdirmək üçün lazım olan dövlətlərin fikirlərini nəzərə alaraq planlaşdırılmış və əhatəli bir siyasət qurmaqdır. Türkiyə gələcəkdə böyük rəqabətə səhnə olacaq Orta Asiyada dil, din və mədəniyyət birliyini üstünlüyə çevirməli və bölgədə olan təsirini artırmalıdır. Bundan əlavə, Mərkəzi Asiya ölkələrinin müstəqilliyi və suverenliyi gücləndirilməlidir. Özbəkistan nümunəsində olduğu kimi, siyasi səhvlər təkrar edilməməlidir.[14]

Xüsusilə, 2003-cü ildən sonrakı dövrdə Türkiyənin bölgə siyasətini iqtisadiyyat və enerjiyə əsaslandırması doğru seçimdir. Eyni zamanda, Türkiyə qeyri-kafi qalan xüsusi və dövlət qaynaqlı kreditlərini idarəli şəkildə artırma yolunu seçməlidir. Orta Asiyadakı enerji ilə zəngin ölkələrdə Türk şirkətləri ilə əməkdaşlıq artırılmalıdır. Bundan başqa, Tacikistan kimi iqtisadi və ticari əməkdaşlığa açıq olan ölkələrlə əməkdaşlıq davam etdirilməlidir. Bu baxımdan, bölgədə effektiv siyasəti həyata keçirtmiş olan TİKA-nın işləri dəstəklənməlidir və daha əhatəli olunmalıdır.

Eyni zamanda bölgə ölkələri ilə sivilizasiya və təhsil sahəsində də əməkdaşlıqlar inkişaf etdirilməlidir. Xalq arasında qarşılıqlı əlaqə təhsil müəssisələri, tələbə mübadiləsi proqramları və qarşılıqlı panel və konfrans proqramları vasitəsilə artırılmalıdır. Bu məzmununda, təhsil sahəsində şagirdlərə açılmış, lakin 2000-ci ildə dayandırılmış təqaüdlər nəzərdən keçirilməlidir. Bununla yanaşı Türkiyə Orta Asiya hökumətləri və xalqlarına qarşı əvvəl etdiyi səhvlərin nəticəsi olaraq meydana gələn negativliyi ortadan qaldırmalı, bölgədə fəaliyyətini gücləndirməlidir. Son olaraq onu qeyd edək ki, Türkiyə bölgə istiqamətli siyasətlərini başda Rusiya olmaqla ABŞ, Çin kimi global gücləri göz ardı etmədən və bölgə ölkələrini narahat etmədən milli mənfəətləri işığında meydana gətirməlidir. 2000-ci ildən sonrakı

dövrə inkişaf edən siyasət əvvəlki dövr siyasət ilə müqayisə olunduğunda sabit münasibətlər saxlanılmalıdır. Xüsusən, 2003-cü ildən sonra həyata keçirilən çoxtərəfli siyasətlərin davam etdirilməsi və münasibətlər təkcə mədəni sahədə qalmamalıdır.

M. Kemal Atatürk'ün də dediği kimi “...*Dil bir köprüdür. İnanç bir köprüdür. Tarih bir köprüdür. Geriyə dönüb köklərimizə baxaraq olayların böldüğü tarixsel birligimizi yeniden yaratmalıyız...*” perspektivində Orta Asiyaya dair siyasəti Türkiyə arxa plana atmamalı, “*Yeni Türkiyə, Yeni Güc, Hədəf 2023*” [15] görüşü çərçivəsində Orta Asiya ölkələri ilə olan əlaqələri daha üst səviyyəyə daşımaq məqsədilə qarşılıqlı suveren bərabərliyə və hörmət təməlinə söykənən bir siyasət anlayışı mənimsənilməli, 2010-ci ilin sonrasında Ərəb Baharı'nın təsiriylə arxa planda qalan bölgəyə daha çox əhəmiyyət verilməsi lazımdır.

Ədəbiyyat:

1. Ainur Nogayeva, ‘Orta Asya’da ABD, Rusya və Çin Stratejik Denge Arayışları’, USAK, (2011, Ankara),
2. DENİZHAN, Emrah, “Türkiyə'nin Kafkasya ve Orta Asya Politikası Ve Tika”, Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi, Cilt 2, Sayı 1, 2010,
3. Muharrem Ekşi, ‘Türkiyə'nin Asya Politikası’, TA-SAM, (2009, Ankara),
4. ÖZDAMAR, Ramazan, “Türkiyə'nin Orta Asya Politikası Eksiklikler ve Öneriler”, 2010. <http://tr.caspianweekly.org/ana-kategoriler/orta-asya/1555-tuerkyenn-orta-asya-politkasi-eksklkler-ve-oenerler.html>
5. Baskın Oran, ‘Türk Dış Politikası Kurtuluş Savaşından Bugüne Olgular, Belgeler, Yorumlar’, Cilt 2, İletişim Yayınları, (2008, İstanbul), sf.396.
6. EKŞİ, Muharrem, “Türkiyə'nin Asya Politikası”, Uluslararası Türk-Asya Kongresi, www.academia.edu/1474347/T%C3%BCrkiyenin_Asy_Politikas%C4%B1
7. Svante E. Cornell, ‘Regional Politics in Central Asia: the Changing Roles of Iran, Turkey, Pakistan and China’, SAPRA Foundation, (2003, New Delhi),
8. www.tika.gov.tr/tika-hakkinda/1
9. TİKA Faaliyet Raporu, 2006, Ankara.
10. TİKA, Orta Asya ve Kafkaslar- Proje ve Faaliyetler, 2006-2007.
11. tr.wikipedia.org/wiki/T%C3%BCrk_Dili_Konu%C5%9Fan_%C3%9Cikeler_Zirvesi
12. www.turk-pa.org/news.php?id=1113&lang=tr
13. www.turksoy.org.tr/tr/turksoy/hakkimizda
14. ARAS, Bülent, “Türkiyə'nin Orta Asya Politikası - Köprüden Cazibe Merkezine”, Zaman Gazetesi, 2007.
15. www.akparti.org.tr/site.deka

The policies followed by Turkey in Central Asia

Summary

Central Asia is a region with historical and cultural ties with Turkey due to the Turkish unity. These states, which were under USSR protection until the 1990s, preferred to gain their independence after the collapse of the USSR. When Central Asia entered such a political process, the geopolitical dominance of the region, its geopolitical wealth, natural resources and many other reasons caused great interest of the states. This geography has become an area in which the interests of Russia, the United States and many European countries, including Turkey, have intensified. We can say that, three-quarters of the world's energy resources are in this region. So, this the region can play an important role in future processes and it has potential to shape the future of the world. In this sense, Central Asia becomes the world's geo-economic and geopolitical center.

The issue of establishing relations with the new states emerging in the Central Asian geography is a significant part of Turkey's foreign policy agenda since the 1990s. Because of the "model" for newly-established states, the controversy surrounding Russia, Iran and Turkey, which is a neighbor to the region, required a new and more dynamic structure that would provide economic, social and cultural cooperation with newly emerging states in foreign policy.

In this article, the policies followed by Turkey in Central Asia after the Cold War were divided into historical stages, with more effective and dynamic cooperation processes and their development, the establishment and operation of various institutions, projects about their development and future.

Политика, проводимая Турцией в Центральной Азии

Резюме

Центральная Азия является регионом, имеющим исторические и культурные связи с Турцией благодаря турецкому единству. Эти государства, которые находились под защитой СССР до 1990-х годов, предпочли обрести независимость после распада СССР. Когда Центральная Азия вступила в такой политический процесс, геополитическое доминирование в регионе, его геополитическое богатство, природные ресурсы и многие другие причины вызвали большой интерес у государств. Эта география стала областью, в которой усилились интересы России, США и многих европейских стран, включая Турцию. Можно сказать, что три четверти мировых энергетических ресурсов находятся в этом регионе. Таким образом, этот регион может сыграть важную роль в будущих процессах, и у него есть потенциал для формирования будущего мира. В этом смысле Центральная Азия становится мировым геоэкономическим и геополитическим центром.

Вопрос установления отношений с новыми государствами, возникающими в центрально-азиатской географии, является важной частью внешнеполитической повестки Турции с 1990-х годов. Из-за «модели» для вновь созданных государств, споры вокруг России, Ирана и Турции, которая является соседом региона, требовали новой и более динамичной структуры, которая обеспечивала бы экономическое, социальное и культурное сотрудничество с новыми развивающимися государствами в внешней политике.

В этой статье политика, проводимая Турцией в Центральной Азии после холодной войны, была разделена на исторические этапы с более эффективными и динамичными процессами сотрудничества и их развитием, созданием и функционированием различных институтов, проектами об их развитии и будущем.

Rəyçi: dos. N.Abdullayev

SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA ABŞ-İN QARA DƏNİZ STRATEGİYASI

Açar Sözlər: Qara Dəniz, ABŞ, Rusiya Federasiyası, Yeni Dünya Nizamı, NATO

Key Words: Black Sea, USA, Russian Federation, New World Orde, NATO

Ключевые слова: Черное море, США, Российская Федерация, Новый мировой порядок, НАТО

Qaradəniz, müasir geosiyasi nəzəriyyələrə görə, əhəmiyyətli bir bölgə mövqesindədir. Çünki Mackinderin "quru hakimiyyət nəzəriyyəsi"nə görə, "mərkəzi" regiona ən asan nəqliyyatı təmin edəcək mövqedə olan Qaradəniz, Spykmanın nəzəriyyəsi görə də Avropanı Orta Şərq və Asiyaya bağlamaqdadır. Huntingtonun "sivilizasiyalar qarşılıqlı" tezisində, Müsəlman dünyası ilə Ortodoks dünyasını bir-birindən ayıran xəttin Qaradənizdən keçdiyini bildirmişdir.[1]

90-cı illərdə avropa-Atlantik dünyası, diqqətini Şərq və Orta Avropa ölkələrinin inteqrasiyasına çevirmişkən, Qaradəniz ikincil bir əhəmiyyətə sahib idi. Ancaq 2000-ci illərdə artıq dəyişən global və regional dinamiklərin yeni siyasi və təhlükəsizlik məsələlərinə səbəb olması Qaradənizin əhəmiyyət qazanmasına gətirib çıxardı. 11 Sentyabr hücumlarının ardından transatlantik təhlükəsizlik mərkəzi Orta və Şərqi Avropadan "Böyük Orta Şərq" və "Geniş Qaradəniz" bölgələrinə keçdi

1. Qara Dəniz Regionunun ABŞ üçün önəmi

Qara Dəniz regionu həm Orta Şərq həm də Xəzərin enerji mənbələrinə çatan ən əsas tranzit regionu olması baxımından ABŞ-ın mənfəətləri və təhlükəsizliyinə görə böyük önəm daşıyır. ABŞ üçün Qara Dəniz regionu ilə əlaqədar 3 əsas stratejik maraqları vardır: 1) ABŞ Qara Dəniz vasitəsi ilə XXI əsrdə Mərkəzi Asiyadakı Qərbin nəzarətini təmin edərək eyni zamanda Rusiyanın Çin ilə Qərb arasındakı stratejik alternativlərinin formalaşdırılmasında da əsas mövqeyə sahibdir. Digər tərəfdən ABŞ Rusiya-Çin yaxınlaşmasından ciddi narahatlıq keçirdir. Bunun ən bariz örnəyi ABŞ Çinin irəli sürdüyü "Müasir İpək Yolu" layihəsinə qarşı çıxaraq Çinin həm özünə qarşı ciddi rəqib olmasına həm də hətta dünyanın yeni super güc olmasına qarşı mübarizə aparır. 2) ABŞ hər zaman Qara Dəniz regionunda öz nəzarətini gücləndirməklə Qara Dəniz, Orta Şərq və Qafqaz regionunun gündəmini öz mənfəətlərinə uyğun olaraq formalaşdırmaq fürsətini əlində saxlamağa çalışır. 3) ABŞ münafiqələrin artdığı Yaxın Şərqə alternativ ola biləcək enerji qaynaqlarına sahib olan Xəzər Hövzəsini nəzarət etmək, dünya bazarlarındakı enerji qiymətlərinin nəzarət altında tuta bilmək, Neft İxrac edən Ölkələr Təşkilatından (OPEC) asılılığı azaltmaq kimi səbəblərlə Qaradənizdəki enerji nəqli ilə çox yaxından maraqlanır.

2. ABŞ-ın Müasir Qara Dəniz Strategiyası

Soyuq müharibədən sonra Qara Dəniz regionuna olan marağı daha da artan ABŞ regionla əlaqədar "Böyük Şahmat taxtası" və "Genişləndirilmiş Qara Dəniz" Strategiyalarını izləmişdir. Bu strategiyaların əsas məqsədi ABŞ hegemoniyasına qarşı çıxan rəqiblərin ciddi rəqiblərə çevrilməsini və regional ittifaqların yaranmasına mane olmaq idi. Qaradəniz Regionu, 11 Sentyabr terror hücumundan sonra Əfqanıstana qarşı hərəkətin dəstəklənməsi baxımından ABŞ üçün əhəmiyyəti artmışdır. Çünki region, alternativ hava koridoru və Mərkəzi Asiyadakı köhnə SSR ölkələrində təsis edilən Amerikan hərbi qüvvələrinə keçidin asanlıqla təmin etməkdədir. 1990-cı illərdə Qaradəniz istiqamətli 'Avropa-Atlantik' strategiyası şəklində mənimşənən yanaşma, 11 Sentyabr hücumlarından sonra daha əhatə edici və Qərbin sahib olduğu dəyərlərə nail olmağı hədəfləyən "Genişləndirilmiş Qaradəniz" çevrilmişdir. ABŞ öz Qara Dəniz strategiyasını NATO, Demokratiya, ABŞ-ın Region ölkələrinə maddi yardımı kimi vasitələrlə həyata keçirməyə çalışır.

2.1. NATO

ABŞ və Avropanın ortaq vasitəsi olan NATO-nun genişlənməsi Qara Dəniz regionunda Amerikanın üstünlüyünün qurulmasında vacib idi. Bjezinskinin qeyd etdiyi kimi, əgər NATO-nun genişlənmə strategiyası müvəffəqiyyətsizliklə nəticələnsə idi Avrasiya üçün əhatəli Amerikan strategiyası həyata keçirmək mümkün olmazdı [2]. Bunun müxtəlif səbəbləri vardır. Bunlardan ilki, Bjezinskinin qeyd etdiyi kimi Avrasiyaya hökm edən bir güc, dünyanın ən irəli və iqtisadi olaraq ən məhsuldar üç bölgəsindən ikisini nəzarət edəcək. İkincisi, AI hərbi baxımdan NATO qədər inkişaf etmiş bir hərbi potensiala və müdafiə etmə tutumuna sahib olmadığı üçün bu ölkələrin qarşı-qarşıya olduğu təhlükəsizlik təhdidləri ilə mübarizə edə bilməz. Digər səbəb isə Orta Şərq regionundan qaynaqlandığı irəli sürülən asimetrik terrorizmə qarşı, Qaradəniz regionu əhəmiyyətli rol oynamaqdadır.

Yanvar 1994-cü ildə NATO-nun Sülh Naminə Tərəfdaşlıq layihəsi başlanmışdır. SNT proqramı çərçivəsində təklif edilən fəaliyyətlər, müdafiə etmə siyasəti və planlanması, vətəndaş-hərbi əlaqələr, təhsil, elmi və ekoloji xüsusiyyətlərə bağlı əməkdaşlıq kimi NATO-nun bütün fəaliyyət sahələrinə konkret olaraq toxunmaqdadır. Hələ də SNT proqramı çərçivəsində əksəriyyəti Balkanlar, Orta Avropa, Qafqazlar və Orta Asiyada iştirak edən 22 ölkə var [3]. Bütün bunlara baxmayaraq, Rusiyanın 13 Avqust 2008-ci ildə Gürcüstanla hərbi müdaxiləsindən sonra, o dövrdə Gürcüstan və Ukraynada NATO üzvlüyü mövzusunda həddindən artıq bir istək və gözləntiləri də NATO-ya üzvlük məsələsi böyük ölçüdə aşağı düşmüşdür.

2.2. Demokratiya

ABŞ-ın Qara Dəniz regionunda yerləşən ölkələr demokratik dəyərləri təbliğ və təşviq etməklə region ölkələrinin Rusiyanın təsirindən çıxarmaq və daha çox qərbə meyilli dövlətlər formalaşdırmaqdadır. "Genişləndirilmiş Qaradəniz

Bölgəsi" olaraq bilinən lahiyənin məqsədləri üçün "sülh, sabitlik, enerji təhlükəsizliyi və əxlaqi öhdəlik" adına "yeni bir strategiyanın gündəmə gətirilməsinin lazımlılığı önə çıxarılmışdır. Gürcüstan və Ukraynada baş verən "Məxməri" və "Narıncı İnqilablarını" ABŞ dəstəkləmişdir. Qərb mediası tərəfindən demokratik tələblərlə hərəkətə keçmiş xalq hərəkətləri olaraq ifadə edilən bu inqilablar əsasən Qərblə dövlətlərin və xüsusilə ABŞ-in mənafehləri dəstəklənmişdir [4]. ABŞ Prezidenti Corc Buşun 2005-ci ildəki çıxışında hər xalq və mədəniyyətdə reallaşacaq bu tərz demokratik hərəkətləri dəstəklədiklərini açıq bir dillə ifadə etmişdir [5]. Bir güc boşluğu olan bu coğrafiyada STK-lar 2000-ci illərdə fəaliyyəti ictimai hərəkətin müvəffəqiyyət ilə nəticələnib inqilaba çevrilməsində son dərəcə əhəmiyyətli olmuşdur. Bütün bunlardan əlavə 2014-cü ildə keçirilən Bükreş Formunda da ABŞ Milli Təhlükəsizlik Məsləhətçisinin Köməkçisi Krouç yeni bir Qara Dəniz Razılaşması Lahiyəsi təklifini irəli sürmüşdür. Bu lahiyə Qara Dəniz ərazisində yerləşən ölkələrin demokratiya, sərhədlər arası işbirliyi və beynəlxalq hüquq normalarının üstünlüyü proqramlarına maddi dəstək vermişdir.

2.3. Region Dövlətlərinə ABŞ-in Yardımı

1. ABŞ Region dövlətlərinə müxtəlif yardım proqramları tətbiq edərək bu dövlətləri Rusiyanın təsirindən çıxarmaq və burada bir qərb modeli formalaşdırmağa çalışır. Bu yardım proqramlarından biri keçmiş SSR dövlətlərinin demokratikləşməsinə və sərbəst bazara keçidini təmin edən "Müstəqilliyi Dəstəkləmə Aktıdır". 2. Bu çərçivədə bir başqa addım da "Regional İşbirliyi üçün Qara Dəniz Fondu" olmuşdur. "Demokratiya və sərbəst bazar iqtisadiyyatı" adına Qara Dəniz Fonduna 10 milyon dollar ayıran ABŞ həmçinin RF, Ukrayniya, Bolqarıstan və Türkiyədə "hüququn üstünlüyü" anlayışının gücləndirilməsi məqsədi ilə müxtəlif yardım proqramlarını da dəstəkləyir. 3. ABŞ, qlobal ölçüdə fəaliyyət göstərən müxtəlif vətəndaş cəmiyyət quruluşları vasitəsilə 2000-ci illərdən etibarən Ukrayna iç siyasətini şəkilləndirməyə çalışmışdır. Bu məzmununda Ukraynadakı gənclik təşkilatı PORA diqqətə dəyərdir. PORA-nın ABŞ-in rəsmi qurumu olan U.S. Agency for International Development (USIAD) ilə ABŞ STK-lərindən National Endowment for Democracy (NED), National Democratic Institute və International Republican Institute (IRI) tərəfindən dəstəkləndiyi iddia edilməkdədir. ABŞ yumşaq güc üsullərini istifadə edərək regionda qərb modeli bir dövlət və xalq qurmağa çalışır.

Nəticə

ABŞ-in istər "Böyük Şahmat Taxtası" nəzəriyyəsi istərsə də "Genişləndirilmiş Qara Dəniz Lahiyəsi" Qara Dəniz Regionunda Qərb Dəyərlərinin formalaşmasına və bu regionda ABŞ-in təsirinin daha da güclənməsinə xidmət edir. ABŞ bu strategiyaları müxtəlif vasitələr ilə həyata keçirməyə çalışmışdır. Bu vasitələrdən biri 1994-cü ildə irəli sürülən "NATO-nun Genişlənmə Siyasəti"dir. Bu siyasət çərçivəsində müstəqilliyini təzəcə qazanmış keçmiş SSR dövlətlərinə hərbi dəstək təmin edərək qərb yönümlü yeni bir dövlət formalaşdırmaq idi. Digər vasitə isə ABŞ-in regionda demokratik dəyərləri təbliğ etməsi olmuşdur. Bu özünü ən çox istər Gürcüstanda 2003-cü ildə baş verən "Məxməri İnqilabını" və istərsə də 2005-ci ildə Ukraynada baş verən "Narıncı" inqilabını ABŞ-in dəstəkləməsində göstərmişdir. Sonuncu bir vasitə isə ABŞ-in bu regiona tətbiq etdiyi yardım proqramları olmuşdur. Bu çərçivədə istər "Müstəqilliyi Dəstəkləmə Aktı", istərsə də "Regional İşbirliyi üçün Qara Dəniz Fondu" və digər proqramları ilə ABŞ Qara Dəniz Regionunda həm də maddi cəhətdən öz mövqeyini möhkəmləndirməyə və iqtisadi baxımdan region ölkələrini özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışmışdır. Bu hadisələr ABŞ-in Qara Dəniz regionunda nüfuzunun daha da artmasına səbəb olmuşdur.

Ədəbiyyat:

1. Hamilton, Daniel The Wider Black Sea Region in the 21st Century: Strategic, Economic and Energy Perspectives (Washington: Center for Transatlantic Relations): 319-336
2. Bjezinski, Z. (1998), *Büyük Satranç Tahtası* (Çeviri: Ertuğrul Dikbaş və Ergun Kocabıyık)
3. The Partnership for Peace programme, http://www.nato.int/cps/en/natolive/topics_50349.com
4. Sussman, G. ve Krader, S. (2008). *Template Revolutions: Marketing U.S. Regime Change in Eastern Europe*. Westminister Papers in Communication and Culture. 5 (3), 91-112.
5. Garber, Judy (2008), "U.S Perspectives on the Black Sea Region" www.state.gov/p/eur/rls/rm/105827.htm (01.08.2009)

After The Cold War USA's Black Sea Strategy

Summary

After the Cold War Era the interest of the United States for the Black Sea region has been apparently increased. After the collapse of USSR, USA, aiming to maintain its hegemony by announcing "new world order", considers the Black Sea as its "sphere of vital interest". The main idea of "the Grand Chessboard" and "the Wider Black Sea", which are in parallel with the American strategy documents, is to prevent potential rivals to become real ones and anti-US regional coalitions. NATO, through membership or cooperation, plays an important role in building "whole and free Europe", in other words, integrating the region with the Western system. From the US point of view, NATO is the main provider of security for the Euroatlantic region, which includes the Black Sea. Besides NATO, through assistance programs, "the rose and orange revolutions", USA tries to prevent Russian effect in region.

Черноморская Стратегия США после холодной войны**Аннотация**

После эпохи холодной войны интерес Соединенных Штатов к Черноморскому региону, очевидно, возрос. Соединенные Штаты внимательно следят за процессом модернизации и демократизации региональных государств после того, как они обрели независимость в постсоветский период, и Соединенные Штаты в первую очередь предпочитают работать с НАТО, чтобы быть эффективными в регионе. «Расширенное Черное море» используется под влиянием новой «Великой игры». После распада СССР США, стремясь сохранить гегемонию, объявив «новый мировой порядок», считают Черное море своей «сферой жизненных интересов». Основная идея «Большой шахматной доски» и «Большого Черного моря» Параллельно с американскими стратегическими документами заключается в том, чтобы не дать потенциальным соперникам стать реальными и антиамериканскими региональными коалициями. Через членство или сотрудничество НАТО играет важную роль в построении «единой и свободной Европы», иными словами, интеграции региона в западную систему. С точки зрения США, НАТО является основным поставщиком безопасности для евроатлантического региона, который включает в себя Черное море. Помимо НАТО, посредством программ помощи, «розовых и оранжевых революций», США пытаются предотвратить влияние России в регионе.

Rəyçi: prof. S.Quliyev

P E D A Q O G İ K A

Э.М. Кулиева
Бакинский славянский университет

К ПРОБЛЕМЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ

Ключевые слова: профессиональная компетентность, информационные технологии, образовательный процесс, педагогическое взаимодействие, познавательные способности, модернизация образования, инновационная деятельность

Açar sözlər: peşəkar səriştə, informasiya texnologiyaları, təhsil prosesi, pedaqoji qarşılıqlı əlaqə, idrak qabiliyyətlər, təhsilin modernləşdirilməsi, innovativ fəaliyyət

Key words: professional competence, information technology, educational process, pedagogical interaction, cognitive abilities, modernization of education, innovative activity

Новые социокультурные условия предусматривают обновления целей, содержания технологий обучения и воспитания студентов в системе высшей школы, а следовательно, изменения характера деятельности преподавателя в образовательном процессе.

Под профессиональной компетентностью преподавателя понимается система профессионально значимых способностей, качеств, знаний и умений, приобретаемых педагогом, как в процессе профессиональной подготовки, так и практического опыта, позволяющие ему решать фундаментальные задачи.

Профессиональные компетенции преподавателя высшей школы реализуются, как известно в учебно-воспитательном процессе. Показателями сформированности профессиональной компетентности преподавателя является прежде всего способность к творчеству, которая формируется на основе накопленного им социокультурного опыта, психолого-педагогических и предметных знаний, умений и навыков, которые позволяют ему расширить арсенал форм и методов организации образовательного процесса, внедрить в практику своей деятельности педагогические инновации и осуществлять широкую общекультурную подготовку студентов.

Преподаватель высшей школы должен отличаться широтой взглядов, инновационным стилем научно-педагогического мышления, высокой гражданской ответственностью, подлинной интеллигентностью, духовной культурой, этикой поведения, высоким профессионализмом, обладать культурой речи, развивать мотивацию студентов к учебной и исследовательской деятельности, он должен отличаться потребностью в постоянном саморазвитии и самосовершенствовании.

Важное значение в деятельности преподавателя имеет планирование, контроль, самоконтроль, анализ и практическая оценка собственной деятельности и деятельности студентов.

Преподаватель высшей школы должен владеть новыми педагогическими и информационными технологиями и методикой их использования в учебном процессе, уметь применять современные достижения в преподаваемой им области знания; уметь излагать предметный материал во взаимосвязи с дисциплинами, представленными в учебном плане; владеть методами научных исследований и организацией коллективной научно-исследовательской работы. Он должен формировать у студентов устойчивый интерес к предмету и способность к самостоятельной и самообразовательной деятельности. В профессиональную компетентность преподавателя входит умение сочетать теоретические знания с практикой, активизировать познавательные возможности обучаемых, направленные на достижения цели и задач обучения.

Как известно, эффективность учебного процесса в высшей школе во многом зависит от активности студентов на занятии. Важной характеристикой активности студента является поддержание в учебном процессе устойчивого произвольного внимания и развития аналитического мышления.

Перенос акцента с обучающей деятельности преподавателя на познавательную деятельность студента требует не только усвоения обучаемыми знаний, но и овладения процессом, способами и средствами деятельности, формирования способности к активной деятельности, творческому профессиональному труду. И в этой связи эффективным средством развития познавательных способностей обучаемых является применение преподавателем активных и интерактивных методов обучения, побуждающих их к активной мыслительной и практической деятельности в процессе овладения учебным материалом, содействующих формированию их теоретического и практического мышления.

Важным условием активизации познавательной деятельности студентов является применение игровых

методов, которые дают возможность сформировать мотивацию к обучению, развивать индивидуальное и профессиональное мышление, формировать плюрализм мнений и действий, настроить мышление студента на поиск оптимальных решений. Активизации познавательных способностей содействует применение на семинарских занятиях, деловых играх, психологических тренингах дискуссионного метода. Дискуссия, являясь эффективным методом группового взаимодействия, в то же время усиливает развивающую и воспитывающую функцию обучения, способствует развитию логического мышления обучаемых и сознательному усвоению учебного материала.

Личностный рост преподавателя, эффективность его профессиональной деятельности в значительной степени зависит от его творческого потенциала. В деятельности преподавателя особая значимость отводится исследовательской работе, владению современной методологией и методами исследований в области высшего образования; способностью к разработке актуальной научной проблемы; участию в научно-исследовательской работе кафедры, в научно-методологических конференциях, творческих семинарах, форумах; подготовке учебно-методических пособий, научных статей, докладов, руководству научно-исследовательской работой студентов, магистрантов и пр.

Преподаватель высшей школы должен умело использовать свой педагогический потенциал как в целях стимулирования активности студентов, так и привития интереса к профессиональной и исследовательской деятельности, создавать атмосферу продуктивно-познавательного сотрудничества в процессе взаимодействия с обучаемыми.

В профессиональную компетентность преподавателя входит и умение критически мыслить и формировать у студентов критический стиль мышления. Критический стиль мышления предусматривает: нацеленность студента на конструктивный диалог с преподавателем и студентами; способность отстаивать собственную точку зрения; нацеленность студента на самодиагностику; открытость студента новой информации и нестандартным способам решения поставленных задач; нацеленность студента на всесторонний анализ и осмысление поступающей информации (4, 102).

Так как высшее образование предполагает становление у студентов социально одобряемых нравственных ценностей, то и преподаватель должен быть носителем этих ценностей, формировать у студентов наряду с профессиональными качествами по избранному направлению подготовку гражданскую позицию, способность к труду и жизни в условиях современности. Он должен решать задачи обучения, воспитания и развития студентов в тесной взаимосвязи, учитывать психологические особенности обучаемых, осуществлять индивидуальный и дифференцированный подход.

Проблема индивидуализации ныне становится одной из центральных в организации учебного процесса в вузе, так как именно индивидуальный подход может обеспечить наиболее благоприятную среду для саморазвития и самовыражения личности студента.

Успешно решить цели и задачи, стоящие перед высшей школой в условиях современности, способен преподаватель, обладающий высоким уровнем духовной культуры и гуманистической направленности. Преподаватель высшей школы должен обладать такими профессионально важными качествами как требовательность, принципиальность, порядочность, справедливость, толерантность, гуманность и пр.

Как известно, ключевой задачей в условиях личностно-ориентированного образования является умение преподавателя создавать в учебном процессе благоприятную атмосферу для развития способностей студентов. И в целях выстраивания взаимоотношений со студентами на гуманной основе преподавателю следует основываться на общечеловеческих ценностях. По мнению Н.В.Басовой успешность обучения обеспечивают: интерес, доброжелательность, педагогическое терпение и мыслительное творчество (1, 322).

Среди профессиональных умений преподавателя высшей школы выделяют: проектировочные, конструктивные, организаторские, информационные, воспитательные, исследовательские. Педагогическая техника преподавателя включает две группы умений: умение управлять собой и умение взаимодействовать со студентами в учебно-воспитательном процессе.

В педагогическом взаимодействии обычно выделяют три стиля: авторитарный, демократический и либеральный. Хотя наиболее эффективным и признается демократический стиль, однако в практической деятельности чаще всего применим смешанный стиль.

В основе педагогического общения в вузе должна быть установка на конструктивное сотрудничество и продуктивную совместную деятельность со студентами. Формирование доверительной системы взаимоотношений в вузе, занятие преподавателем в общении со студентами позиции равноправного партнера способствует не только позитивному отношению студентов к учению, но и интереса и любви к будущей профессиональной деятельности.

Неотъемлемой чертой профессионализма педагога является его постоянный личностный и профессиональный рост. Преподаватель должен постоянно стремиться к повышению своей педагогической компетентности, ставить и достигать цели, связанные с непрерывным саморазвитием и самосовершенствованием в профессиональном и личностном плане.

Постоянное увеличение объема профессиональной информации, устаревание психолого-педагогических знаний требует систематического пополнения преподавателем своего профессионального образования. В профессионально-личностном развитии преподавателя немаловажную значимость имеет и личностная

мотивированность на повышение своего профессионализма. Готовность преподавателя к эффективной деятельности в условиях современной образовательной среды является необходимым. Модернизация учебно-воспитательного процесса в системе высшего образования требует мобильности преподавателя, которая должна поддерживаться постоянным самообразованием и саморазвитием, инновационной деятельностью, обогащением теоретического и практического опыта, исследовательским стилем деятельности.

Литература:

1. Басова Н.В. Педагогика и практическая психология. Ростов н/Д, 1999.
2. Болотов В.А., Сериков В.В. Компетентная модель: от идеи к образовательной программе // Педагогика 2003, №10.
3. Гурье Л.И., Маркина Л.Л. Подготовка преподавателей вуза к инновационной профессионально-педагогической деятельности // Высшие образования в России, 2009, №2.
4. Попков В.А., Коржуев А.В. Дидактика высшей школы. М., 2001.

**Ali məktəb müəlliminin peşə səriştəsinin
gerçəkləşdirməsi probleminə dair****Xülasə**

Məqalədə təhsil prosesinin müasirləşdirilməsi və müəllimin innovativ fəaliyyəti şəraitində ali məktəb müəlliminin əsas peşəkar bacarığı və səriştəsi araşdırılır.

Yeni sosio-mədəni şərait məqsədlərin, təhsil texnologiyalarının məzmununu yeniləşdirilməsini, ali məktəb sistemində tələbələrin təhsilinin yüksək səviyyədə təmin edilməsini nəzərdə tutur. Bu proses isə nəticədə müəllimin təhsil prosesində fəaliyyətinin xüsusiyyətini dəyişir və ondan yüksək səriştə tələb edir

Müəllimin peşəkar bacarıqları, səriştəsi dedikdə müəllimin təlim və praktiki təcrübə prosesində əldə etdiyi peşə qabiliyyətləri, keyfiyyətləri, bilik və bacarıqları sistemi başa düşülür.

**To the problem of the implementation of professional
competence of higher education teachers****Summary**

The article examines the main professional skills and competences of a high school teacher in the context of the modernization of the educational process and the teacher's innovative activities.

New sociocultural conditions provide for the renewal of the goals, the content of learning technologies and the education of students in the higher school system, and consequently, changes in the nature of the teacher's activities in the educational process.

The professional competence of a teacher is understood as a system of professionally significant abilities, qualities, knowledge and skills acquired by a teacher both in the process of professional training and practical experience, allowing him to solve fundamental problems.

The professional competences of a higher education teacher are realized, as is known in the educational process.

Рецензент: доц. З.С.Меджидова

ТЕХНОЛОГИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ

Ключевые слова: технология, обучение, система, инклюзия, методика, образование

Açar sözlər: texnologiya, təlim, sistem, inklüziya, metodika, təhsil

Key words: technology, training, system, inclusion, methodology, education

Чтобы успешно реализовать идеи инклюзивной педагогики в практике школьного образования надо учесть концептуальную определенность технологии обучающей деятельности педагога. Концепцией закрепляются общие принципы обучения, который определяет характер взаимодействия педагога и учащегося, методы, средства и его приемы его осуществления. Отметим, что составной частью любой концепции выступает понятийно-категориальный аппарат. В концепции технологии обучения в системе инклюзивного образования является понятие «технология инклюзивного обучения». Многие исследователи содержания данного понятия по-разному.

Например: В.П.Беспалько – отмечает так: Педагогическая технология – это содержательная техника реализации учебного процесса; иначе отмечает И.П.Волков - педагогическая технология – это описание процесса достижения планируемых результатов обучения; В.М.Шепель трактует так: технология – это искусство, мастерство, умение, совокупность методов обработки, изменения состояния (1, 78).

По словам В.М.Монахова - педагогическая технология – это продуманная во всех деталях модель совместной педагогической деятельности по практированию организации и проведению учебного процесса с безусловным обеспечением комфортных условий для учителей и учащихся.

На основе анализа многочисленных определений понятия «технология» академик В.Монахов приводит 10 определений, который может быть сформулировано содержание понятия «технология инклюзивного обучения» (2, 125).

Опираясь на точки зрения ученых таких как, В.Беспалько, М.Кларина, И.Т.Волкова, В.М.Шепель, В.М.Монахова и других мы рассматриваем «технология инклюзивного обучения» в качестве составной части системы инклюзивного обучения, связанной с дидактическими процессами, средствами и организационными формами обучения детей с особенностями развития с их сверстниками в одном классе. Итак, отметим, что «технология инклюзивного обучения» – это та часть системы обучения, которая помогает ответить на вопрос «как учить результативно» разных детей в одном и том же классе.

Главными положениями технология инклюзивного обучения выступают: принципы инклюзивного образования, согласно которым «каждый человек способен чувствовать и думать», «для всех обучающихся достижение прогресса скорее может быть в том, что они могут делать, чем в том, что не могут»; положения Саламанкской декларации об образовании лиц с особыми потребностями, где отмечается, что «каждый ребенок имеет уникальные особенности, интересы, способности и учебные потребности, обычные школы должны создать им условия на основе педагогических методов с целью удовлетворения этих потребностей».

Вот эти указанные положения раскрывают основные идеи инклюзивного обучения, определяют его ценности, ориентиры, в которых всем детям с различными потребностями в обучении необходим им такой подход к преподаванию и обучению, который будет гибким, чтобы обеспечить удовлетворение различных потребностей в обучении. Опираясь на современную педагогическую теорию в идеологии инклюзивного образования можно выделить принципы инклюзивного обучения и вместе с данными принципами строится сам процесс обучения, определяются его средства и формы.

К принципам инклюзивного обучения можно отнести: принцип предельной доступности образования для каждого учеников целей; ориентация на потребности каждого в программе и процессе обучения; увеличение степени участия учащегося в обучении; принятие и уважение индивидуальных особенностей обучения; создание условий для повышения успешности каждого ученика.

Все эти принципы инклюзивного обучения являются основой выбора технологий инклюзивного обучения. Данные технологии, которые внедрены в учебный процесс призваны повысить уровень приспособления образовательной среды для работы с разнообразными детьми благодаря учебных программ и методов обучения, создать систему поддержки учащихся, дифференцировать работу с разными группами, а также использовать необходимые материально-технические средства обучения.

Несмотря на многообразии форм, методов, приемов и средств в организации учебного процесса в инклюзивном классе существует некоторые общие требования, благодаря которым становится возможным одновременное обучение разных детей. Сюда относятся: вариативные программы обучения учащихся одного класса; минимум учебного времени для общей работы со всем классом; преобладание индивидуальных работ; активное применение бланковых методик (раздача детям индивидуальных заданий различной степени сложности); позитивное подкрепление учебной деятельности детей, учет эмоциональных особенностей каждого ребенка.

Проектирование данных требований в технологию обучения в инклюзивном классе предопределяется социально-психологическими особенностями некоторых учеников данного класса. Любые виды нарушений в развитии учащихся сопровождаются определенными функциональными или органическими отклонениями в состоянии центральной нервной системы. Отметим, что эти отклонения проявляются в учебной деятельности, в отношении с окружающими. Поэтому педагог, планируя деятельность, должен учитывать тот факт, что с учащимся с особенностями развития присущи не только освоения учебного материала, но и проблемы социализации, регулирования эмоциональных состояний.

Важно отметить, что дети с речевыми нарушениями быстро истощаются, пресыщаются любым видом деятельности (иначе говоря, быстро устают). Характеризуются раздражительностью, повышенной возбудимостью, не могут спокойно сидеть, болтают ногами и т.д. Они эмоционально неустойчивы, настроение быстро меняется, иной раз возникают расстройства настроения с проявлением агрессии, беспокойства. Вот таким детям трудно сохранять усидчивость, произвольное внимание на протяжении всего урока. Двигательная расторможенность может выражаться в том, что они проявляют двигательные беспокойства, сидя на уроке, встают, ходят по классу, выбегают в коридор во время урока. А для слабослышащих детей характерны неустойчивое состояние вегетативной системы, утомляемость, нарушение моторики. На всех этапах школьного обучения продуктивность внимания данных учащихся остается более низкой по сравнению со слышащими сверстниками. Слабослышащие школьники с трудом овладевают обобщенными способами ориентации в сфере научных технических понятий. Поведению детей с нарушениями зрения в большинстве случаев недостает гибкости и спонтанности, отсутствуют или слабо развиты неречевые формы общения. Их характеризуют стереотипы, косная привязанность слова к образу одного конкретного предмета или явления тормозит деятельность воображения, мешает использованию слов и понятий, комбинировать и создавать новые образы. Для детей с церебральным параличом характерны разнообразные эмоциональные и речевые расстройства, а эмоциональные расстройства проявляются в виде повышенной эмоциональной возбудимости, повышенной чувствительности к обычным раздражителям окружающей среды, склонности к колебаниям настроения.

Вот эти представленные социально-психологические характеристики детей с особенностями развития выделяют некоторые сложности их включения в учебный процесс наряду с обычными детьми, и поэтому необходима ревизия всего дидактического инструментария современной педагогики и его адаптация относительно таких классов, в которых учитель будет обучать детей с разным уровнем развития. В построении процесса урока и включение детей с ОВЗ в учебную деятельность осуществляется с учетом социально-психологических характеристик ребенка. Можно привести некоторые педагогические технологии, которые имеют положительный ресурс в осуществлении идей инклюзивного обучения в школе. Например, технология инклюзивного обучения на основе методики А.Г.Ривина, который работает на Украине учителем и организовал в школе обучение детей разного возраста и разного уровня развития. Методика Равина предназначена для изучения учащимся научных, учебных, художественных текстов в процессе занятий, построенных по принципу парной работы в группе (3, 132).

Отметим, как выполняется эта работа. Каждый учащийся получает текст и прорабатывает его по абзацам в парах сменного состава. После того, как он освоил содержание текста, он составляет подробнейший план, который складывается из заглавий абзацев (частей текста). При работе он может пользоваться необходимым учебным оборудованием, картами, пособиями, словарями и т.д.

Организационной формой работы над текстом является работа в парах, и каждый абзац текста прорабатывается учащимся с разными напарниками. Для работы над первым абзацем учащийся выбирает себе напарника, после совместного обсуждения идеи абзаца и его обозначения, сделанного в тетрадах, он помогает своему товарищу разобраться в его абзаце, озаглавить и записать название в тетрадь. После этого для проработки своего второго абзаца учащийся ищет нового напарника, рассказывает ему содержание первого абзаца, далее с ним читает, обсуждает, выясняет содержание второго абзаца, озаглавливает и пишет название в тетрадь. Таким же образом он прослушивает своего напарника, помогает ему разобраться в его абзаце, озаглавить его и записать название в тетрадь, а затем по завершению выступают по данной теме перед малой группой.

Итак, подробное описание методики, разработанной А.Г.Ривиним, дается в работах М.Эпштейн и др. Построение учебного занятия по методике Ривина предполагает распределение содержания учебной программы на отдельные блоки (темы, подтемы) и формирование дидактических текстов, в которых выделяются отдельные абзацы. Формирование текстов в инклюзивном образовании осуществляется с учетом степени доступности и индивидуальных возможностей ученика, которому текст предназначается. В современных условиях доступность содержания обеспечивается не только объемом текста, но и степенью сложности информации, которая должна быть осмыслена учащимся. Снижение сложностей обучения разных детей в одном классе предполагает наличие необходимых технических средств, которые помогли бы освоить текст слабовидящих или слабослышащим детям, обучающимся вместе с детьми, не имеющих данных отклонений в здоровье.

Среди зарубежных технологий, широко используемых в качестве технологии обучения детей с особенностями развития с их сверстниками в одном классе, можно выделить методику совместного обучения.

В этом случае изучение нового материала, который обзорно дается учителем, можно включать разработку совместного группового проекта или презентацию по теме. В организации учебного процесса нужно обозначить необходимость такого построения работы над новым материалом, при котором более способные ученики выступают сами в качестве педагогов и при объяснении материала кому-либо человек сам постигает новое намного глубже.

Выполнения способными учениками роли учителя возможно использование системы опережающих заданий, благодаря чему ученик окажется более подготовленным к восприятию нового материала и передачи его содержания другим ученикам группы.

Отметим, что в зарубежном опыте инклюзивного обучения широко применяются компьютерные технологии обучения. Данные технологии особенно востребованы в обучении точным наукам, но свой потенциал компьютерные технологии имеют и в обучении основам других наук, например, может обеспечить индивидуальное, упорядоченное обучение основам русской грамматики. Выполнение школьниками на уроке интерактивного диктанта с обращением к «Репетитору онлайн» помогает построить процесс освоения учебного материала с учетом индивидуальных возможностей и способностей учащихся (4, 53).

Литература:

1. Насибуллина А. Д. Организация психолого-педагогического сопровождения обучающихся с ОВЗ в условиях инклюзивного образования. Научно-методический электронный жур. «Концепт», 2016, т.20.
2. Ахметова Д.З., Нигматов З.Г., Юсупова Г.В. Педагогика и психология инклюзивного образования. Учебное пособие. Казань, 2014.
3. Ветров Ю.П., Банщикова, Т. Н. Профессиональная деятельность психолога в работе с педагогическим коллективом: учебное пособие. М., 2014
4. Захарова И.Г. Информационные технологии в образовании. Учебник для вузов. М., 2013.

Ümumi təhsil sistemində inklüziv tədris texnologiyası

Xülasə

Məqalədə inklüziv təhsilin əsas ideyaları və məzmunu açıqlanır, burada müxtəlif təhsil ehtiyacları olan bütün uşaqları məmnun etmək üçün çevik olan tədris və təlimin zəruriliyindən bəhs olunur. Məqalədə ayrıca, inklüziv təhsildə kompüter texnologiyalarından beynəlxalq təcrübədə geniş istifadə olduğunu göstərir.

Inclusive teaching technology in the general education system

Summary

The article outlines the main ideas and contents of inclusive education where it addresses the need for flexible teaching and learning to satisfy all children with different educational needs. The article also points out that computer technology in inclusive education is widely used in international practice.

Рецензент: доц. В.Гасанов

TƏLİM VƏ TƏRBIYƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN GÖZÜYLƏ

Açar sözlər: *Ədəbiyyat, tərbiyə, təlim, bilik və bacarıq*

Ключевые слова: *Литература, образование, обучение, знания и навыки*

Key words: *Literature, education, training, knowledge and skills*

Ədəbiyyatın insan tərbiyəsində əvəzsiz rolu olduğunu böyük alimlər, filosof və pedaqoqlar göstərirlər. Hələ XII əsrdə yaşayıb-yaratmış Əfzələddin Xəqani tərbiyənin rolundan danışarkən göstərmişdir ki, şair, tərbiyəçi insanlarda yüksək mənəvi keyfiyyətlər tərbiyə etməyə bəslənir. O, bildirmişdir ki, hər tərbiyəçi şair olmaya bilər, lakin hər şair hökmən tərbiyəçi olmalıdır (10. 1958). Şair yüksək mənəvi keyfiyyətlərə ədalət, sədaqət, həqiqət, səxavət, təvazökarlıq, yaxınlarına sevgi, zəhmətsevərlik, dostluq, xüyraxlıq və vicdanlılıq kimi dəyərlərə aid edilir (9. 1962).

XIII əsrin dahi mütəfəkkiri Nəsrəddin Tusi insanda biliyin, bacarığın və dəyərlərin vəhdətini onu heyvandan ayıran əsas amil kimi qiymətləndirir. Böyük mütəfəkkir göstərir ki, bütün başqa canlılardan fərqli olaraq, insanın qidası öz-özünə bitmir, onu əkmək və biçmək lazımdır. Bütün bunlar üçün çalışqanlıq, tərbiyə və düşüncə lazımdır. İnsanın sədaqəti onun ağılı, iradəsi və bacarıqlı əlləri vasitəsilə əldə edilir. N.Tusi mənəviyyatın bir çox problemlərinin həllində idrakın roluna böyük əhəmiyyət verməklə onun azad iradə və çalışqanlıqla tamamladığını bildirir. İdrakın tərbiyəsində "azad iradə" məsələsinin vurğulanması bir çox tərəfdən maraqlıdır. Məsələyə ədəbiyyatın yeni təlim texnologiyaları ilə tədrisi prizmsindən baxarkən bunu şagird azad seçimi, onun təlimə və təlim materiallarına olan ehtiyac və marağı kimi dəyərləndirilməsi yeni təlim yanaşmaları baxımından çox əhəmiyyətlidir.

Məhəmməd Füzuli bütün elmləri təcürbi və nəzəri olmaqla iki cür təsnif edir. O, hesab edir ki, təcürbi elmlər insanın iradəsindən asılı olan əşyaları və hadisələri öyrənir. Nəzəri elmlər isə, onun fikrincə, insanın iradəsindən asılı olmayan məsələləri öyrənir. Təcürbi elmlər sırasına o, mənəviyyat və tərbiyə məsələlərini daxil edir. Mütəfəkkir şair öz əsərlərində elmin və biliyin insanın mənəvi həyatında rolunu xüsusilə vurğulayır. Bütün yüksək insanı dəyərlərin və xeyrxahlıqların kökünü çalışqanlıq və yüksək mənəviyyatda görür. O, hesab edir ki, ədəb insana səadətənin yolunu göstərən elmdir.

XIX əsrin tanınmış maarifçiləri Mirzə Fətəli Axundov, Seyid Əzim Şirvani və Həsən bəy Zərdabi. İnsanın səadətini bilik və həmin biliklə xalqına xidmətdə görmüşlər (6. s.14). Onlar bilik, dəyər və davranışı vəhdətdə təsvir etmiş və hesab etmişlər ki, savadlı insan öz davranışlarını daha yaxşı dəyərləndirir, eləcə də mənəvi baxımdan öz davranışından ya zövq alır, ya da vicdan əzabı çəkir.

Bu maarifçilər hesab edirdilər ki, insan yalnız icmasının rifahı üçün çalışmaq əl səadətə yetişə bilər. Səadətə qovuşma həm də onunla şərtləndirilir ki, insan öz maraqlarını üstün tutmamalı, onları digərlərinin maraqları ilə uzlaşdırmalıdır. Yalnız şəxsi və ictimai maraqlar üst-üstə düşəndə insan səadətə qovuşa bilər.

Mirzə Fətəli Axundova görə, insan davranışlarının əsaslarını onun ehtiyaclarında axtarmaq lazımdır (7. s. 185-186).

Həsən bəy Zərdabi hesab edirdi ki, məktəb həyatla sıx əlaqəli olmalıdır. "Amerikada idraki inkişafı əl əməyi ilə əlaqələndirən yeni məktəb" sistemindən bəhs edən məqaləsində H.Zərdabi gənc nəslin təlim-tərbiyəsi ilə bağlı dəyərli fikirlər söyləmişdir (5). O, bildirmişdir ki, əgər məktəb təcürbə həyatla əlaqəli olmasa, insanları müstəqil həyata və fəaliyyətə hazırlaya, onlarda ən gözəl insanı dəyərləri tərbiyə edə bilməz. Cəmiyyətdən təcrid edilmiş məktəblər haqqında isə düşünürdü ki, belə məktəblər zəhmətdən yadırgamış, çox zaman da cəmiyyət üçün faydasız insanlar yetişdirir.

Həsən bəy hələ keçən əsrin sonunda dünya təhsilində atılan mütərəqqi addımları izləmiş, onların üstünlüklərini bəyənmiş və bu yenilikləri Azərbaycan məktəblərində də görmək istədiyini bəyan etmişdir.

Dünya təhsilindəki ilk mütərəqqi addımları Con Dyui atmışdır. Bu dəyərli fikirləri Çikaqo Universitetinin nəzdində açdığı Laboratoriya məktəbində təcürbədən keçirmişdir. O, deyirdi: "Bütün elmlər mənəviyyatın dünyadan alır. Onlar vahid dünyanın müxtəlif sahələrini öyrənirlər. Dünya isə məkan, zaman və canlı və cansız varlıqların vəhdətidir. Bu dünyada həyatı düzgün təşkil etməyə qadir olacaq insanların təhsili bu dünya ilə əlaqəli şəkildə həyata keçirilməlidir".

A.Bakıxanovun fikrincə, ətraf mühitin təsiri altında insan pis əməllərdən əl çəkib xeyrxah birisi ola bilər və ya əksinə. Lakin o, hesab edirdi ki, insan yalnız kənar amillərin təsiri ilə formalaşır, həm də insanın intellektinin təsiri onun mənəvi baxımdan formalaşması üçün mühüm amildir. İnsan yalnız idraka və biliklərə malik olarsa, özünün və digərlərinin davranışını idarə edə bilər, onları nəzarətdə saxlaya bilər. Öz ağılı ilə insan bütün başqa canlılardan üstündür və yalnız ağılı vasitəsilə mənəvi yüksəlişə yetişmişdir. Elmi bütün dəyərlərin mənəvi adlandırılan A.Bakıxanov biliyi və idraki, dəyəri və səadətini eyni anlayışlar kimi qəbul edirdi. İnsanların öz davranışlarını qiymətləndirməklə və dəyərləndirməklə yeganə hakim hesab edən yazıçı göstərirdi ki, insanın idraki nə qədər dərindirsə, o qədər azad və inamlı hərəkət edir.

Firudin bəy Köçərlinin fikrincə, mənəviyyat ictimai mühitin məhsuludur. Ona görə də sosial mühit mənəviyyatın həlledici və əhəmiyyətli amildir. O, cəmiyyətdəki nadanlıq və zülmət bəlasından qurtulmağın ən yaxşı

vasitəsinin elm və tərbiyə olmadan insanların məişətində yüksəliş ola bilməz. Məhz buna görə də o, hesab etmişdir ki, hər bir xalqın səadəti, əsasən, müəllimdən asılıdır. Bu səbəbdən də o, müəllimi məktəbin ürəyi, xalqın çırağı adlandırmışdır. Maarifçi belə fikirləşirdi ki, şagirdi cəzalandıran və əzsavadlı müəllimlərə öz uşaqlarımızı etibar etməməliyə müəllimin təlim prosesində vəzifəsini müəyyənləşdirərkən o bildirmişdir ki, əsl müəllim elm, bilik və zəhmətkeşlikdən əlavə, şagirdlərinə münasibətdə məhəbbət və qayğı dolu qəlbə də malik olmalıdır. Məktəb isə şagirdin qorxu və təhlükə hiss etdiyi bir məkan olmamalıdır.

Firudin bə Köçərli də müasiri Məmməd Tağı Sidqi kimi ədəbiyyatı tərbiyənin mühüm vasitəsi kimi dəyərləndirmiş və hesab etmişdir ki, bunun üçün ədəbiyyatın qarşısında ideyalılıq və məqsədyönlülük kimi ciddi tələblər qoyurdu ki, bu, təlim və tərbiyənin təşkilində ədəbiyyatdan məharətlə istifadə etməyə şərait yaratsın. F.Köçərli ədəbiyyatı cəmiyyətin inkişafını stimullaşdıran faktor kimi dəyərləndirilmişdir. Onun fikrincə, ədəbiyyat idraki və mənəviyyatı ucaliğa istiqamətləndirir (11. s. 405).

F.Köçərli məktəb, müəllim, dərslük, proqram haqqında məqalələrində yazmışdı: “Bu aprelin 4-də darülmüəllimində elm və kamal təhsil edən müsəlman cavanları hökumət rüsxəti ilə mərhum Mirzə Fətəli Axundovun “Məstəli Şah” ünvanında tərtib etdiyi komediyanı oynayıb, cümlənin diqqət və hörmətini cəlb etdilər. Komediya türk dilində oynandı. Təklif edilən icmanın bir o qədər xoşuna gəldi ki, pərdənin arxasında “Afərin” sədası göyə çıxıb üç-dörd dəfə pərdənin qalxmağını və oynayanların zühurə gəlməyini əl çalıb tələb edirdilər”. (4. s. 34.)

Gənc nəslin öz icmasının fəal üzvü olmasını hər zaman yüksək qiymətləndirmişdir.

Türk eyitimi tarixində ilk dəfə olaraq pedaqoji elminə ilişkin görüşləri irəli sürən Fərabî olmuşdur. (8. s.19)

Fərabiyə görə özündə pedaqogikanı cəmləşdirən fəlsəfə vətəndaşlıq fəlsəfəsidir ki, ö gözəlliyi dərk etməyə və xöşbəxtliyə çatmağa xidmət etməlidir. (1. s. 35)

Humanist dəyərlər sərafi insanın mənəvi tərbiyəsinə yüksək qiymət verərək yazır ki, mənəviyyat qəlbini yaxşı işlər görmək ehtirasından irəli gəlir.

Mənəviyyat və ağıl insanın ləyaqətini meydana gətirir. Dahi pedaqoq şəxsiyyətin formalaşmasında insani ünsiyyət münasibətlərə yüksək qiymət vermiş və demişdir ki, sülhün, barışın əsasında ünsiyyət və münasibət durur. Bu humanist fikirlər o dövrdə maraq yaratdığı kimi, bu gündə aktualdır.

O, göstərir ki, mənəvi keyfiyyətlər insanın təbiətində var və bu keyfiyyət insanı xöşbəxtliyə çatdırır. Bu keyfiyyətlər yalnız tərbiyə ilə insanda formalaşır, inkişaf edir. Beləliklə, Fərabî insanın etik keyfiyyətlərinin anadangəlmə olduğunu və tərbiyə ilə inkişaf etdiyini söyləyir. (2. s. 303)

Əlyar Qarabağlı ədəbiyyatın tədrisini bilik və dəyərlər baxımından təqdim etmişdir. B.Q.Belinski, N.Q.Çernişevski, N.A.Dobrolyubov, F.İ.Buslayev, V.Y.Stoyanin də emosional cəhətdən əhəmiyyətli saymışlar. V.P.Ostrovski isə ədəbiyyatın tədrisi qarşısında estetik tərbiyə məsələlərini qoyur.

Beləliklə, müxtəlif dövrlərdə ayrı-ayrı alim, şair, maarifçi və pedaqoqların ədəbiyyatın tədrisi qarşısında qoyduğu vəzifələr təlim və tədris üçün əhəmiyyətli sayılan dörd yamaşma baxımından təsnif edilir:

1. Demək olar ki, adları qeyd edilmiş şəxsiyyətlərin hər biri ədəbiyyatın tədrisində idraki fəaliyyəti mühüm faktor kimi dəyərləndirirlər.

2. İsmayıl bəy Qutqaşının yanaşmalarında problemlə təhsil məsələləri ilə qarşılaşmaq olar ki, bu da araşdırma tədqiqat xarakterli təlim üsullarının tətbiqi imkanlarından xəbər verir.

3. M.F.Axundov, A.Bakıxanov, F.Köçərli, S.M.Qənizadə, M.T.Sidqinin cəmiyyətin insanın tərbiyəsində oynadığı rolu elmi şəkildə əsaslandırılmış, ədəbiyyatın tədrisində insanların cəmiyyətin həyatında fəal iştirakı məsələlərini vurğulamışlar.

4. M.F.Axundov insan davranışının əsasını onun ehtiyaclarında axtarmış və bu amilin nəzərə alınmasına xüsusi əhəmiyyət vermişdir. Bu da ədəbiyyatın tədrisinin təşkilində şagirdin maraq və ehtiyaclarından çıxış etmək məsələlərini ön plana çəkir.

Bu fikirdən aydın olur ki, bədii əsərin məzmununun mənimsədilməsində, ictimai-siyasi məzmunlu əsərdə, fikir və əməli, istəyi diqqət mərkəzində saxlanılmalıdır.

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bu nəticəyə gəlmək olur ki, sadalanan yanaşmalar təkcə öz dövrləri üçün deyil, bu gün üçün də çox mütərəqqi baxışlar hesab edilə bilər.

Yeni təlim texnologiyalarından istifadə şagirdlərin bir-birinə münasibətini də dəyişir, onlar doğmalaşirlar.

Ümumtəhsil məktəblərində yeni təlim metodları ilə işləmək istəyən müəllimlərin sayı günü-gündən artır. Bu zaman onlar böyük çətinliklərlə rastlaşırlar, onlarda kimdənsə nəyi isə öyrənmək tələbatı yaranır. “Fəal təlim və məktəb rəhbərliyi” adlı metodik vəsaitdə, çox haqlı olaraq bu münasibətlə qeyd olunmuşdur: “Müəllimlərin yeniliklərin həyata keçirilməsində təcrübələri artdıqca və bu işə daha çox müəllim cəlb olunduqca yeni metodik tövsiyələrə, tədris materiallarına və digər məlumat mənbələrinə ehtiyacları artır” (3. s. 79-83).

Ədəbiyyat:

1. Ал-Фараби, Социальное – этические трактаты. Алма-Ата, 1973, с. 35
2. Ал-Фараби. Философские трактаты. Алма-Ата, 1972, с. 303
3. Əsədov Ə.A. Müasir təlim metodları və onun tətbiqi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, 2002 № 4, s. 79-83.
4. F.Köçərli. “İrəvanda məktəb”, 1963, s. 34.
5. “Kaspi”, 1899, №76
6. M.F.Axundov. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. 1958, s.14

7. M.F.Axundov. Seçilmiş fəlsəfi əsərləri. 1958, s. 185-186
8. "Türk eyitim tarixi". Ankara, 1985, s.19
9. S.Rzaquluzadə. Ə.Xaqaninin ictimai-siyasi dünyagörüşü. Bakı, 1962
10. З. Гююшов. Эстетическая мысль в Азербайджане. 1958
11. З. Гююшов. Эстетическая мысль в Азербайджане. 1958, s. 405

Teaching and education process through the eyes of personality**Summary**

Great scientist about non-substitutive role of the literature in the article in man upbringing, philosopher and thoughts of the pedagogues have been marked. Al-Farabi, of the M.F.Akhundov, examples about instruction, upbringing have been shown from F.Kocherly.

The responsibilities of different scholars, poets, educators and educators in different periods are classified in the context of the importance of teaching and learning.

Обучение и воспитание с точки зрения личностей**Резюме**

Упомянуты идеи великого мыслителя, философа и педагога о неопенимой роли литературы в образовании человечества.

В разное время ученые, поэты, педагоги и преподаватели были назначены для преподавания литературы в разные периоды, с точки зрения важности обучения и преподавания.

Rəyçi: prof. R.Qeybullayeva

TƏDRİSİN METODİKASI

А.Э.Шахбазова
Бакинский славянский университет

ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИЧЕСКОЙ ГРАММАТИКИ, ПРЕДНАЗНАЧЕННОЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕРУССКОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: русский язык как иностранный (РКИ), принцип активной коммуникативности, национально ориентированное пособие, специфика практической грамматики для нерусской аудитории.

Açar sözlər: Rus dili xarici dil kimi, aktiv ünsiyyət prinsipi, milli yönümlü vəsait, qeyri-rus auditoriyası üçün praktiki qrammatikanın xüsusiyyətləri.

Key words: Russian as a foreign language (RCT), the principle of active communication, a nationally oriented manual, the specificity of practical grammar for a non-Russian audience.

Более шестидесяти лет тому назад известный русский языковед С.Г.Бархударов обратил внимание на особый подход к изучению русского языка в нерусской аудитории. «Теперь, - отмечал он, - необходимо пристально изучать русский язык с точки зрения нерусского языкового мышления, вскрывать те языковые явления, которые создают национальное своеобразие русского языка... Многие факты русского языка должны освещаться не так, как в русской аудитории, а исходя из особенностей родного языка обучающихся» (1).

Неприемлемым в нерусской аудитории является системность в изложении грамматики русского языка с традиционным расположением грамматических тем, поскольку отбор с дальнейшей последовательностью учебного материала необходимо определять практическими потребностями развития речи обучающихся русскому языку как иностранному (РКИ) на данном этапе обучения этому языку.

Исходя из вышесказанного, напрашивается вопрос, какой же должна быть специальная грамматика, адресованная нерусским учащимся. Тут же возникает ответ, что такая грамматика должна принципиально отличаться от классических русских грамматик, которые предназначены для обучения русскому языку как родному. Задачей такой грамматики несомненно должен стать облегченный лексико-грамматический материал, целью которого станет практическое использование изученного материала в речи, изучающих РКИ.

В связи со сказанным отметим еще одно определение С.Г.Бархударова: «Задачей практического преподавания русской грамматики является не описание системы языка, не ознакомление учащихся с русскими грамматическими категориями, а овладение русской речью, устной и письменной. Изучение русской грамматики во всех своих разделах должно быть подчинено нуждам развития речи» (2).

В научно-методической литературе существует мнение, что практическая грамматика для нерусской аудитории должна быть названа функциональной (синоним слова динамичный), т.е. проявляющейся в речи. А отличительным признаком функциональной (коммуникативной) грамматики, предназначенной для обучения русскому языку в нерусской аудитории, является отражение в ней взаимосвязи семантического, лексического, морфологического, синтаксического и стилистического аспектов.

В современной лингводидактике принцип активной коммуникативности определил стратегию и тактику обучения РКИ, а также стал основным ориентиром при создании учебников и учебных пособий и разработке методики их использования в учебном процессе.

Следует отметить, что национально ориентированное пособие находится в промежуточном положении между двумя языками и культурами, а специфика национально ориентированного учебного пособия указывает на особенности его коммуникативной организации, к числу которых следует отнести:

- ориентацию на лингвокультурное взаимодействие;
- реализацию тематико-ситуативного принципа учебного материала по практической грамматике на базе межкультурной коммуникации;
- включение обучающихся РКИ в учебный процесс с широким использованием национально обусловленных внутренних ресурсов;
- активизацию страноведческой информации на материале правил по практической грамматике.

Сказанное свидетельствует о том, что при разработке любого учебного пособия (и в частности по практической грамматике) по РКИ необходим дифференцированный подход, учитывающий национальный

состав обучающихся этому языку. Национально ориентированное учебное пособие может способствовать успешному моделированию в учебном процессе межкультурной коммуникации, которая активизирует мотивационную основу обучения, отдавая предпочтение оригинальным формам работы, вызывающим живой интерес обучающихся РКИ. Такие формы работы стимулируют инициативу обучающихся, их творческое мышление и самостоятельность, расширяют кругозор и развивают познавательную активность.

Следует, наверное, уже отметить, что все сказанное в описании учебных пособий по русскому языку как иностранному, имеет прямую востребованность их в Бакинском славянском университете. Коллектив преподавателей двух кафедр практического курса русского языка педагогического и филологического факультетов и кафедра русского языка и межкультурной коммуникации на протяжении многих лет выпустили большое количество учебных пособий, об отличительных особенностях которых было сказано в настоящей статье.

Методическая модель учебного материала во всех опубликованных учебных пособиях была разработана на основе сознательно-практического метода, достаточно широко известного преподавателям русского языка как иностранного. Применение этого метода позволило осуществить наиболее рациональный отбор учебного материала, включенного в пособие в форме диалогов и текстов. Что же касается организации учебного материала, то каждый урок, содержащийся в пособии, включает в себя образцы речевого этикета, диалоги и микротексты, новые слова к речевой теме, а также речевые упражнения. При отборе текстового материала желательно обратить внимание на некоторые требования к ним:

- тексты должны охватывать проблематику, отношения и связи, характерные для общения на уровне начинающих изучать русский язык;

- тексты должны пробуждать интерес и отвечать потребностям обучающихся;

- тексты должны быть краткими и доступными для изучающих русский язык как иностранный.

Что же касается отбора текстового материала, предлагаемого к пособию по практической грамматике, предназначенной для обучения русскому языку в нерусской аудитории, то следует обратить внимание на включение в него разноуровневого материала языковой системы: лексики, морфологии, синтаксиса, стилистики.

В заключении нашей статьи хотелось бы привести примеры двух текстов, отобранных из учебного пособия «Практикум по синтаксису сложного предложения» (3; с.39; 127). Целью названного пособия явилась выработка практических навыков анализа языковых явлений в области синтаксиса сложного предложения, формирование и совершенствование пунктуационных навыков, а также повышение не только общей речевой культуры, но и познания национальной и русской культуры.

1 текст: Баку – столица Азербайджана.

История Баку уходит вглубь тысячелетий. Название города встречается в древних памятниках, которые написаны до новой эры. В них упоминается о том, как вычерпывали нефть из колодцев, как добывали соль из соляных озёр, как разводили шафран на пустырях.

Крепостные стены, которые окружали Баку, неоднократно разрушались во время нашествий, затем возводили их заново. Остатки крепостной стены, которая была возведена в XIX веке, сохранились и поныне.

В Ичери-шехер до сих пор сохранились «Бухарский», «Индийский» караван-сарай, которые свидетельствуют о том, что в XIV-XVI веках Баку вёл широкую торговлю со Средней Азией и Индией. Археологи утверждают, что Девичью Башню – Гыз галасы воздвигали в очень древние времена наши далёкие предки. Она была культовым сооружением и дозорным пунктом.

За крепостные стены Баку шагнул в XVII веке. Сейчас в этой части можно видеть дома, которые были построены в XVIII-XIX веках, а вверх на нагорное плато поднимаются постройки XX-XXI веков.

На возвышенности в юго-западной части города расположился Нагорный парк, который дорог сердцу каждого азербайджанца, Аллея памяти Шехидов, где похоронены жертвы трагических событий января 1990 года.

Современный Баку – крупный, культурный, научный и промышленный центр Азербайджана. Щедра и прекрасна эта древняя земля. Прекрасны её люди, которые бережно хранят драгоценное наследие прошлого и приумножающие его своим трудом (3, 39).

2 текст: Язык и природа.

Я уверен, что для полного овладения русским языком, для того, чтобы не терять чувство этого языка, нужно ... постоянно чувствовать своё родство с простыми русскими людьми, ... общаться с лесами и водами, старыми ивами, с пересвиством птиц и с каждым цветком. Однажды летом, в луговой стороне Средней России, я узнал на вкус, на запах – много слов, которые ... были до этой поры для меня далёкими, не пережитыми, ... казались просто скучными. Я конечно, знал, например, что есть дожди морозящие, обложные, грибные, косые и, наконец, ливни. Но одно дело – знать, а другое дело – испытать все эти дожди на себе. Тогда, все эти слова, определяющие дожди ... крепнут, ... оживают, наполняются силой. Тогда за каждым словом видишь и чувствуешь то, о чём говоришь (К.Паустовский) (3, 127).

Литература:

- 1.Бархударов С.Г. О некоторых лингвистических проблемах, связанных с обучением русскому языку нерусских // Русский язык в национальной школе, 1958, №3.
- 2.Бархударов С.Г. Основные проблемы методики преподавания русскому языку в национальных группах вузов // Русский язык в национальной школе, 1964, №2.
- 3.Т.З.Азимова, М.Б.Ахундова. Практикум по синтаксису сложного предложения // Баку, 2000

Distinctive features of practical grammar intended for teaching Russian in a non-Russian audience**Summary**

The article discusses the essence of the specifics of practical grammar, designed to teach Russian as a foreign language. The task of such a grammar is to provide students with an understanding of linguistic patterns, and then ensure the practical use of the material studied in speech by scientifically systematizing and classifying lexical and grammatical material.

Qeyri-rus auditoriyasında rus dilini təlimi üçün nəzərdə tutulmuş praktiki qrammatikanın fərqli xüsusiyyətləri**Xülasə**

Məqalədə rus dilinin xarici dil kimi öyrədilməsi üçün nəzərdə tutulmuş praktiki qrammatikanın xüsusiyyətlərinin mahiyyəti araşdırılır. Sözügedən qrammatikanın vəzifəsi şagirdlərə linqvistik qanunauyğunluqların anlaşılmasını leksik-qrammatik materialları elmi cəhətdən sistemləşdirmə və təsnifləşdirmək yolu ilə, sonra isə nitqdə tədqiq edilmiş materialın praktiki istifadəsini təmin etməkdir.

Рецензент: доц. Т.Дж.Магеррамова

**ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ
УЧАЩИХСЯ-АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ
ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ РУССКОГО ЯЗЫКА**

Ключевые слова: учащиеся, письмо, числительное, ошибки, анализ

Açar sözlər: şagirdlər, yazı, say, səhvlər, təhlil

Keywords: pupils, writing, numeral, mistakes, analysis

Работу по усвоению школьниками навыков употребления и правописания числительных надо начинать в начальных классах и вести ее систематически в средней школе, вплоть до тех пор, пока полностью не будут устранены эти ошибки. Необходимо, чтобы числительные включались в тексты различных письменных работ (диктантов, изложений, упражнений по грамматике и орфографии), в устные ответы учащихся. Во время обобщающего повторения пройденного по разным разделам должны быть повторены и числительные (например, при прохождении наречий, при изучении связей слов в предложении). Числительные не должны исключаться и при проведении словарной работы (в частности, должно обращать внимание на неправильное произношение некоторых числительных: «шешнадцать», «одиннадцать», «тристо», «двох», «обем» и т.п.).

Изучение числительных дает учителю возможность организовать интересные для учащихся наблюдения над языком, работу по анализу состава слов, обогащению словаря учащихся. Так, например, школьникам обычно заинтересовывает рассказ учителя о том, что числительное *восемь* образовалось из *осьмь*, *один* – из *един*; что и в современном русском языке есть слова, в составе которых сохранились эти старые слова (*осьминог*, *единица*, *единый*, *единство*); что *сорок* обозначало в прошлом мешок (ср. современное *сорочка*) с 40 белыми шкурками меха и служило мерой счета в торговле и т.д. Можно дать учащимся задание подобрать однокоренные слова к числительным и записать их в свои словарики. [1, 27]

В работе над числительными необходимо использовать разнообразные письменные и устные упражнения, в том числе такие:

1) склонение числительных (в устной и письменной форме) – простых, составных и сложных количественных и порядковых;

2) чтение вслух и запись словами на доске и в тетрадях отвлеченных чисел (из книги или записанных на доске учителем) типа 517, 471, 1011, 348, 5813. Подобная запись должна сопровождаться объяснением написаний и повторением соответствующих орфографических правил;

3) составление предложений с числительными в разных падежах. Например, учитель дает какое-либо числительное (98, 111, 2015), учащиеся должны внести его в предложения, но так, чтобы это числительное употреблялось то в именительном, то в родительном, то в дательном и т.д. падежах.

Наиболее многочисленными и широко употребительными в устной и письменной формах общения на русском языке являются количественные числительные. Поэтому на их изучение отводится больше времени.

Усвоение учащимися-азербайджанцами числительных русского языка связано с большими трудностями, обусловленными не только разнообразием этой языковой категории в самом русском языке, необходимостью усвоения большого количества орфографических правил, но и, самое главное, рядом существенных различий в структуре, способах связи числительных с существительными, а также особенностями склонения числительных в русском и родном языке обучающихся. [5, 118]

Особенности сочетаний количественных числительных с существительными в русском языке в сопоставлении с родным языком учащихся-азербайджанцев очень ярко проявляются в разнообразии способов связи компонентов словосочетаний.

В русском языке в некоторых словосочетаниях, с одной стороны, числительные согласуются с существительными в роде и числе, а с другой, существительные при этом употребляются в именительном падеже единственного числа. Например: **один самолет, одна туча, одно озеро.**

В других словосочетаниях русского языка числительные согласуются с существительными в роде и числе, а существительные в свою очередь употребляются в форме родительного падежа единственного числа. Например: **два города** (два озера), **две школы.**

Кроме того, в русском языке существуют словосочетания, в которых существительные после числительных употребляются в форме единственного числа родительного падежа. Например: **три, четыре завода, фабрики, окна.**

Наконец, в русском языке выделяется большая группа словосочетаний, в которых существительные при числительных находятся в форме множественного числа родительного падежа. Например: **Пять** (шесть – двадцать, тридцать, пятьдесят, пятьсот и т.д.) **ящиков, тетрадей, яблок.**

Все приведенные выше словосочетания русского языка не имеют аналогий в родном языке учащихся-азербайджанцев: их значение передается при помощи словосочетаний, в которых числительные примыкают к существительным.

Существенные различия наблюдаются также и в склонении сочетаний количественных числительных с существительными в русском и азербайджанском языках.[4, 37]

В русском языке при склонении словосочетаний обычно изменяются не только существительные, но и количественные числительные, тогда как в азербайджанском языке при склонении числительные не изменяются. Очень большие трудности возникают у учащихся в процессе усвоения правописания подавляющего большинства количественных числительных русского языка, в которых отсутствующая в родном языке учащихся-азербайджанцев буква **ь** (мягкий знак) либо может употребляться в различных позициях (например: **пять, десять, тридцать, девятнадцать, пятьдесят-восемьдесят, пятьсот-девятьсот**), либо наблюдаются варианты окончаний. Например, в близкородственных числительных девяносто-сто на конце пишется буква **о**, в то время как в формах именительного и винительного падежей в числительных триста-четыреста в конце употребляется буква **а**.

Изложенное выше требует от учителя особого внимания в работе над формированием у учащихся и орфографических навыков при изучении названных выше разновидностей количественных числительных русского языка, выполнения на уроках большого количества упражнений как устного, так и преимущественно письменного характера, использования в процессе работы графической наглядности (таблиц, плакатов, карточек), целенаправленной работы по изучению многочисленных правил правописания числительных, использования морфологического анализа слов по составу и способу образования.[4]

Первый урок отводится на ознакомление учащихся с общим понятием о количественных числительных и их составе. По составу количественные числительные в русском языке делятся на простые, состоящие из одного корня (три, пять и т.д.), сложные, которые состоят из двух корней (одиннадцать, пятьдесят, пятьсот и т.д.), и составные, включающие в себя два или более отдельных, самостоятельных числительных (двадцать один, сто десять и т.д.).

В отличие от русского языка в грамматике азербайджанского языка принято выделять только простые (*sadə*), например: **bir, iki** и т.д. и сложные (*mürəkkəb*) числительные, например: **on beş, əlli altı** и т.д.

Следовательно, при усвоении особенностей состава количественных числительных русского языка учащиеся-азербайджанцы будут испытывать большие трудности, и это обстоятельство необходимо учесть в процессе работы над числительными при вводном уроке. На этом уроке учащиеся знакомятся с общим понятием о количественных числительных, усваивают различные по своему составу числительные русского языка (простые, сложные и составные) и при помощи выполнения упражнений приобретают навыки правильного произношения и употребления указанных числительных в предложении.

Следующие уроки посвящаются изучению согласования числительных **один, одна, одно** с существительными, а также активизации словосочетаний в предложении (в роли подлежащего) и в устной и письменной речи.

Для этой цели в учебнике дается большое количество разнообразных по степени трудности упражнений. Особое внимание учитель должен уделить выполнению с учащимися конструктивно-речевых, творческих упражнений. Важное место при изучении количественных числительных должны занять различные виды картинной и особенно графической наглядности (таблицы, схемы, плакаты, карточки).

Наряду с картинной и графической наглядностью, в процессе изучения числительных русского языка необходимо использовать информационно-коммуникативные технологии, которые в настоящее время очень актуальны. При эффективном использовании этих технологий учащиеся лучше усваивают преподнесенный им материал. [2]

Использование информационно-коммуникативных технологий (ИКТ) должны занимать часть урока, органически сочетаться с другими видами работ и использоваться в каждом конкретном классе.

При этом ИКТ рекомендуется применять для выполнения большого количества эффективных упражнений, в том числе и для записи ответов учащихся и их анализа. В ряде случаев после устных ответов можно практиковать выполнение и письменных заданий, что, на наш взгляд, дает учителю возможность развить устную и письменную речь учащихся.

Литература:

1. Бедалов Ч.А. Методика преподавания русского языка в азербайджанской школе. Баку, Маариф, 1981.
2. Жданова Г.А. Использование технических средств при изучении темы «Имя числительное», «Русский язык в национальной школе», 1971, № 6.
3. Иманова Г.Б. Русский язык. Учебное пособие по грамматике для VII-VIII классов. Сумгайыт, 2000.
4. Исмаилова Э.К. Методика работы над конструкциями с количественными числительными в 6 классе азербайджанской школы, «Русский язык и литература в азербайджанской школе», 1979, № 4.
5. Текучев А.В. Методика русского языка в средней школе. Москва, Просвещение, 1980.

**Rus dilində sayın öyrənilməsi azərbaycanlı şagirdlərin
qrammatik vərdişlərinin formalaşması**

Xülasə

Sayın məktəbdə öyrənilməsi çox maraqlı mövzudur. Onu ibtidai siniflərdən başlamaq lazımdır. Nitq hissəsi olaraq sayı imla, inşa mətnlərinə, suallara cavab tipli tapşırıqlara daxil etmək arzu olunandır.

Sayı tədris edərkən müəllim lüğətlə, yeni sözlərlə iş prosesini təşkil edib şagirdlərin söz ehtiyatını zənginləşdirmək imkanına malikdirlər.

Məqalə aktual problemə - tədris azərbaycan dilində olan məktəblərdə rus dilinin tədrisinə: sayın öyrənilməsi prosesində qrammatik vərdişlərin formalaşmasına həsr olunub. Məqalədə sayın tədris prosesi təsvir olunur, mövzunu qavrama və möhkəmləndirilməsi üçün müxtəlif çalışma nümunələri verilir.

**The formation of qrammatikal skills of Azeri pupils in studying
of numerals of Russian lanquaqe**

Summary

Studying of numerals at school very interesting subject. It should be begun with initial classes. In practical work it is desirable to include numerals in texts of dictations, statements, answers to questions.

When teaching numerals the teacher has an opportunity to organize and enrich a lexicon of pupils.

The article is devoted to the actual problem to teaching Russian in schools with the Azerbaijani language of communication: the formation of grammatical skills of Azerbaijani pupils in the studying of numerals. Article describes the work of the method of teaching the numerals, provides sample exercises for studying and fixing of current topic.

Rəhçi: dos. D.B.Cavadova

**ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ
ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ**

Ключевые слова: система, перипод, метод, техника, исследование, лингвистика, фразеология

Açar sözlər: sistem, müddət, metod, texnika, regional, tədqiqat, linqvistika, frazeologiya.

Keywords: system, term, method, technique, regional, studies, linguistics, a nyphraseology.

Построение методической системы обучения русскому языку в лингвострановедческом аспекте необходимо для того, чтобы, во-первых, не допустить нагромождения трудностей, с которыми связано усвоение языковых единиц, что может вызвать у обучаемых неудовлетворенность результатами учебной деятельности и в итоге снизить их активность на занятиях по русскому языку; во-вторых, чтобы намеченный объем выразительных лексико-фразеологических средств языка вводился и активизировался планомерно, целенаправленно и наиболее эффективными приемами и средствами обучения.

Термин «система» употребляется как синоним системного подхода, направления методологии научного познания в социальной практике. Таким образом, построение системы – это «построение обобщенной модели, отображающей взаимосвязи элементов целостной реалии» [1, С.1209]

Формирование лингвострановедческой компетенции при обучении русскому языку студентов иностранцев предполагает становление у обучаемых следующих речевых механизмов: 1) механизма ассоциаций структурных особенностей образных и выразительных средств языка с нормативными образованиями форм слов и синтаксических конструкций; 2) механизма ассоциаций норм употребления выразительных средств языка с ситуациями общения; 3) механизма самостоятельного определения семантики слов, фразеологизмов, метафорических, переносных значений слов;

Для современной методики обучения иностранным языкам, обогатившей сознательно-практический метод коммуникативно-деятельностным подходом, характерна опора на психологические процессы формирования речевых навыков и умений. К ним относятся: деятельность аналитического характера: нахождение, сравнение, анализ и т.п.; деятельность операционного характера: преобразование, замена, подбор аналогов, воспроизведение пробелов и т.п.; деятельность творческого характера: употребление в речи изученного с учетом контекста и ситуаций общения.

В соответствии с общими направлениями организации учебно-речевой и мыслительной деятельности учащихся, а также с учетом задач формирования речевых механизмов лингвострановедческой компетенции, мы выделяем четыре основных группы обучающих упражнений.

1) Упражнения на развитие механизма ассоциаций структурных особенностей образных и выразительных средств языка с нормативными образованиями форм слов и синтаксических конструкций: а) упражнения аналитического характера – найти, сравнить, сгруппировать по заданным признакам, б) упражнения оперативного характера – раскрыть скобки, дописать окончания, вставить пропущенные слова (морфемы).

2) Упражнения на развитие механизма самостоятельного определения семантики метафорического, переносного употребления слов и фразеологизмов; это упражнения на развитие "догадки", объяснение значения слов и выражений на основе словообразовательного анализа, контекста, ситуации общения и т.д.

3) Упражнения на развитие механизма ассоциаций норм употребления выразительных средств языка в соответствии с целью и условиями общения; это упражнения оперативного и творческого характера: подбор синонимов к фрагментам контекста, распространение фраз образными средствами, исправление контекста с неудачно подобранными образными средствами, выбор подходящих по смыслу и стилю слов и выражений из ряда данных.

4) Упражнения на развитие механизма самостоятельного использования лексико-фразеологических средств языка и фоновых знаний в спонтанной речи; это упражнения творческого характера: подбор ситуаций для использования данных языковых единиц в межличностном общении, в выступлениях, при написании сочинений, при участии в различных мероприятиях и т.д.

Отметим, что аналитические, операционные и творческие упражнения не должны быть однотипными. Они должны варьироваться, чтобы не создавались условия для «привыкания», чтобы некоторая новизна поддерживала интерес и активность студентов на занятии.

Упражнения I группы на развитие ассоциаций выразительных средств с нормативными правилами образования нейтральных слов и словосочетаний связаны в основном с грамматическими явлениями языка. Упражнения могут иметь следующие варианты:

а) анализ готовых фразеологических сочетаний в составе предложений или как отдельных языковых единиц, при этом выясняется функция Тв.п. как образа действия: журавли летят клином; ездить зайцем в автобусе;

б) составление студентами фразеологических сочетаний по «наводящим вопросам», с опорой на существительные, которые следует употребить в форме Тв.п. в той же функции: «Как человек «воет», если ему плохо? Как поет человек, если у него нет голоса? Как поет обладающий голосом?» и т.п. Опорные слова: волк, козел, соловей.

Вариантом заданий с формами Тв.п. могут быть упражнения с фразеологизмами с одним и тем же словом, но в разных формах и значениях. Для таких упражнений подбираются несколько фразеологических сочетаний, например: «идите (ступайте) с миром», «помочь (построить) всем миром». Чтобы нагляднее представить значение слова мир во фразеологизмах, целесообразно предъявлять его в составе предложений, в контексте:

1) Старик, иди же с миром.

Но проклят будь,

Кто за тобой пойдет! (Пушкин)

2) Выбирали люди (всем) миром на собрании Дубка бригадиром (Недогонов).

В процессе анализа выясняется значение слов: а) мир как согласие, б) мир как сообщество, коллектив людей.

В лингвострановедческом комментировании преподаватель может привести и другие фразеологизмы, подтверждающие, что в русском языке мир означало «народ»; на миру и смерть красна, быть отрезанным от мира (от страны, от народа, семьи), пойти по миру (обеднеть и пойти по городам и селам, к людям за помощью).

Вариант 1. Подобрать синонимы к фразеологизмам:

Мир праху твоему (его, ее) –

Идите (ступай) с миром -

Всем миром (помочь, сделать что-либо) –

Пустить по миру –

Пойти по миру –

Не от мира сего –

Мир вашему дому –

Вариант 2. Подобрать фразеологизмы со словом «мир» к данным словам и выражениям.

Надгробное пожелание умершему - ..., приветствие хозяину дома - ..., выполнение дела сообща - ..., потеря связи с родиной - ..., обеднеть, нищенствовать - ..., разорить, обанкротить кого-либо - ..., пожелание уходящему - ..., на виду у всех -

В завершающем (творческом) упражнении следует предусмотреть активизацию усвоенных фразеологических сочетаний в заданных контекстах, предложениях, а также на подбор ситуаций, в которых можно их употребить.

Вариант 1. Впишите в данные предложения подходящие по смыслу фразеологизмы со словом «мир».

1) Борцы – печальники, служившие народу,

...

Вы пали за свободу, за светлый мир,

За правду, за любовь! (Бердников)

2) Кузьмин забасил: «...сему!»

«Милости просим», - в один голос ответила ему Агафья и дед Фишка (Марков)

Вариант 2. Ответьте на вопросы, употребляя фразеологизмы со словом «мир»:

– В каком случае вы можете употребить фразеологизм «не от мира сего»?

– Что можно делать всем миром?

– Когда вы скажете кому-либо «иди с миром»? и др.

Данное упражнение проводится в виде беседы преподавателя со студентами. В нашей практике мы получали интересные ответы: для помощи больным детям, о которых сообщали по телевидению, деньги собирают всем миром; для восстановления сгоревшего дома ветерана войны работали всем миром. всем миром оформляли родник в лесу, так же искали мальчика, который ушел в лес и не вернулся; всем народом, всем миром завоевали победу в 1945 году.

Упражнения 2 группы – на самостоятельное определение современного значения фразеологических сочетаний – строятся в основном на анализе готовых предложений и замене их синонимами. Например: Определите, в каких значениях употребляются выделенные словосочетания. Подберите к ним синонимы:

1. 15 лет я ходил на святой ключ просить исцеления от глухоты, но простудился, купаясь в холодной воде, и, несолоно хлебавши, вернулся домой (М.Горький).

2. Упустила лисица наживу и пошла прочь несолоно хлебавши (Л.Толстой).

В таких предложениях студенты обычно верно определяют значение оборота «не солоно хлебавши». Это видно по тому, что они верно подбирали синонимы: «ни с чем», «не добившись ничего». Но студенты не могут понять и объяснить, почему «несолоно», при чем тут «соль». Им для этого не хватает фоновых знаний. В лингвострановедческом комментарии преподаватель должен объяснить, что соль добывалась на Руси тяжелым трудом, соль стоила очень дорого. Пуд соли (16 кг) стоил столько, сколько целый крестьянский дом. Поэтому

обед готовили без соли, был «досол на столе», солонку ставили на стол, сначала солил еду хозяин, затем его сыновья, жена, другие родственники и последние те, кто сидел в конце стола, - слуги и опоздавшие. К ним солонка доходила почти пустой, поэтому часто они и уходили «несолоно хлебавши». Выражение сохранилось до наших дней.

Развитию догадки способствуют и другие упражнения, например: Прочитайте данные фразеологизмы, определите их значение и сгруппируйте в соответствии с общим смыслом:

- а) Не подумав: ...
- б) Не знать элементарных вещей: ...
- в) Быть под чьим-то влиянием: ...
- г) Не очень хорошо: ...

Для справок: Под башмаком, с бухты-барухты, наобум, не ахти как, не то не се, ни в зуб ногой, ни бельмеса, блин комом, была не была, плясать под чужую дудку, не знать ни аза; ни бе, ни ме, ни кукареку.

В соответствии с намеченными принципами разрабатываемая методическая система должна предусматривать лингвострановедческую работу как на аудиторных занятиях под руководством преподавателя, так и самостоятельную работу студентов вне аудитории.

Под внеаудиторной работой понимаются и «домашние задания», и различные виды самостоятельной групповой и индивидуальной работы.

Приводим такие варианты соотношения аудиторных и внеаудиторных заданий:

Задание первое: Семантизация незнакомой лексики по словарю – самостоятельное чтение и смысловой анализ текста, базирующийся на этой лексике – аудиторное задание.

Задание второе: анализ и объяснение в ходе выполнения коммуникативного задания новой грамматической формы, первичное закрепление материала в вопросо-ответных упражнениях – аудиторные задания; вопросо-ответные и подстановочные упражнения на тренировку форм – самостоятельная работа.

К наиболее эффективным и получившим признание в учебных заведениях многих стран, относятся следующие коллективные формы работы: 1) вечера русской поэзии, прозы, музыкального и изобразительного искусства; 2) вечера, посвященные национальным праздникам, костюмам, обрядам; 3) экскурсии по памятным местам, связанным с историческими событиями, культурой русского народа и нек.др.[2, с.56]

Соотношение аудиторной и внеаудиторной работы и основные направления лингвострановедческого аспекта в практическом курсе русского языка отражены в схеме-таблице.

Согласно данным педагогической психологии формирование речевых навыков и умений обучаемых проходит путь «поэтапного развития»: «от нулевой через начальную и среднюю к высшей» (3, С.91).

Подготовительный этап предполагает определение целей и задач цикла занятий, его содержание и формы работы.

II этап работы преследует задачу ввода минимума объема языковых единиц, их семантизацию и ознакомление студентов с фоновыми знаниями. .

III этап работы характеризуется организацией учебно-речевой деятельности студентов в плане воспроизведения и употребления языковых единиц в контексте и в ситуациях общения.

IV этап - подготовка к проведению коллективных форм работы (речевого общения) с целью относительно спонтанного употребления усвоенных слов и фразеологизмов.

Приемы и средства обучения – коллективное выступление студентов, демонстрация фоновых знаний и речевых умений пользоваться выразительными средствами русского языка как носителями страноведческой информации; взаимооценка проведенного мероприятия (в форме жюри, журналистов, корреспондентов радио и др.).

Литературы:

1. Советский энциклопедический словарь. – М., 1983. с.1809.
2. Заневски Я., Стельмашук А. Внеклассная и внеаудиторная работа в школе и вузе ПНР /РЯЗР, 1985, №2. с.50-55.
3. Зиновьева М.Д., Журавлева Л.С., Гурицкая И.А. и др. Страноведческий и лингвострановедческий аспекты в системе коммуникативного обучения русскому языку в преподавании русского языка и литературы /IV Конгресс МАПРЯЛ. Доклады советской делегации. – М., 1986. с.40-99.
4. Прохоров Ю.Е. Лингвострановедение – страноведение – культуроведение /РЯЗР, 1990, №3. с.76-83.
5. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Национально-культурная семантика русских фразеологизмов. Словари и лингвострановедение. – М. «Русский язык». 1982.
6. Верещагин Е.М., Костомаров В.Г. Страноведческий аспект преподавания русского языка иностранцам (к постановке вопроса) /РЯЗР, 1971, №1.
7. Курьжанова А., Мадиева Г. Культурно-национальная лексика при обучении неродному языку /Сб. тезисов «Международная конференция, посвященная 30-летию МАПРЯЛ». – М., 1997. с.109.

**Xarici tələbələrə rus dilinin öyrədilməsində linqvoölkəşünaslıq
səriştəsinin formalaşdırılması**

Xülasə

Rus dilinin xarici dil kimi öyrənilməsində linqvoölkəşünaslıq aspekti çox effektivdir. Məqalə bu prosesdə linqvoölkəşünaslıq aspektini roluna həsr olunur. Məqalədə praktik tapşırıqlar, onların variantları təqdim edilir. Qeyd olunur ki, bu prosesdə fazeoloji birləşmələr tələbələr üçün çox maraqlıdır.

**Development of lingua country study skills of foreign
students for the study of Russian language**

Summary

Lingua country study is very effective method for the learning of Russian as a foreign language. The article is dedicated to the problems of lingua country study in teaching process of the Russian language. Practical tasks and options for their solution are given in the thesis. It is also mentioned that phraseological units simplify the process of deeper mastering of the Russian language for students.

Rəyçi: dos. E.Y.Resulova

М.Ф. Дадашева
Бакинский славянский университет
matanet.dadashova@gmail.com
С.Н. Топчибаева

АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ

Ключевые слова: методика преподавания, русский язык, национальная аудитория, приемы, родной язык

Açar sözlər: tədrisin metodikası, rus dili, milli auditoriya, üsullar, ana dili

Key words: teaching methodology, Russian language, national audiences, methods, mother tongue

Важнейшей задачей обучения русскому языку в национальной аудитории является развитие связной речи обучающихся, что обусловлено принципом коммуникативной направленности обучения. Как известно, «...большую часть знаний, приобретаемых человеком, он получает не через непосредственный опыт, но через язык и в языковой форме» (1, с.76).

Методика преподавания русского языка в национальной аудитории дает ответ не только на вопросы, традиционные для любой методики «чему учить?» (содержание обучения) и «как учить?» (методы и приемы обучения), но и на характерный именно для данной методики вопрос «кого учить?». Ведь для правильного решения первых двух вопросов необходимо иметь в виду следующее:

1. является ли изучаемый язык для учащихся родным;
2. владеют ли обучающиеся в какой-либо степени навыками русской речи или нет;
3. является ли родной язык учащихся близкородственным русскому или неблизкородственным, разносистемным.

Обучение русскому языку в национальной аудитории имеет воспитательное, образовательное и коммуникативное значение. Задачи обучения состоят в том, чтобы помочь учащимся овладеть русским языком как средством коммуникации, пробудить интерес к изучению русского языка, стремление овладеть им, выработать прочные орфоэпические, орфографические и пунктуационные навыки.

Успешное выполнение эти задач зависит, в частности, и от содержания обучения, под которым понимается система знаний, умений и навыков, которыми должны овладеть учащиеся в процессе обучения. Воспитательная задача курса русского языка заключается в том, чтобы в процессе обучения содействовать умственному и культурному развитию студентов, всячески развивать в них чувство прекрасного: любовь к слову, любовь к природе, к человеку, ко всему окружающему миру, вызвать у них стремление к познанию нового, восприятию красоты, окружающей их. В соответствии с этим желательно подбирать в качестве материала для упражнений тексты, отрывки их текстов русской классической художественной литературы, дабы обучающиеся видели все богатство русского языка.

Образовательная задача состоит в вооружении студентов доступными сведениями о русском языке, о его звуковом, грамматическом строе и лексическом составе, а так же о его величии и значении.

Обучение и воспитание, таким образом, осуществляются в органической связи.

Практическое значение обучения русскому языку обеспечивается решением коммуникативных (речевых) задач курса. Все обучение должно быть направлено на то, чтобы студенты из урока в урок овладевали все новыми умениями и навыками. При этом важно, что овладение речью в аудитории - это не только усвоение готовых образцов, сколько умение применять на практике усвоенный языковой материал, что связано с осознанием определенных закономерностей данного языка, познанием его правил и законов, усвоением определенной суммы знаний, на основе которой формируются соответствующие умения и навыки речи.

Процесс обучения коммуникативной деятельности на русском языке организуется на принципе изучения языка на текстовой основе. Использование художественных текстов эффективны лишь в том случае, если учитель ведёт системную работу, параллельно связывая уроки языка с литературой. Именно языковой материал позволяет учителю раскрыть перед нерусскими школьниками богатство и красоту русского языка, а также увидеть закономерности русского языка, в результате чего у учащихся развивается орфографическая зоркость, вырабатываются пунктуационные навыки и формируется мышление.

Коммуникативная направленность не означает ограничения целей курса овладением разговорной речью. Решение коммуникативных задач, обеспечивая формирование и последовательное развитие навыков речи, должно привести к тому, чтобы оканчивающие национальную школу хорошо владели родным и русским языками. Таким образом, воспитательные, образовательные и коммуникативные задачи курса тесно связаны друг с другом и взаимно обусловлены.

В методике и практике обучения русскому языку учащихся национальной школы термин «учебный метод» применяется в различных значениях. Под методом в широком значении понимается совокупность определенных и средств обучения, определенное направление в учебной работе учителя и студентов. В более узком значении метод – определенный способ обучения. В целях национальной школы значительное распространение получило деление методов в широком значении на прямой, переводный и комбинированный

(смешанный). В основу этого деления положено было отношение к использованию родного языка при обучении неродному.

Прямой метод предполагает изучение неродного языка прямо и непосредственно вне связи с родным языком учащихся. Переводный метод связан с изучением неродного языка при помощи родного. При этом предусматривается семантизация слов главным образом путем перевода на родной язык и изучение грамматического строя неродного языка путем сопоставления с грамматикой родного.

Общепринятым в национальной аудитории является комбинированный метод, исключающий крайности вышеназванных методов и объединяющий их положительные стороны. Такой метод предполагает обращение к родному языку студентов только по необходимости, он должен объединять приемы и средства, которые обеспечивают формирование и развитие навыков русской речи учащихся. К таким приемам и средствам относятся разговорные ситуации и беседы, чтение, игры, перевод с одного языка на другой, межъязыковые сравнения и т.д.

В современной методике преподавания русского языка в национальной школе все же большее внимание уделяется дидактическому пониманию методов как способов обучения. Известны различные толкования этого понятия и в связи с этим разные группировки учебных методов. Методы как способы работы преподавателя и студента классифицировались по различным основаниям. Наиболее распространенным был источник получения знаний: слово преподавателя, беседы, анализ языка (например, грамматический разбор), упражнения, работа со студентами и т.д.

Важнейшая цель предмета «Русский язык в национальной школе» - формирование и развитие речевых умений и навыков. И этой цели соответствуют тренировочные методы.

Учету и проверке приобретенных навыков соответствуют контрольные методы. Среди приемов обучения русскому языку выделяются дидактико-методические и предметные. Приемы первой группы – это методические разновидности действий преподавателя и студента, ведущие к усвоению материала. Одни из них соответствуют различным целям, этапам и методам (применение средств наглядности), другие уточняют, конкретизируют определенные учебные методы (сообщения педагога, выполнение того или иного рода упражнений). К этой группе относятся и логические приемы общения, сопоставления, систематизации, анализа, синтеза и т.д.

Речевая направленность обучения русскому языку в национальной школе и общий характер учебного процесса определяют специфику применения учебных методов и приемов, которые часто не только связаны между собой, но и взаимопроникаемы. Так, элементы языковых знаний в условиях национальной школы обычно даются в связи с теми или иными речевыми действиями. Поэтому познавательные и тренировочные методы в ряде случаев функционируют комплексно и одновременно. «Ведущим в практике преподавания русского языка иностранцам стал коммуникативно-деятельностный подход, в соответствии с которым процесс освоения русского языка иностранцами рассматривается как активная речемыслительная и коммуникативная деятельность учащегося, что согласуется с доминирующим в современной лингвистике принципом антропоцентризма. Это был поворот практики преподавания к учащемуся как к активно действующему субъекту учебного процесса» (2, с. 13).

Выбор учителем методов и приемов обучения русскому языку в национальной школе определяется различными условиями: целями обучения, содержанием и характером учебного материала, отношениями родного и русского языков, уровнем общего и речевого развития 17 школьников, их возрастом и этапом обучения, способностью учащихся к активному усвоению материала.

Формировать умение устно и письменно изъясняться на русском языке можно различными средствами. Самые эффективные из них – подготовка и проведение устных и письменных работ творческого характера: составление предложений, изложения, пересказы, диалоги и т.д. Проводить такие работы в национальной школе – весьма трудная задача. Процесс продуцирования речи для нерусской аудитории осложняется интерференцией родного языка, ограниченным числом языковых единиц в памяти студентов, недостаточным развитием умений и навыков активной речи. Необходимы также специальные средства, направленные на активизацию процесса учебного творчества. Среди таких средств выделяются приемы и задания, совершенствующие содержание творческих работ; задания, активизирующие языковую форму творческих работ; воздействующие как на содержание, так и на форму учебного творчества.

Так как в условиях национальной аудитории изучение русского языка как учебного предмета осуществляется прежде всего в процессе обучения речевой деятельности, то студентам необходимо накопить определенный запас слов, научиться употреблять их в речи по законам данного языка, овладеть навыками произношения и правописания и т. д. Обучение и воспитание осуществляются в органической связи. Поэтому весь материал, на котором осуществляется обучение (тексты, вопросы и задания к ним и т. п.), должен быть тщательно продуман с точки зрения его ценности как для развития мыслительной деятельности учащихся, так и для воспитания высоких моральных качеств.

Литература:

1.Н.Г.Блохина. Проблема изучения русского языка русскими и иностранцами //Вестник ТГУ, вып. 2, 1996, с.75-78.

2. Хавронина С.А., Гулиева И.В. Методика преподавания русского языка иностранцам // РУДН, серия русского и иностранного языков и методика их преподавания, 2013, 2.

Milli auditoriyada rus dilinin tədrisinin aktual problemləri

Xülasə

Milli auditoriyada rus dilinin tədrisi tərbiyə, tədris və ünsiyyət mənasında əhəmiyyətlidir. İlk növbədə dil öyrənlərə bu dilin kommunikasiya vasitəsi olaraq üstünlüyünü aşılamaq vacibdir. Bunun üçün mütləq dil öyrənlərin söz ehtiyatının genişlənməsi üzərində işləmək lazımdır. Digər tərəfdən müəllim rus dilinin bütün qrammatik qanunlarını tam və möhkəm şəkildə dil öyrənlərə öyrətməlidir. Qrammatikanın tədrisi zamanı yazılı tapşırıqlardan geniş istifadə edilməlidir.

Təlim və tərbiyə qarşılıqlı şəkildə aparılmalı olduğu üçün tədris materialı seçilərkən bu məqama xüsusi diqqət yetirmək lazımdır. Milli auditoriyada rus dili tədris edərkən müəllim tədris prosesinə mütləq yaradıcı yanaşmağı bacarmalıdır.

Actual problems of Russian language teaching in national audience

Summary

Russian language teaching in the national audience is important in terms of education, teaching and communication. In the first place, it is important for learners to instill this language as the means of communication. To do so, it is essential to work on expanding the vocabulary of language learners. On the other hand, the teacher must teach all the grammar laws of the Russian language to the language learners in complete and solid language. Written assignments should be widely used in the teaching of grammar.

Training and upbringing should be mutually reinforced, especially when selecting a teaching material. While teaching Russian at a national audience, a teacher should be able to take an absolutely creative approach to the teaching process.

Рецензент: доц. Т.Дж.Магеррамова

РАЗВИТИЕ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ

Ключевые слова: обучение языку, снижение, требовательность, устная речь, письменная речь

Açar sözlər: nitqi öyrənmə, azalma, tələb, şifahi nitq, yazılı nitq

Keywords: learning language, decline, demand, oral speech, written speech

Актуальность темы обусловлена рядом внешних и внутренних факторов.

Не секрет, что в последние годы дети все меньше читают. Отсюда и безграмотность, и бедная речь. Словарный запас многих студентов ограничен. Они часто допускают в своей речи лишние, непонятные для окружающих слова. Отмечается снижение требовательности к культуре устной и письменной речи.

Поскольку основы будущей языковой культуры личности закладываются в процессе обучения родному языку и литературе, то и развитие речевой подготовки студентов должно начинаться с этих дисциплин.

Возрастные изменения влияют на речевую культуру студента

Были установлены уровни речевой культуры.

Высокий – богатый и разнообразный лексический запас, образность речи, понимание жанра высказывания;

Средний – полное раскрытие темы высказывания, при некоторой ограниченности лексического запаса;

Низкий – бедный и однообразный лексический запас, неумение его пополнять.

В процентном отношении изученное состояние речевого развития выражается в таких цифрах: высокий уровень — приблизительно 6,6% первокурсников, средний — 43,1%, низкий — 50,3%. Высокий процент студентов с низким уровнем речевого развития устной и письменной речи, что препятствует полноценному освоению литературы как искусства слова

При проверке оценивались: богатый и разнообразный лексический запас, свободное его использование при построении высказывания, точность выбора слов, образность речи, уместное использование изобразительно-выразительных средств, полное раскрытие темы.

Особая роль в развитии речевой подготовки в настоящее время принадлежит информационно-коммуникативным технологиям. Использование ИКТ и мультимедиа способно радикально изменить существующую систему обучения, обеспечив более широкое применение аналитических, практических и экспериментальных принципов обучения, открывая возможности для творчества как студентов, так и преподавателей.

Обучению студентов диалогическому общению во многом может способствовать анализ образцов диалогов, содержащихся в художественных произведениях; будь то диалог-спор, или диалог-согласие, или солилоквиум. Общение литературных героев — пример полноценного использования лексического богатства языка, умений слушать собеседника и учитывать его психологическое состояние, подбирать точные и убедительные аргументы в споре, оказывать на партнера эмоциональное воздействие, выбирать формы обращений, средства привлечения внимания к своим суждениям.

К примеру, для анализа диалогов-споров из романа Ф.М. Достоевского «Преступление и наказание» отведен урок на тему «На чьей стороне истина?».

Интересный материал для такого анализа дает диалог Раскольникова и следователя Порфирия Петровича во время их первой встречи. Перед анализом этого диалога, предлагаю студентам просмотреть отрывок из фильма «Преступление и наказание» режиссера Дм. Светозарова.

На уроках русского языка предлагаю студентам самим составить солилоквиум, причем не всегда от своего имени, ребята могут почувствовать себя любым человеком или даже предметом.

Предлагаю студентам речевые ситуации, связанные с изменением социальной функции студента, приближенным к условиям реальной действительности.

Это могут быть ситуации, требующие от студента выступить в роли преподавателя, лектора-литературоведа, театрального или кинокритика, экскурсовода, «театральной гостиной», «литературного салона», «заседания клуба литературных критиков», «заседания редколлегии литературного журнала» и т.д.

Обсуждаем и анализируем стихотворения. Для некоторых стихотворений делаем выборку из фильмов.

Для развития речи реализую на уроках и межпредметные связи.

В качестве иллюстрации можно привести интегрированный урок литературы и истории «Музы не молчали», проведенный в преддверии 65-летнего юбилея Великой Победы.

Для урока была подготовлена мультимедийная презентация с музыкальным сопровождением. Данная презентация не только органично вписалась в структуру урока и повысила эмоциональное восприятие от занятия, но и способствовала применению речевых навыков, приобретенных студентами на учебных занятиях.

Презентация, сопровождающая урок, была подготовлена на основе материала, собранного студентами. Они подбирали стихи, музыку, фотографии и иллюстрации. Актуальность выбранной темы и предложенные формы работы определили интерес студентов и их активное участие в подготовке и проведении занятия.

На уроке, посвященном стихам и песням о Великой Отечественной войне, был показан слайд-фильм с музыкой военных и послевоенных лет, а фотографии, показываемые на фоне музыки разных лет иллюстрировали хронику и события того времени.

В рамках изучения творчества В.Шекспира был проведен интегрированный урок литературы и английского языка «Мне от любви покоя не найти», на котором студенты читали сонеты Шекспира и на английском, и на русском языках. Как элемент драматического искусства была представлена сцена на балконе из трагедии Шекспира «Ромео и Джульетта». Весь урок сопровождала мультимедийная презентация, которую готовили студенты, подбирая не только иллюстрации и музыку для урока, но и отрывки из фильмов, спектаклей, мюзиклов и балетов по творчеству Шекспира.

По окончании урока было проведено обсуждение, которое прошло очень эмоционально, ведь творчество Шекспира до сих пор волнует сердца людей.

Компьютерные технологии помогают подготовить не только уроки, но и оказывают значительную поддержку для проведения внеклассных мероприятий.

Не секрет, что студенты техникума находятся в том возрасте, в котором часто возникают влюбленности, а иногда эта влюбленность может перерасти в настоящую любовь. В преддверии праздника 14 февраля – Дня Святого Валентина – совместно с преподавателем английского языка было проведено внеклассное мероприятие «Всё начинается с любви». Особенностью данного вечера стало то, что участие в нем принимали влюбленные пары. Они учились читать стихи, говорить слова любви друг другу, танцевать вальс. Всё действие протекало на фоне историй любви реальных и литературных персонажей, о которых рассказывали ребята. Мероприятие проходило в неформальной обстановке за столиками со свечами.

Таким образом, формы и методы, используемые на уроках русского языка и литературы, разнообразны и многоплановы. Многообразие форм речевого общения позволяет преподавателю совершенствовать умения анализа, написания сочинений различных типов; поиска, систематизации и использования необходимой информации, в том числе в сети Интернета. Благодаря ИК-технологиям, мероприятия получают более полными и насыщенными.

ИКТ развивает самостоятельность студентов, помогает находить, отбирать и оформлять материал к уроку. Особый интерес у студентов вызывает поиск материалов в Интернете.

По итогам сдачи экзамена по русскому языку и литературе были выявлены следующие результаты развития речи:

Результаты экзаменационных сочинений следующие:

По последней диаграмме понятно, что уровень развития речи студентов возрастает. Использование компьютерной техники делает урок привлекательным и по-настоящему современным, происходит индивидуализация обучения.

Разнообразие и высокое качество речевой деятельности студентов при изучении литературы обеспечиваются формированием у них представлений о монологах и диалогах на литературные темы, отвечающих специфике литературы как предмета, изучающего искусство слова.

В заключение отмечу, что необходимо исходить из утверждения о том, что компьютер не заменит учителя или учебник, поэтому он рассчитан на использование в комплексе с другими имеющимися в распоряжении учителя методическими средствами. Естественно, использование компьютера на каждом уроке нереально, да ведь это и не нужно. Как бы то ни было, а урок, например, литературы — это, прежде всего знание художественных произведений, умение их анализировать, сопоставлять разные взгляды критиков, понимание авторской позиции и т.д.

Я думаю, что каждый учитель в состоянии распланировать свои уроки таким образом, чтобы использование компьютерной поддержки было наиболее продуктивным, уместным и интересным.

Упражнение 1. Дайте транскрипцию следующих слов. Укажите количество звуков и букв в этих словах. Каким способом мягкость согласных обозначается на письме?

Стол, дверь, пяльцы, июнь, мол, моль, лёт, пыл, пыль, крик, крыт, ель, эль, вить, выть, степь, тёмный, плюш, плющ, шёлк, щёлк, туш, тушь, шок, щёк, вял, цинга, ширь, жир.

Упражнение 2. Вставьте гласные (а, я, ы, и, у, ю) после шипящих. Дайте фонетическую транскрипцию сочетания звуков: шипящий + гласный.

Параш..т, ж..знь, ж..рный, ш..бка, ш..тка, ж..ри, отч..яние, ч..до, пощ..да, ч..ткий, щ..ка, ш..тка, соц..риться, ч..ша, ч..ры, брош..ра, ош..щать, снеж..нка, сбросш..ровать, ш..на, ш..ло, ч..гун, ч..с, Ж..ль Верн, ш..рж, ш..р, ш..ллинг, ш..рина, ш..фр, щ..риться, ч..вство, ч..довище, ч..мазый, ч..чело, ч..шь, площ..дка, ч..ть-ч..ть.

Упражнение 3. Вставьте пропущенные гласные ё, е, о после шипящих. Распределите эти слова по соответствующим правилам.

Артиш..к, бараш..к, бесш..вный, богач.., в ч..м, верблуж..нок, веч..вой, волч..нок, вооруж..н, говорить общ.., греш..н, гуж..вой, девч..нка, деньж..нки, дж..нка, дж..уль, душ..нка, ерш..вый, ещ.., ж..ванный, ж..лоб, ж..лтый, ж..лудь, ж..рпочка, ж..рнов, жж..шь, ж..кей, ж..нглёр, жуч..к, заверш..н, затуш..вывать, излиш..к, казач..нок, клоч..к, кляч..нка, ковш..вый, колыш..к, коммивояж..р, копч..ная колбаса, копч..ности, кореш..к, корч..вка, кош..лка, краснокож..го, крыж..венный, крыш..н, кумач..вый, ландыш..вый, лезть на рож..н, луж..к,

луч..вой, луч..вка (от лущить), мальчиш..чка, мальч..нка, медвеж..нок, меш..ч..к, мыш..нок, нагиш..м, неискуш..нность, нет киш..к, неуклюж.., нипоч..м, нить-круч..нка, нож..вой, нож..вка, нож..ньки, нож..нка, ноч..вка, обреч..нность, одеж..нка, ож..г руку, ож..г руки, отвлеч..нный, очаж..к, парич..к, парч..вый, пауч..к, перемеж..вка, плеч..вой, плюш..вый, под вожж..й, подж..г дома, пощ..чина, прож..г пиджак, прож..рливый, пч..лка, пш..нник, пятач..к, пять кош..к, размеж..ванный, раскорч..вка, расч..ска, ретуш..р, реч..нька, реч..нка, реш..тка, рж..т, с дач..й, с каланч..й, с левш..й, с лихач..м, с малыш..м, с мираж..м, с нош..й, с продаж..й, с тягач..м, саж..нки, саранч..вый, свеж.. на улице, сгуш..нка, сгуш..нное молоко, смуш..нность, сокраш..нный, стаж..р, старуш..нка, стиш..к, сторож..вой, стосвеч..вая лампа, сургуч..м, суч..к, теч..т, Торж..к, трещ..тка, трещ..точный, трущ..ба, трущ..бный, туш..ное мясо, свиная туш..нка, тыш..нка, удруч..н, уч..т, часоч..к, чащ..ба, ч..лка, ч..лн, ч..рный, ч..рствый, ч..рт, ч..рточка, ч..ч..тка, ч..канье, ч..порный, ш..лк, ш..пот, ш..винизм, ш..к, ш..колад, ш..мпол, ш..ркать, ш..рничать, ш..рох, ш..ры, ш..ссейный, ш..тландский, ш..фёр, щ..голь, юбч..нка.

Литература:

1. Власова Н. С. Методика преподавания РКИ детям. Учебник для преподавателей русского языка в нерусскоязычной среде.
2. Кирейцева А. Н. Азбука тестирования. Практическое руководство для преподавателей.
3. Пассов Е. И. Терминосистема методики, или Как мы говорим и пишем.

Azərbaycan bölməsində rus dilinin öyrədilməsi prosesində tələbələrin nitq inkişafı

Xülasə

Nitq inkişafı dedikdə, bir tərəfdən tələbələrin haqqında danışdıqları (və ya yazdıqları) obyektı düzgün mənimsəmələri, digər tərəfdən isə həmin düzgün mənimsənilmiş biliyin özünə müvafiq forma ilə ifadə edilməsi nəzərdə tutulmalıdır.

Tələbələrin nitqlərinin inkişafı üzərindəki iş dil müəlliminin apardığı bütün məşğələdə öz əksini tapmalıdır. Hər bir tələbənin nitqi gözəl olmalı, onlar öyrədikləri ikinci dilin bütün sözlərin düzgün, ifadəli şəkildə tələffüz etməlidirlər. Müəllim şifahi nitqdə vurğunun, intonasiyanın xüsusi rola malik olmasını izah etmədi və tələbləri mətn və misallar üzərində işlətməlidir.

Tələbənin səhv tələffüz etdiyi hər bir kəlmənin üzərində xüsusi dayanılmalı, buraxılan səhv izah olunmalı və tələbə də bunu şüurlu şəkildə dərk etməlidir.

Azərbaycan bölməsinin tələblərinə görə, rus dilini tədris edən müəllim mütləq isimin də üzərində xüsusi dayanmalıdır. Nə qədər yaxşı təşkil olunarsa, tələbələrin nitqi də bir o qədər zəngin olar. İkinci dili öyrədən müəllim tələbələrin nitqlərini inkişaf etdirmək üçün onların hər birinə fərdi yanaşmalıdır.

The speech development of students in the russian language teaching process in the Azerbaijani section

Summary

The development of speech means the ability, to properly master the subject matter of the students or write about them on the one hand and on the other hand to express it properly in the appropriate form. If the student objectively corrects the object and expresses in it, the proper form, then it is doubtless that he or she can not understand the speech of others. It should be reflected in all the trainings conducted by the language teacher on the development of the students speeches. The teacher should explain the emphasis on the oral emphasis on intonation and use the students text and examples.

Г.Г.Ахмедова
Бакинский славянский университет
Н.И.Гадиров
Бакинский славянский университет

ПРОБЛЕМЫ ФРАЗЕОЛОГИИ И ЗАДАЧИ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: фразеологизмы, коммуникативный, фразеологические сочетания, национальная культура, русская речь, интерес к языку.

Açar sözlər: frazeoloqiya, kommunikativ, frazeoloji birləşmələr, milli mədəniyyət, rus nitqi, dilə maraq.

Key words: phraseology, communicative, phraseological combinations, national culture, russian speech, language interest.

Фразеологический фонд является сокровищницей русского языка, откуда черпают художественные средства русские писатели. История русского литературного языка со временем выявит те слагаемые, которые образуют высококачественный сплав, называемый современным русским языком, но для этого необходима предварительная интенсивная разработка фразеологических материалов. Одной из сторон подобной разработки является раскрытие взаимоотношений языка художественной литературы с общенациональным языком. Фразеологический фонд русского языка (как и весь русский язык) находится в динамике, в развитии.

Фразеология является важным средством речевого воздействия на человека, придает языку особую выразительность, образность, способствует пониманию его глубоко гуманных идей. Употребление фразеологических единиц зависит от идейной тематической направленности речи, они разнообразны по семантике, стилистической и историко-генетической характеристике. Некоторые фразеологические единицы используются часто, но каждый раз в новом контексте они звучат по-иному, выражая тонкие оттенки смысла и чувств.

Фразеологизмы способны подвергаться творческой переработке. Извлеченные из фразеологизма отдельные компоненты употребляются в свободных сочетаниях, претерпевая грамматические изменения.

Как один из наиболее важных приёмов трансформации фразеологизмов часто используется инверсия, которая придаёт высказыванию ярко выраженную стилистическую эмоциональную окраску. Все фразеологизмы несут не только информационную, но и глубоко эстетическую функцию.

Грамматические изменения включают в себя морфологические деформации, словообразовательные инновации, синтаксические преобразования, связанные с инверсией в порядке слов, с синтаксическим расчленением фразеологизма.

Одним из источников обогащения национальной фразеологии является язык писателя. Речевое творчество писателя, как и языковое творчество народа, многообразно: необработанная стихия народной речи под пером писателя преобразуется в литературный язык.

Исследование фразеологических единиц позволяет решить целый ряд очень важных и сложных вопросов, касающихся значимых единиц в целом, характера семантики слова в языковой системе, соотношения синтаксической сочетаемости слов и их значения, различных вопросов словообразования и этимологии, стилистики художественной речи и языка писателя. Поскольку фразеология как языковое явление представляет собой не простую сумму фразеологических единиц, а определенную систему соотносительных и взаимосвязанных со словами и друг с другом единиц, постольку фразеологизмы должны изучаться с самых различных сторон.

Несвободные сочетания слов и обусловленные этим явлением закономерности семантического, синтаксического и стилистического характера должны быть объектами исследования стилистики, истории литературного языка, филологии, лингвострановедения и психолингвистики.

Развитие русской национальной фразеологии идет сложными путями. Оно стимулируется не только созданием новых художественных ценностей, но одновременно и всё более глубоким и современным осмыслением классического наследия, поныне сохраняющего своё действенное значение, являющееся составной частью духовной и речевой культуры нашего народа.

Что такое фразеология?

Слово *фразеология* происходит от двух греческих слов: Фразис - «выражение» и логос - «изучение». Этим термином называют и весь состав таких выражений в языке. Отдельные выражения называются *фразеологическими оборотами*, или фразеологизмами, хотя иногда для их обозначения используются и другие термины: *идиома* (что в природе с греческого означает «своеобразная»), фразеологическая единица. Фразеологизмы – это воспроизводимые единицы языка, нелестные по-своему значению и устойчивые по составу. Они эмоционально насыщены и предельно лаконичны, повышают эмоциональное восприятие речи, делают речь колоритнее.

Фразеологическая единица (фразеологизм) более сложна, чем слово, но близка к нему.

Фразеологизм – это самостоятельная языковая единица, обладающая синтаксически членимой формой,

формой словосочетания, и исполняющая во фразе единую синтаксическую функцию, функцию члена предложения.

Фразеологизмы существуют в языке в тесной связи с лексикой, их изучение помогает лучше познать их строение, образование и употребление в речи. Фразеологизмы состоят из слов и одновременно могут соотноситься по значению со словами, например: *кот наплакал – мало*. Из некоторых фразеологизмов образовались слова:

втирать очки – очковтирательство. В отличие от слов, фразеологизмы состоят из двух, трех или более компонентов и в предложении выступают в роли одного члена предложения. От предложения они отличаются тем, что являются его составной частью. Например: *Десятиклассники взяли верх над девятиклассниками*. *Взяли верх* значит победили. Два этих слова, образующих сочетание, составляют сказуемое.

По своей грамматической структуре фразеологизмы русского языка подразделяются на два разряда. Первый разряд составляют фразеологизмы, имеющие грамматическую структуру предложения, например: *след простыл, бабушка надвое сказала, как корова языком облизала*.

Фразеологизмы со структурой словосочетания различаются по тому, какие части речи они в себя включают, и какое слово в них является грамматически главным. По главному слову различаются два типа фразеологизмов: именные и глагольные. У именных фразеологизмов грамматически господствующим, главным словом бывает чаще всего существительное: *белые мухи, звезда программы, злба дня*. Есть фразеологизмы, грамматически главным словом которых выступает имя *прилагательное*: *легкий на подъем, тугой на уху*.

Глагольные фразеологизмы включают в свой состав глаголы, как грамматически главное слово плюс имя существительное или наречие, например: *ходить козырем, заварить кашу, ходить на цыпочках, видеть насквозь, дешево отделаться*. Глагольные фразеологизмы могут быть и более распространенными: например, часто они имеют еще и прилагательные, относящиеся к существительному: *гадать на кофейной гуще, ходить на задних лапках (перед кем-нибудь)*.

Смысловая спаянность слов в составе фразеологизма приводит к тому, что фразеологизмы оказываются синтаксически неделимы в составе предложения. В составе предложения фразеологизмы могут выполнять роль, чаще всего, обстоятельства или сказуемого. Например: *Вот уже неделя, как я в Царском Селе, а письмо твое получил только третьего дня* (А.С.Пушкин). В этом предложении фразеологизм выполняет роль обстоятельства.

Фразеологизмы в предложении могут выступать и в роли сказуемого: *А вот что потом, после своей ошибки, человек делает – это другой вопрос! Твой отец Лазаря никому не пел* (ср.: не жаловался).

Н.М.Шанский пишет: «Фразеология современного русского языка, как у всякого другого языка, представляет собой глубоко своеобразное явление, имеет национальный характер» (5, 34).

Русские фразеологизмы имеют тройную страноведческую ценность. Во-первых, они отражают национальную культуру нерасчлененно, комплексно, всеми своими элементами, взятыми вместе, то есть своими идеоматическими значениями. Мы уже говорили о том, что по своему качеству семантика фразеологизма совпадает с лексической, и некоторые фразеологизмы называют такие явления прошлого и настоящего страны изучаемого языка (т.е. русского), которые не всегда имеют прямые аналогии в национальных культурах других стран и народов. См., например, «*не лыком шит*», «*красный угол(ок)*» и т.д. (1, 43).

Во-вторых, русские фразеологизмы отражают национальную культуру расчлененно, то есть, членимо, единицами, словами своего состава. Определенные слова из состава фразеологизма, то есть такие, которые невозможно сопоставить с каким-либо иноязычным лексическим понятием (и, соответственно, перевести на другой язык с помощью устойчивого соответствия, эквивалента). Например, во фразеологизме «*ходить фертом*» (держаться гордо, высокомерно) содержится безэквивалентное слово «ферт»: так в старину называлась буква «Ф», своим внешним видом напоминающая человека, который подбоченился, принял самоуверенную, вызывающую позу.

Наконец, в-третьих, фразеологизмы отражают русскую национальную культуру своими прототипами, поскольку генетически свободными словосочетаниями описываются определенные обычаи, традиции, особенности быта и культуры, исторические события и многое другое. Прототипы фразеологизмов могут, например, рассказать о традиционной русской грамотности: «*от аза до ижицы*», «*буква в букву*», «*с большой буквы*», «*от доски до доски*», «*азбучная (прописная) истина*», «*от корки до корки*», «*приложить руку*», «*читать по складам*», «*слово в слово*», «*с красной строки*», «*точка в точку*», «*черным по белому*», «*на ять*» и т.д.

Русский язык богат фразеологизмами. Так, например, только с одним словом *рука* имеется более 50-ти фразеологических оборотов (6, 44).

В практической работе в связи с развитием речи старшеклассников к фразеологическим единицам должны быть представлены следующие требования: знакомый учащимся лексический состав фразеологизмов, синтаксическая эквивалентность азербайджанским аналогам, использованные в учебной литературе и иметь воспитательный характер.

Литература:

1. Алиев Б.С. и др. Учебное пособие по лингвострановедению. Баку: Мутарджим, 2012.
2. Гаврин Г.С. Изучение фразеологии русского языка в школе. М., 1963.
3. Голубева Е.Н. Об изучении русской фразеологии в нерусских школах (Русский язык в национальной школе, 1963, №1).
4. Джафаров Г.Т. Фразеологические обороты (Русский язык и литература, 1982, №1).
5. Дубровик И.М., Меллу М.Ж. Русские фразеологизмы в картинках. М., 1986.
6. Шанский Н.М. Из истории фразеологии (Русский язык в национальной школе, 1960, №1).

Frazeologiyanın problemləri və onun orta məktəbdə öyrənilməsinin məqsədləri**Xülasə**

Məqalə rus dili dərində frazeoloji birləşmələrin öyrənilməsinə həsr edilmişdir. Məqalədə frazeoloji birləşmələrin milli mədəniyyətin bir hissəsi kimi açıqlanması məsələlərinə baxılır. Bu mövzunun öyrənilməsində tələbələrin nitq bacarıqlarının inkişafına aid tapşırıqlar sistemi verilmişdir.

Problems of phraseology and the purpose of its learning at secondary school**Summary**

The article is dedicated to studying of parasitological combinations in Russian language. The article considers the phraseological units as a part of national culture. The students had been given special assign meuts system, to study this issue.

Рецензент: доц. М.Б.Ахундова

ALİ MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ
QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: qiymətləndirmə, təlim prosesi, planlaşdırma, giriş faktorları

Key words: assessment, the process of teaching, planning, input factors

Ключевые слова: оценивание, процесс обучения, планирование, входные факторы

Bu məqalədə bizim əsas məqsədimiz ali məktəbdə qiymətləndirmənin rolunu və vacibliyini tədqiq etməkdir.

G.Loukerin təbiri ilə desək, qiymətləndirmə ali məktəbin dəhlizlərindən başlayır və auditoriyaya daxil olaraq tələbələrə xidmət etməyə can atır [7, səh. 47]. Makfarlaynın məqaləsində qeyd edilmişdir ki, qiymətləndirmə tələbələrin təhsilində vacib rol oynayır [6, səh.160]. Marta L.A.Stassen isə belə hesab edir ki, qiymətləndirmə tələbənin təhsilinin yaxşılaşması üçün məlumatın sistemli şəkildə toplanıb təhlil edilməsidir [12, səh. 5]. Bu tərif tələbələrin təhsil prosesində qiymətləndirilməsinin əsas məqsədini əks etdirir. Təhsil zamanı tələbələrin qiymətləndirilməsi müəllimlərə təlimin effektivliyini yoxlamaq imkanı verir. Tələbələrin qiymət vasitəsilə biliklərinin yoxlanılması çox vacibdir, çünki bu yolla həm müəllimlər, həm də tələbələr təlim prosesində nəyə nail olduqlarını öyrənirlər. Qiymətləndirmənin necə aparılması təlimin yaxşı və yaxud pis olmasına səbəb olur və təlimin səthi və yaxud dərin olmasının əsas faktoru hesab edilir [5, səh.98-99]. Tələbələr təlimin fəal üzvünə çevrilən zaman qiymətləndirmə onun bir hissəsinə çevrilir. G.Viggins və C.Maktig qiymətləndirməyə həsr etdikləri "Understanding by Design" kitabında sinifdə təhsil üçün çərçivələr təklif edirlər və bunu "Backward Design", yəni geri dizayn adlandırırlar. Onlara görə, qiymətləndirmə sinifdə nə kimi dəyişikliklərin baş verməsi üçün çox vacibdir. G.Viggins və C.Maktigin fikrincə, qiymətləndirmə bu pedaqoji dizaynda elə vacib və əhəmiyyətli ki, müəllim və təlim planını tərtib edənlər konkret dərslər və ya bölməni tərtib etməmişdən əvvəl ona qiymətləndirici kimi yanaşacaq və beləliklə, tələbələrin planlaşdırılan məqsədə çatıb-çatmadıqlarını öyrənəcəklər [11, səh. 18].

Tələbələrin qiymətləndirilməsi həmçinin tənqidi reflektiv təhsilin inkişafına təkan verir. S.Brukfeld belə hesab edir ki, tənqidi düşüncə pedaqoqun təcrübəsinin və tələbələrin bilik səviyyəsinin artmasına xidmət edir. Ona görə, tənqidi reflektiv müəllim nəinki öz həmkarları və tələbələri ilə yaxşı dil tapa bilər, o, həmçinin uğurlu metodla təlim səviyyəsini daha da qaldırır [1, səh. 17].

Təlim prosesində qiymətləndirmənin, əsasən iki növü fərqləndirilir: yekun qiymətləndirmə (summativ qiymətləndirmə) və formativ qiymətləndirmə.

Summativ qiymətləndirmə kursun sonunda keçirilir. Onun əsas məqsədi tələbələrin təhsil müddəti ərzində qazandıqları biliklərin yekun qiymətləndirilməsinin meyarlarını tərtib etməkdir. Summativ qiymətləndirmə birdəfəlik olur, yəni nə tələbələr qiymətləndirmənin nəticələrini, nə də müəllimlər kurs müddətində istifadə etdikləri strategiyaları dəyişdirə bilərlər. Lakin yekun və yaxud summativ qiymətləndirmə müəllimə və təhsil proqramlarını təşkil edən səlahiyyətli şəxslərə təhsili təhlil edib uyğun metod seçməyə yardım edir [9, səh.7].

Formativ qiymətləndirmə tələbələrin vaxtaşırı qiymətləndirilməsidir. Onun əsas məqsədi təlim prosesi müddətində tələbələrin təhsil səviyyəsini artırmaqdır.

Qiymətləndirmə bir sıra məqsədlərə xidmət edir: Tələbələrin təhsilə motivasiya edilməsi; təlimin təkmilləşdirilməsi və ona rəhbərlik; tələbələrə öz zəif və güclü tərəflərini görmək və onu yaxşılaşdırmaq imkanı vermək; təlimin qarşısında duran məqsədlərə cavab verib-verməməsi [12, səh. 82-83].

Qeyd edildiyi kimi, qiymətləndirmənin əsas məqsədlərindən biri sadəcə olaraq tələbələrə qiymət verilməsi deyildir, o, təlimin yüksəlməsi və tələbənin inkişafını nəzərdə tutur. Tələbənin təlim səviyyəsini yoxlamaq üçün qiymətləndirmə çox vacib olsa da o, tələbənin təhsilinin keyfiyyətini artırmağa yönəlmiş ikincili fəaliyyət hesab edilir [10, səh.13]. Müvafiq qiymətin verilməsi prosesi mürəkkəbdir: müəllim bir sıra faktorları nəzərə almalıdır; bunlara zaman, tələbəyə verilmiş tapşırığın xarakteri, növü, məqsədi daxildir [12, səh.83].

Qiymətləndirmənin əsas komponentləri aşağıdakılardır:

1. Vaxt keçdikcə təlimin inkişaf səviyyəsinin nəzərə alınması;
2. Tələbələrin təhsilə motivasiya edilməsi;
3. Təlimin metodlarının qiymətləndirilməsi;
4. Tələbələrin qrup üzrə inkişaf səviyyələri.

Qiymətləndirmə tələbələrin nəyi bilmədiklərini aşkar etmək üçün deyil, onların nəyə nail olduqlarını nümayiş etdirmək üçün aparılır. Tələbələr qiymətləndirilərkən təlim və təhsilin müxtəlif aspektləri, dərslər və dərslər vəsaitləri, tələbələrin davamiyyəti və bütünlüklə təlim proqramı nəzərə alınır. Təhsildə əsas problem tələbələrin təlim proqramını mənimsəyə bilməsi və ya bilməməsini aşkara çıxarmaqdan ibarətdir. "Dil tədrisi və tətbiqi dilçilik" lüğətində təlimin iki məqsədi qeyd edilmişdir: ümumi və xüsusi məqsədlər. Ümumi məqsəd təhsilin sonuna hesablanmışdır, buna görə onu uzunmüddətli məqsəd də adlandırırlar. Xüsusi məqsəd isə qısa müddət ərzində fərdi şəkildə tələbənin qarşısında qoyulan məqsəddir. Bu bir dərslər, bir fəsil, terminlərlə iş də ola bilər. Gensee və Apşur qeyd edirlər ki, qiymətləndirmə sinifdə təlimin yüksəlməsinə xidmət edir. Təhsil sistemində ən çox müəllimlər qiymətləndirməyə fəal və davamlı şəkildə cəlb olunurlar. Tələbələr də öyrənəcəkləri ikinci xarici dilin planlaşdırılmasında və öz nailiyyətlərinin

qiymətləndirilməsində fəal iştirak edə bilirlər. Təcrübəyə əsaslanmış praktik metoda görə (the rule of a thumb) təhsil, əsasən üç komponentdən ibarətdir: məqsəd təhsilin nə üçün verildiyini göstərir; plan həmin məqsədə necə çatmağın vasitələrini göstərir; təcrübə sinifdə faktiki olaraq nələrin baş verdiyini göstərir. Başqa sözlə, bu prosesi Why -> How -> What şəklində də göstərə bilərik [4, səh. 9].

Auditoriyada təlimin müxtəlif məqsədləri ola bilər: 1) dil, 2) strateji, 3) sosioeffektiv, 4) fəlsəfi, 5) metod və ya proses. Dil məqsədi dedikdə auditoriyada tələbələrin mənimsəməsi gözlənilən dil bacarıq və vərdişlərinə yiyələnməsi nəzərdə tutulur. Ünsiyyət, öyrənmə və məntiqi düşünmə strateji məqsədə aiddir. Sosioeffektiv məqsəd sinifdəki təlim nəticəsində tələbələrin davranışlarında və münasibətlərindəki dəyişiklikləri özündə cəmləşdirir. Gensee fəlsəfi məqsədin sosioeffektiv məqsədlə əlaqəli olduğu və onun tələbələrin dünyagörüşündə, inamlarındakı dəyişikliyi əks etdirdiyi qənaətindədir. Nəhayət, metod və ya prosesin məqsədi təlim prosesində istifadə edilən metodlar, fəaliyyətlər, müxtəlif aspektlərdən istifadə etməkdir. Gensee və Apşur belə hesab edirlər ki, bu məqsədlərin heç də hamısı təlim prosesində istifadə edilmir. Tədqiqatlar göstərir ki, tələbələrin biliklərinin qiymətləndirilməsində ən çox istifadə edilən metod və dil məqsədləridir. Müəllim təlimin məqsədlərini yaxşı bilməlidir ki, qiymətləndirmənin obyektiv aparılmasına nail olsun [4, səh. 10].

Gensee və Apşura görə, hansı dil materialının, nə zaman və necə tədris edilməsi, əsasən, tədris planı olan sillabusda öz əksini tapır. Düzgün tərtib edilmiş sillabusda təlimin bütün aspektləri barəsində məlumat verilir. Təlim planının qiymətləndirmədə yararlı olan əsas komponentlərini qısaca olaraq aşağıdakı şəkildə ifadə etmək olar: təlimin məzmunu, quruluşu, dərstdə istifadə edilən material və təchizat, müxtəlif fəaliyyət növü və rollar [4, səh. 9].

Təlim təcrübəsinə müəllim və tələbələr tərəfindən istifadə edilən cari strategiyalar, materiallar, fəaliyyətlər daxildir. Belə hesab edilir ki, planda nəzərdə tutulan fəaliyyətlərin heç də hamısı təcrübədə həyata keçmir. Bu müxtəlif səbəblərdən baş verir. Bəzən nəzərdə tutulan tapşırıqlar tələbələr üçün çox çətin olur və yaxud tələbələr gözlənilən kimi reaksiya vermirlər. Ona görə də, qiymətləndirmə zamanı planda nəzərdə tutulan fəaliyyətlər deyil, faktiki olaraq tələbələrin praktik təcrübədə nə öyrəndikləri nəzərə alınmalıdır.

İkinci xarici dilin tədrisi və öyrənilməsi prosesinə sinifdən xaric bir sıra faktorlar təsir edir. Bu faktorlar giriş faktorları adlandırılır. Giriş faktorlarına tələbələrin ehtiyacları, təhsilə qədərki bilikləri, dünyagörüşləri, mədəni səviyyələri, müəllimlərin münasibəti, auditoriyadakı tələbələrin sayı və tərkibi, dərslə müddəti, müəllimlərin professional hazırlığını aid etmək olar. Başqa sözlə, təlim məqsədi, planı və təcrübəsi giriş faktorları ilə uyğunlaşmalıdır. Giriş faktorları dəyişilə bilməyi üçün müəllimlər tədrisin digər üç komponentində müvafiq dəyişikliklər aparmalıdır.

Fikrimizi Fantininin belə bir kəlamı ilə yekunlaşdırmaq istərdik:

“There are no learner failures only program failures”, yəni tələbələrin uğursuzluğu deyil, proqramın uğursuzluğu mövcuddur. Qiymətləndirmədə nəticələr aşağıdırsa, bu o deməkdir ki, proqram nəzərdə tutulan məqsədə çatana qədər yenidən işlənməlidir. Başqa sözlə, qiymətləndirmə tədrisdə effektiv nəticə qazanmanın ən vacib yoludur.

The importance of the assessment of teaching English in higher education

Summary

This article deals with the importance of the assessment of teaching English in higher education. It is stated in the article that assessment plays a great role in teaching English. Its main goal is to improve methods as well as programmes in order to get qualified education. We tried to use and analyse different scholars' view points on this matter in this article.

Важность оценки преподавания английского языка в высшем образовании

Резюме

В этой статье рассматривается важность оценки преподавания английского языка в высшем образовании. В статье говорится, что оценка играет большую роль в преподавании английского языка. Его основная цель - улучшить методы, а также программы, чтобы получить квалифицированное образование. Мы попытались использовать и проанализировать точки зрения разных ученых по этому вопросу в этой статье.

Ədəbiyyat:

1. Brookfield Stephen D. *Becoming a Critically Reflective Teacher*. San Francisco: Jossey-Bass, 1995.
2. Brown Sally, and Peter Knight. *Assessing Learners in Higher Education*. 1 edition. London; Philadelphia: Routledge, 1998.
3. Cameron Jeanne et al. “Assessment as Critical Praxis: A Community College Experience.” *Teaching Sociology* 30.4 2002: 414–429.
4. Genesee F. and J. Upshur *Classroom-Based Evaluation in Second Language Education*. Cambridge University Press. 1996.
5. George J. & Cowan J. *A handbook of techniques for formative evaluation: mapping the student's learning experience*. London: Kogan Page. 1999.
6. Falchikov N. Improving feedback to and from students. in Knight, P. (Ed.) *Assessment for learning in higher education*. London: Kogan Page, 1995. 157-166.
7. Locker, G, Cromwell, L. & O'Brien, K. Assessment in higher education: to serve the learner. In Adelman, C. (Ed.) *Assessment in American higher education*. Washington D.C.: US Department of Education, 1986. 47-62.

8. MacFarlane Report Teaching and learning in an expanding higher education system. Edinburgh: Committee of Scottish University Principals.1992.
9. Maki, Peggy L. "Developing an Assessment Plan to Learn about Student Learning." *The Journal of Academic Librarianship* 28.1. 2002.
10. Morgan, C. & O'Reilly, M. Assessing Open and Distance Learners. London: Kogan Page.1999.
11. Wiggins, Grant, and Jay McTighe. *Understanding By Design*. 2nd Expanded edition. Alexandria, VA: Assn. forSupervision&CurriculumDevelopment, 2005.
12. [https //my. Laureate. Net /Faculty% 20 Documents/INTI%20Conferences](https://my.laureate.net/faculty/20/Documents/INTI%20Conferences)
13. Zou, P.X.W. Designing effective assessment in postgraduate construction project management studies. *Journal for EducationintheBuiltEnvironment*, 2008. 4 (2), 80-94.

JURNALIN İÇİNDƏKİLƏR:

DİLÇİLİK

Э.С. Мамедова А.А. Кадымова Бакинский славянский университет РАСТИТЕЛЬНЫЕ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ ЕДИНИЦЫ.....	3
С.С. Мамедова Бакинский славянский университет КРАТКАЯ ИСТОРИЯ ИЗУЧЕНИЯ ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЙ СЕМАНТИКИ В ЯЗЫКОЗНАНИИ.....	6
N.F. Sadıqova Bakı Slavyan Universiteti MÜRƏKKƏB SÖZLƏRİN YARANMASI.....	9
T.B. Məmmədova Ç.N. Məmmədova Bakı Slavyan Universiteti İNFORMASIYA TEXNOLOGİYALARI VƏ LİNGVİSTİKA.....	12
K.B. Axundova Бакинский славянский университет АЛЛОФОНИЧЕСКОЕ ВАРЬИРОВАНИЕ ГЛАСНЫХ И СОГЛАСНЫХ ФОНЕМ СОВРЕМЕННОГО РУССКОГО ЯЗЫКА.....	14
A.V. Rüstənzadə Azərbaycan Dillər Universiteti MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ TƏYİNİN İFADƏ VASİTƏLƏRİ.....	17
С.С.Мамедова Бакинский славянский университет СТРУКТУРНЫЕ ОСОБЕННОСТИ НАРЕЧНЫХ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В РУССКОМ И ФРАНЦУЗСКОМ ЯЗЫКАХ.....	20
Ü.M. Quliyeva Azərbaycan Dillər Universiteti MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ MÜBTƏDA MƏSDƏR TƏRKİBİ VƏ ONUN AZƏRBAYCANDA QARŞILIĞI.....	23
L.A. İsgəndərova DTX-nin Heydər Əliyev adına Akademiyası FRANSIZ DİLİNDƏ QRAMMATİK TERMİNOLOGİYAYA MÜQAYİSƏLİ BAXIŞ.....	27
M.Ə. Abdullayeva Bakı Slavyan Universiteti MƏTN KOMPONENTLƏRİ ARASINDA ZAMAN ƏLAQƏSİ.....	30
X. Quliyeva Bakı Dövlət Universiteti KÜL TIQIN ABİDƏSİNDƏ İŞLƏNMİŞ QEYRİ-TÜRK MƏNŞƏLİ ETNONİMLƏR.....	35
K.A. Аббасова Академия ГСБ имени Гейдара Алиева ЗАИМСТВОВАНИЯ В КИТАЙСКОМ ЯЗЫКЕ.....	38

Ş. Ağakışiyeva Bakı Slavyan Universiteti AZƏRBAYCAN DİLİ DƏRSLƏRİNDƏ FƏNDAXİLİ ƏLAQƏ.....	40
S.H. Babazadə Bakı Slavyan Universiteti A.G. İbrahimova Bakı Slavyan Universiteti MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ FELİ FRAZEOLÖJİ VAHİDLƏR.....	42
G. Qəniyeva Azərbaycan Dillər Universiteti MƏSDƏR TƏRKİBLƏRİNİN AZƏRBAYCAN DİLİNƏ TƏRCÜMƏ YOLLARI.....	45
T.M. Əhmədova Bakı Slavyan Universiteti AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏLƏRDƏ BUDAQ CÜMLƏLƏRİN ÖYRƏNİLMƏSİ (yer budaq cümləsi).....	49
N.R. Mədətova Azərbaycan Dillər Universiteti İSPAN DİLİNDƏ QEYRİ-MÜƏYYƏNLİK BİLDİRƏN LEKSİK DİL VAHİDLƏRİ VƏ ONLARIN AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ ADEKVAT QARŞILIĞI HAQQINDA.....	52
Ş.D.Məmmədova Bakı Slavyan Universiteti FRANSIZ DİLİNDƏ DURĞU İŞARƏLƏRİ.....	55

ƏDƏBİYYATŞÜNASLIQ

X.M. Məcidova Bakı Slavyan Universiteti DİVAN ƏDƏBİYYATI ŞAİRLƏRİNİN NAMİQ KAMAL YARADICILIĞINA TƏSİRİ....	57
A.N. Əliyeva Bakı Dövlət Universiteti BƏDİİ SİMLÖLİZMİN HƏDDİ VƏ HÜDUDSUZLUĞU (Anarın “Gözmuncuğu” povesti fonunda).....	60
Y.Ə. Əliyev Azərbaycan Dillər Universiteti DÜNYA ƏDƏBİYYATI YAZIÇILARININ AZƏRBAYCAN ƏDƏBİYYATŞÜNASLIĞINDA TƏDQIQI VƏ TƏRCÜMƏSİ.....	64
Q. Süleymanova Bakı Qızlar Universiteti «GİZLİ BAKI» ƏSƏRİNDƏ DİL VƏ SƏNƏTKARLIQ XÜSUSİYYƏTLƏRİ.....	67
И.Г. Мюрватова Бакинский славянский университет ОБРАЗ «ИСККУСТВЕННЫЙ ЧЕЛОВЕК» В ТВОРЧЕСТВЕ К.ЧАПЕКА.....	69
İ.H. Mürvətova Bakı Slavyan Universiteti ÇAPEKİN “R.U.R” PYESİ İLƏ ANARIN “AĞ QOÇ VƏ QARA QOÇ” ROMANINDA İNSAN VƏ CƏMİYYƏT ANLAYIŞI.....	71

С.Н. Исмаилова Бакинский славянский университет ОСНОВНЫЕ НАПРАВЛЕНИЯ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ ПОСТСОВЕТСКОГО ПЕРИОДА.....	73
Р.Г. Эюбова Бакинский славянский университет ЖАНРОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЛИРИКО-ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ДРАМЫ А.АРБУЗОВА «СТАРОМОДНАЯ КОМЕДИЯ».....	76

TARİX

Р.В. Танrıverdi Azərbaycan Universiteti ŞƏRQİ ANADOLUDA ERMƏNİ ZÜLMÜ VƏ NAXÇIVANIN ERMƏNİ İŞĞALINDAN AZAD OLUNMASI (1917-1918).....	81
Х. Əyriçalmalı AMEA, Tarix institutu ƏSRLƏRDƏ GİZLƏNƏN TARİXİMİZ ƏMİR HƏMZƏ HACI ABİD BƏY ƏSLİNDƏ KİM OLMUŞDUR?.....	84
С.А.Ахмедова Бакинский славянский университет ПРИЧИНЫ, ПОДТОЛКНУВШИЕ США К УЧАСТИЮ В ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЕ	90

BEYNƏLXALQ MÜNASİBƏTLƏR

К.Ф. Nəsirova Bakı Slavyan Universiteti AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA QAÇQINLARIN VƏ MƏCBURİ KÖÇKÜNLƏRİN HÜQUQİ VƏZİYYƏTİ.....	93
G.S. Mirzəyeva Bakı Mühəndislik Universiteti TÜRKİYƏNİN ORTA ASİYA SİYASƏTİ.....	98
L.V. Abduyeva Bakı Mühəndislik Universiteti SOYUQ MÜHARİBƏDƏN SONRA ABŞ-IN QARA DƏNİZ STRATEGİYASI.....	104

PEDAQOĞİKA

Э.М. Кулиева Бакинский славянский университет К ПРОБЛЕМЕ РЕАЛИЗАЦИИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ ВЫСШЕЙ ШКОЛЫ.....	107
З.М. Мехралиева Бакинский славянский университет ТЕХНОЛОГИЯ ИНКЛЮЗИВНОГО ОБУЧЕНИЯ В СИСТЕМЕ ОБЩЕГО ОБРАЗОВАНИЯ.....	110

A.T. Məmmədova AMEA MEK Təlimlərin təşkili bölməsi TƏLİM VƏ TƏRBİYƏ ŞƏXSİYYƏTLƏRİN GÖZÜYLƏ.....	113
---	-----

TƏDRİSİN METODİKASI

A.Э.Шахбазова Бакинский славянский университет ОТЛИЧИТЕЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ПРАКТИЧЕСКОЙ ГРАММАТИКИ, ПРЕДНАЗНАЧЕННОЙ ДЛЯ ОБУЧЕНИЯ РУССКОМУ ЯЗЫКУ В НЕРУССКОЙ АУДИТОРИИ.....	116
Н.А.Ибрагимова Бакинский славянский университет ФОРМИРОВАНИЕ ГРАММАТИЧЕСКИХ НАВЫКОВ УЧАЩИХСЯ- АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ ПРИ ИЗУЧЕНИИ ЧИСЛИТЕЛЬНЫХ РУССКОГО ЯЗЫКА.....	119
Р.Г. Балаева Бакинский славянский университет ФОРМИРОВАНИЕ ЛИНГВОСТРАНОВЕДЧЕСКОЙ КОМПЕТЕНЦИИ ПРИ ОБУЧЕНИИ РУССКОМУ ЯЗЫКУ СТУДЕНТОВ-ИНОСТРАНЦЕВ.....	122
М.Ф. Дадашева Бакинский славянский университет АКТУАЛЬНЫЕ ПРОБЛЕМЫ МЕТОДИКИ ПРЕПОДАВАНИЯ РУССКОГО ЯЗЫКА В НАЦИОНАЛЬНОЙ АУДИТОРИИ.....	126
З.Н.Рагимова Бакинский славянский университет РАЗВИТИЕ РЕЧИ СТУДЕНТОВ НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА И ЛИТЕРАТУРЫ.....	129
Г.Г.Ахмедова Бакинский славянский университет Н.И.Гадиров Бакинский славянский университет ПРОБЛЕМЫ ФРАЗЕОЛОГИИ И ЗАДАЧИ ЕЕ ИЗУЧЕНИЯ В СРЕДНЕЙ ШКОЛЕ.....	132
S.M.Cabbarlı Azərbaycan Dillər Universiteti ALİ MƏKTƏBDƏ İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ QIYMƏTLƏNDİRMƏNİN ƏNƏMİYYƏTİ.....	135

